INTERPRETACIJE JUGOSLOVENSKIH SUKOBA I NJIHOVE POSLEDICE:

IZMEĐU SUŠTINSKOG NESLAGANJA I DIJALOGA

UREDNICI
Goran Tepšić
Radmila Nakarada
Nemanja Džuverović

forumZFD Ziviler Friedensdienst
FPN
CENTAR ZA STUDIJE MIRA

INTERPRETACIJE JUGOSLOVENSKIH SUKOBA I NJIHOVE POSLEDICE: IZMEĐU SUŠTINSKOG NESLAGANJA I DIJALOGA

KONFERENCIJU
„INTERPRETACIJE JUGOSLOVENSKIH SUKOBA I NJIHOVE POSLEDICE: IZMEĐU SUŠTINSKOG NESLAGANJA I DIJALOGA"
I IZDAVANJE OVOG ZBORNIKA

PODRŽAO JE

*forum*ZFD

INTERPRETACIJE JUGOSLOVENSKIH SUKOBA I NJIHOVE POSLEDICE: IZMEĐU SUŠTINSKOG NESLAGANJA I DIJALOGA

Izdavači:
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Faks: 011/2491-501
E-mail: fpn@fpn.bg.ac.rs
http://www.fpn.bg.ac.rs

Forum Ziviler Friedensdienst e.V. (*forum*ZFD)
Beograd, Prote Mateje 17/3
Telefon: 011/3087-664, Faks: 011/2437-681
E-mail: westernbalkans@forumZFD.de
http://westernbalkans.forumzfd.org/

Za izdavača:
Dragan R. Simić

Uredili:
Goran Tepšić
Radmila Nakarada
Nemanja Džuverović

Recenzenti:
Damir Kapidžić
Saša Mišić

Prelom:
Čigoja štampa

Lektura i korektura:
Olivera Veličković

Tiraž:
300

Štampa:
Čigoja štampa

ISBN 978-86-6425-010-8

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
I
FORUM ZIVILER FRIEDENSDIENST

INTERPRETACIJE JUGOSLOVENSKIH SUKOBA I NJIHOVE POSLEDICE: IZMEĐU SUŠTINSKOG NESLAGANJA I DIJALOGA

Urednici:
Goran Tepšić
Radmila Nakarada
Nemanja Džuverović

Beograd
2016.

PROGRAMSKI ODBOR KONFERENCIJE:
„Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga"

prof. dr Radmila Nakarada,
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

prof. dr Siniša Malešević,
University College Dublin

prof. dr Jasna Dragović-Soso,
Goldsmiths, University of London

prof. dr Nerzuk Ćurak,
Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka

prof. dr Dejan Jović,
Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti

prof. dr Šaćir Filandra,
Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka

prof. dr Sabina Čehajić-Clancy,
Sarajevska univerzitetska škola nauke i tehnologije –
Fakultet političkih nauka i međunarodnih odnosa

prof. dr Nebojša Vladisavljević,
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

prof. dr Svetozar Rajak,
The London School of Economics and Political Science

doc. dr Nemanja Džuverović,
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

doc. dr Jovo Bakić,
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

doc. dr Vjeran Pavlaković,
Sveučilište u Rijeci – Filozofski fakultet

dr Steinar Bryn,
Nansen Center for Peace and Dialogue, Lillehammer

doc. dr Ana Matan,
Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti

ORGANIZACIONI ODBOR KONFERENCIJE:
„Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga”

Milica Cimeša,
forumZFD

Vjera Ruljić,
forumZFD

Dragana Šarengaća,
Nansen dijalog centar Srbija

Tatjana Popović,
Nansen dijalog centar Srbija

Goran Tepšić,
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

SADRŽAJ

Reč urednika 11

I
SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU:
TREBA LI NAM JEDINSTVENA INTERPRETACIJA
JUGOSLOVENSKIH SUKOBA?

Radmila Nakarada
UVODNO IZLAGANJE:
O PROBLEMIMA TUMAČENJA RASPADA SFRJ 17

Jasna Dragović-Soso
COMING TO TERMS WITH A DIFFICULT PAST:
WHAT CAN BE LEARNED FROM OTHER CONTEXTS? 23

Dejan Jović
INTERPRETACIJE RATOVA U 1990-IM:
NAMETANJE DOMINANTNIH I ISKLJUČIVANJE
ALTERNATIVNIH TUMAČENJA..... 39

Šaćir Filandra
JUGOSLAVIJA IZMEĐU IDEOLOGIJE I DEMOKRACIJE..... 55

II
SUKOBI KAO JUGOSLOVENSKO NASLEĐE

Radomir R. Nešković
JUGOSLOVENSKA DRŽAVA KAO UZROK MEĐUNACIONALNIH
SUKOBA NA PROSTORU ZAPADNOG BALKANA..... 65

Stefan Radojković
UPOTREBA ISTORIOGRAFIJE HOLOKAUSTA U INTERPRETACIJI UZROKA RATOVA ZA JUGOSLOVENSKO NASLEĐE – „TAJNI RAT SRBIJE" FILIPA J. KOENA 77

Sven Cvek, Jasna Račić, Snježana Ivčić
SFERA RADA U INTERPRETACIJAMA JUGOSLAVENSKIH SUKOBA 109

Miroljub Jevtić
RELIGIJSKI ELEMENAT SUKOBA U JUGOSLAVIJI (1992–2001) 131

III
PROŠLOST KAO SREDSTVO POLITIČKE IMAGINACIJE I LEGITIMACIJE U POSTJUGOSLOVENSKOM PROSTORU

Natasha Sardzoska
MAPPING AND HOMOGENIZATION OF MEMORY: FROM URBAN REINVENTION OF THE CITY OF SKOPJE TOWARDS CONFLICTING NARRATIVES OF POROSITY IN THE SPATIAL – HISTORICAL LANDSCAPE 147

Nikola Beljinac
PATRIOTIZAM I SUOČAVANJE SA PROŠLOŠĆU: OD SAMOOBMANJUJUĆEG KA SAMOPREISPITUJUĆEM PATRIOTIZMU..... 159

IV
DISKURSI JAVNOSTI O JUGOSLOVENSKIM RATOVIMA I POSTJUGOSLOVENSKOM MIRU

Rodoljub Jovanović
DA LI SMO I DALJE LJUTI JEDNI NA DRUGE: KAKO MLADI LJUDI U SRBIJI I HRVATSKOJ VIDE RASPAD JUGOSLAVIJE?..... 175

Lejla Gačanica
IZGUBLJENI U PREVODU: POSLIJERATNE GENERACIJE IZMEĐU INTERPRETACIJE RATA I INTERPRETACIJE MIRA 193

Nexhmedin Spahiu
DEKONSTRUKCIJA MITOVA KAO PREDUSLOV ZA POMIRENJE..... 213

Savo Štrbac
DISKURSI JAVNOG MNJENJA I PRESUDE MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG SUDA ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU I MEĐUNARODNOG SUDA PRAVDE O RATU U HRVATSKOJ 227

IV
IDEOLOGIZACIJA I INSTRUMENTALIZACIJA FILMA U JUGOSLOVENSKIM SUKOBIMA

Nikola Mlađenović
SOCIJALIZAM I ETNIČKA HIJERARHIJA: SRBI I HRVATI NA JUGOSLOVENSKOM FILMU 249

Aleksandra Milovanović
MOĆ I DRUŠTVENA ODGOVORNOST DOKUMENTARNOG FILMA: RTV BEOGRAD 1990–1995 265

REČ UREDNIKA

Dve decenije nakon ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, i deceniju i po nakon sukoba na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji, proces pomirenja na postjugoslovenskom prostoru nije postigao značajnije rezultate, što je posebno vidljivo u stalnim suprotstavljanjima suštinski različitih interpretacija sukoba i odgovornosti njihovih aktera. Ovi sukobi se, zapravo, i nisu završili 1995, 1999. ili 2001. godine, već samo njihove oružane (direktno nasilne) faze. Većina društvenih i političkih protivrečnosti i dalje je prisutna, dok su neke od njih i ojačane kroz „sukobe narativa". Kako su D. Horovic (Horowitz), R. Brubejker (Brubaker) i drugi to objasnili, sukobi su najčešće praćeni društvenim borbama za njihovo određenje, interpretaciju i objašnjenje. Ovi metasukobi su sastavni i posledični deo svakog „običnog" sukoba. Štaviše, formulisanje konfliktnih i nasilnih prošlosti predstavlja veoma važne činioce transformacije sukoba i izgradnje mira.

Sukobljeni narativi su najočigledniji u diskursima političkih elita (posebno u etnički podeljenoj Bosni i Hercegovini), koje ih i dalje polarizuju (čine isključivijim) kroz dnevnopolitičke borbe koje vode, ali i u pravosudnim diskursima Međunarodnog suda pravde (slučajevi BiH protiv Srbije, i Hrvatske protiv Srbije) i Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju. Različiti ratni događaji i akteri, poput zločina u Srebrenici, ili intervencionizma NATO i EU, redovno predstavljaju tačke sporenja u ovim metasukobima. Neretko se isti događaji veličaju i slave kao državni (i nacionalni) praznici u jednoj zajednici, dok se u drugoj obeležavaju kao dani žalosti i sećanja na žrtve.

Značajnu ulogu u ovim sukobima narativa imaju i pripadnici akademske zajednice, istraživači jugoslovenskih ratova, iz regiona, ali i iz šire naučne zajednice. Tokom poslednjih dvadeset godina objavljen je veliki broj radova o jugoslovenskim ratovima, često promovišući redukcionističke i predrasudne perspektive i interpretacije. Pored naučnih i akademskih posledica, ove interpretacije imaju i širi politički i društveni uticaj. One formulišu narative koji sadrže mnoge kontroverzne stavove i „veštačke" kategorije, čime retrospektivno konstruišu „stvarnost" sukoba (*reification*). Takve interpretacije zapravo imaju dvostruku društveno-političku funkciju, jer ne samo da stvaraju iskrivljenu sliku prošlosti nego i tvore percepcije neprijatelja i agresora, žrtava i trauma, heroja i slavnih događaja – utičući na sukob kroz održavanje ili rekonstrukciju polarizacije i protivrečnosti među suprotstavljenim stranama. Ovi narativi često sadrže veoma subjektivna i stereotipna viđenja

prošlosti, sugestivne stavove pune emocionalnog naboja, ideološke konstrukcije, mešanje mitskog i istorijskog, univerzalne istine, političke dogme i propagandu, itd. Interpretirajući prošlost na ovaj način, naučnici (namerno ili ne) daju akademski legitimitet političkim diskursima koji uvećavaju (nasilni) konfliktni potencijal.

Prepoznajući ovaj problem, njegovu važnost i kontraproduktivnost nametanja i insistiranja na zajedničkim interpretacijama jugoslovenskih ratova, smatramo da je model „agonističkog dijaloga", koji ističe značaj međusobnog priznavanja i poštovanja različitih interpretacija, odgovarajuća terapija za ove višedecenijske sukobe. Dakle, cilj ovakve vrste dijaloga nije da primora predstavnike nekada zaraćenih strana da prihvate zajednički narativ, već da kroz razgovore o ovim temama dođu do međusobnog priznanja različitih interpretacija, priznanja prava na posebnu interpretaciju, kao i priznanja legitimnosti drugačije pozicije. Dostizanje zajedničkog razumevanja prošlosti je veoma težak zadatak, ali ono što se može dostići jeste „normalizacija" razlika.

S tom idejom su *forum*ZFD, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Centar za studije mira) i Nansen dijalog centar Srbija organizovali konferenciju „Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga" u Beogradu, 13/14. novembra 2015. godine. Namera nam je bila da, okupljajući istraživače iz različitih zemalja i zajednica, damo doprinos raspravi o uzrocima jugoslovenskih sukoba i multiperspektivnosti njihove interpretacije, o uzrocima nasilja i njegovim različitim pojavnim oblicima, kao i da podstaknemo dijalog (makar i agonistički) i transformaciju sukoba na postjugoslovenskom prostoru.

Zbornik koji je pred vama predstavlja jedan od rezultata te konferencije, a stavovi izneti u radovima i izlaganjima potvrđuju našu početnu pretpostavku o nemogućnosti uspostavljanja zajedničke interpretacije i o potrebi za vođenjem agonističkog dijaloga. Zbornik sadrži radove koji problematizuju samo pitanje interpretacije sukoba, ali i radove koji zastupaju međusobno isključive interpretacije pojedinih sukoba. Perspektive i stavovi izneti u radovima isključivo odražavaju stavove svojih autora, a ne i ostalih autora, urednika ovog zbornika ili bilo koje institucije koja je učestvovala u organizaciji konferencije i izdavanju zbornika.

No, sam izbor tekstova nadilazi pojedinačnost priloga i predstavlja širu i relativno vernu sliku mere mogućeg razumevanja, kao i upornih udaljenosti. Drugim rečima, sabrani prilozi ukazuju na interakciju protivrečnosti, na glasne i prikrivene nesuglasice, na zamku okrivljavanja koju je još uvek teško izbeći, ali istovremeno i na dobru volju koja je do dijaloga dovela, na potrebu daljeg istraživanja složenih uzroka sukoba koji su rezultirali ogromnom patnjom.

U iskazanoj dobroj volji sadržana je legitimnost neslaganja, ali i izazov daljeg strpljivog suočavanja sa pluralizmom istina i empatija. Ukoliko se, dakle, agnostički dijalog nastavi, on može doprineti oblikovanju budućnosti sa smanjenim osloncem

na predrasude i poluistine, tj. sa povećanjem nenasilnih kapaciteta u rešavanju sporova, izbegavanju novih tragičnih iskustava. Zbornik svojim vrlinama i manama upravo opisuje krug te dijaloške odgovornosti za sve koji dele vrhovni cilj – osnažiti pretpostavke samoodrživog Mira.

U Beogradu,
maja 2016. godine

I

SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU: TREBA LI NAM JEDINSTVENA INTERPRETACIJA JUGOSLOVENSKIH SUKOBA?

UDK 323(497.1)
316.4(497.1)
327.5(497.1)

Radmila Nakarada[1]
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

UVODNO IZLAGANJE: O PROBLEMIMA TUMAČENJA RASPADA SFRJ[2]

Dame i gospodo, kolege i koleginice, dragi stari i novi prijatelji,
U ime organizatora: nemačkog foruma ZFD, Nansen dijalog centra i Centra za studije mira – FPN, želim da vam izrazim toplu dobrodošlicu u Beograd i zahvalim se na dobroj volji, spremnosti da učestvujete na Konferenciji „Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga". Cilj Konferencije je uvećanje prostora razumevanja, ali i iskreno i realno sagledavanje s kojim nesaglasnostima moramo da živimo, ne prekidajući ili poništavajući mogućnosti dijaloga, „poštujući pluralizam a sprečavajući relativizam".

Dakle, naše polazište nije stremljenje ka utvrđivanju jedne, neprikosnovene istine. Naglasak je stavljen na podsticanje zajedničkog napora u traganju za potisnutim, zaboravljenim, zanemarenim i višesmernim istinama. Traganje, uverena sam, može dovesti do nastajanja jednog šireg okvira za tumačenje i preispitivanje vlastitog iskustva. Važno je da se saslušamo, izložimo starim pitanjima i otvorimo nova, kako bismo prevladali „ostrva jednoumlja", stereotipe i etikete i približili se sticanju dubljih saznanja, uvažavanju poruka koje jedan tako složen sukob, kao što je bio jugoslovenski, i dalje zahteva i nudi.

Želim vam plodotvoran razgovor i prijatan boravak.

§§§

1 radmila.nakarada@fpn.bg.ac.rs

2 Tekst predstavlja izlaganje sa Konferencije „Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga", održane na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, 13. i 14. novembra 2015. godine.

U PRILOG RAZUMEVANJU

Tumačenja nasilnog raspada SFR Jugoslavije kreću se u širokom rasponu i obuhvataju, između ostalog, objašnjenja koja ističu kao ključne uzroke eksploziju potisnute vekovne mržnje među etničkim grupama, Jugoslaviju kao veštačku tvorevinu koja nije mogla da se održi kada su se spoljne okolnosti promenile, političku potrošenost socijalizma kao sistema, agresiju velikosrpskog nacionalizma, zaveru spoljnih aktera. Dopuštam da svako od ponuđenih tumačenja može da sadrži deo istine, ali čini mi se da je razlog zašto smo se danas okupili svest, intuicija, osećanje da dostojna mera uvažavanja složenosti uzroka, toka i prirode aktera sukoba još uvek nije postignuta. Delim mišljenje onih (npr. J. Galtung) koji smatraju da je reč o jednom od najsloženijih savremenih sukoba, u kome su se zaplele senke tvrdokorne prošlosti i fluidni tokovi sadašnjosti, kao i protivrečne aspiracije brojnih unutrašnjih i spoljnih aktera. Sukob je istovremeno nosio obeležja građanskog i međudržavnog rata, predstavljao je izraz dubinske (ekonomske, ustavne, ideološke) krize jugoslovenske države i društva, ali i značajno poglavlje radikalne promene međunarodnog poretka.

Veći stepen uvažavanja ovlaš naznačene složenosti nalaže, po mom sudu, i osvrt na sledeće problemske krugove.

ZAMKA ISTORIJE

Neretko su nam strani posmatrači prebacivali preveliku sklonost ka obitavanju u istoriji, prizivanju i oslanjanju na nesigurna, mitologizovana sećanja umesto odlučnog okretanja ka budućnosti. U tom opažanju i pozivu krije se dvostruka zamka. S jedne strane, nostalgična ili trijumfalistička zarobljenost prošlošću, s druge, njeno olako odbacivanje, „aktivno zaboravljanje" koje, kako ističe T. Džat (Judt), vodi opasnim pojednostavljenjima, prividu da je sadašnjost jasno razgraničena od prošlosti, da ne postoje tračnice kontinuiteta. Imajući u vidu da najveći deo prostora bivše Jugoslavije tvrdokorno opstojava na periferiji Evrope, da se taj marginalni položaj reprodukuje u dugom vremenskom toku, unutar različitih političkih, ekonomskih, državnih aranžmana, i uprkos pojedinim poglavljima razvojnih uspeha, govori o strukturalnim matricama koje su nastale u prošlosti i nisu prestale da deluju kao naddeterminanta sadašnjosti. Govor o „previše istorije" upućuje na „premalo" razumevanje senki prošlosti koje natkriljuju sadašnjost, nerazrešenih trauma, neprevladanih prepreka konstituisanju koherentne zajednice, neosvojenih razvojnih pretpostavki. Jednom rečju, aktivni zaborav smanjuje mogućnosti prepoznavanja veličine i prirode sadašnjih izazova, konfliktnog potencijala, vodi zarobljavanju budućnosti, produžavanju zakovanosti u evropsku periferiju.

Posebna dimenzija prošlosti koja zahteva pažljivije razmatranje je iskustvo ekstremnog (kolonijalnog, imperijalnog, neokolonijalnog) nasilja u sudaru spoljnih

pretenzija i unutrašnjih nacionalnih ciljeva. Prostor bivše Jugoslavije iskusio je nasilno menjanje etničke karte, religija, nasilno iscrtavanje granice, sprečavanje izgradnje nacionalnih država.[3] Kao što iznosi Marija Todorova, narodi Balkana imali su mali uticaj na oblikovanje vlastite sudbine jer su „veličina, oblik, stadijum razvoja pa čak i samo postojanje balkanskih država gotovo isključivo bili regulisani interesima velikih sila...".[4] Nasuprot karikaturalnim mitovima i sugestijama da postoji genetska sklonost nasilju kod balkanskih naroda, iskustvo ekstremnog nasilja mora se, dakle, prvo, sagledati unutar šire slike sveta i sličnih matrica nasilja koje su se ispoljile na mnogim geografskim tačkama. Drugo, ono se mora uzeti u obzir prilikom objašnjenja i poslednjeg tragičnog poglavlja, jer se ono ne može posmatrati kao da nema „nikakve veze s dugotrajnom, sistematskom, višeslojnom fragmentacijom Balkana kojom je strani faktor kontrolisao ovaj prostor...".[5] Drugim rečima, sećanje na nesrećne dimenzije istorijskog iskustva konstitutivno je i za savremene sukobe, za identitete aktera u sukobu, tj. civilizacijske i religijske raseline na kojima su se izgradili, i njihove međusobne odnose.

ISHODI

Na uzroke sukoba svetlo bacaju i njegovi ishodi. Uzroci i ishodi čine jedan kontinuum. Kuda smo stigli i kakva su društva/države nastale nakon nasilnog raspada socijalističke Jugoslavije? Na sličan, iako neravnomeran način, neoliberalni ekonomski model zamenio je socijalistički poredak. Surova varijanta kapitalizma sa koruptivnom privatizacijom, kojom se preko noći ogromno društveno, državno bogatstvo prelilo u ruke uske manjine. Ogromna pljačka je izvršena, redistribucija društvenog bogatstva na uzak krug, rezultirajući drastičnom socijalnom nejednakošću, rapidnim povećanjem socijalnih razlika i osiromašenja, demontiranjem učinaka socijalne države. Ekonomsku transformaciju pratio je porast nezaposlenosti, kao i spoljašnjeg duga. Prema podacima Narodne banke, dug Slovenije, Hrvatske i Srbije veći je nego bivše Jugoslavije. Pre ratova, jugoslovenski dug iznosio je petnaest milijardi dolara, a 2015. ukupan dug šest bivših republika bio je sto trideset tri milijarde evra. U pogledu demokratije, politički pluralizam i elementarne demokratske procedure uvedene su u svim novonastalim državama. Međutim, oštri politički raskoli odlikuju većinu njih, kao i optužbe za autoritarnu kontrolu medija, slobode govora, nedovoljno poštovanje vladavine prava, nezavisnosti sudstva, izostanak adekvatne demokratske kontrole aparata prinude.

---

3 Radmila Nakarada, *Raspad Jugoslavije: problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 82.

4 Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX veka, Beograd, 2006, str. 291.

5 Bogoljub Šijaković, *Kritika balkanističkog diskursa*, Službeni glasnik, Beograd, 2000.

Sa stanovišta ostvarenog suvereniteta, ishodi obuhvataju različite stepene ograničenog suvereniteta. Pojedine države postale su (polu)protektorati, tj. nastale su hibridne, slabe ili neuspele države. Pojedine države nisu rešile pitanje svojih granica, dok druge ni svog imena. Bez obzira na različit stepen ograničenosti autonomije, zajedničko je to što je spoljašnje postalo konstitutivno za unutrašnje političke procese i odluke. Instrukcije (naročito kada je spoljna politika u pitanju), pritisci, uslovljavanja, nadzor spoljnih predstavnika pokazuje da „upravljanje vlastitom sudbinom" podrazumeva istovremeno i podređivanje volji glavnih globalnih nosilaca moći.

Osim u Sloveniji, u ostalim bivšim republikama, sada nezavisnim državama, odnosi između etničkih grupacija nisu lišeni tenzija, konfliktnog potencijala, tj. razlozi zbog kojih su nasilni sukobi izbili nisu se razmrsili intervencijama, mirovnim sporazumima, članstvom u EU/NATO.

Ako se uzmu u obzir socijalni i ekonomski učinci (povećana nezaposlenost i siromaštvo, kao i činjenica da je danas ukupan iznos BDP svih šest država isti ili manji od BDP u 1991. godini), endemska korupcija, povećana zaduženost, ograničena autonomija u spoljnoj politici, etničke tenzije, dimenzije autoritarnosti koje presecaju demokratske procese, postaje vidljiva mera udaljenosti između ciljeva i ishoda. Time se polje pitanja i propitivanja prirode sukoba nedvosmisleno proširuje, odgovori neminovno usložnjavaju, a prostori dijaloga time potencijalno uvećavaju.

GLOBALNE IMPLIKACIJE RASPADA SFRJ

Raspad SFR Jugoslavije može se posmatrati kao još jedna potvrda lokalne zloćudnosti Balkana, kome je iznova potreban spoljašnji tutor, nadzor civilizovanih međunarodnih aktera, ili se može sagledavati kao značajna karika u nizu kojim je otpočelo novo poglavlje nasilnog redefinisanja državnih granica, sfere uticaja. Sa raspletom jugoslovenske drame, pored neoliberalnog modusa inkorporacije u globalne ekonomske tokove, nagovešten je i pojačan stepen pravne proizvoljnosti u međunarodnim odnosima, posebno kada je u pitanju odnos načela samoodređenja i teritorijalnog integriteta, priznavanje nelegalne secesije, moralno pokriće nedoslednog odnosa prema nacionalizmima („dobrim" i „lošim"), kao i kada je reč o opravdanju vojne intervencije i spoljnom učešću u izgradnji mira. Praksa presedana u jugoslovenskom slučaju, relativizovanje pravnih normi, koje su Evropi osigurale višedecenijski mir, imaju svoj odjek u aktuelnim severnoafričkim i bliskoistočnim krizama i intervencijama.

PROPUŠTENE ŠANSE

Ulaganje napora u raspoznavanju propuštenih šansi da se nasilni raspad Jugoslavije spreči takođe predstavlja jedan od načina uvećavanja razumevanja uzroka koji su doveli do neželjene destrukcije. Pitanja kada i na koji način je nasilni oblik raspada mogao da se izbegne upućuje na sistematsko istraživanje razloga zašto su se povoljnije mogućnosti rešavanja sporova previdele, zanemarile, razarale. Zašto se, uprkos prethodnim ratnim traumama, nestrpljivo hrlilo ka nasilnim opcijama? Zašto se umesto za reforme federacije opredeljivalo za nezavisnost, zašto je neoliberalna frakcija nacionalne elite prevladala kejnzijansku? Da li je reč o pogrešnim procenama i nenameravanim posledicama, ili o promišljenoj strategiji spoljnih i unutrašnjih političkih elita nesklonih kompromisu? Suočavanje sa propuštenim prilikama da se izbegne ako ne raspad onda njegova nasilna poglavlja – ratovi, tj. suočavanje sa izostankom volje, sposobnosti, strpljenja, usmerenja ka promišljenoj transformaciji sukoba može doneti ozbiljne uvide i pouke i relativizovati simplifikovane jednačine krivice.

§§§

Izloženim kratkim naznakama želela sam da ukažem na važnost afirmisanja onog istraživačkog prostora koji se odnosi na strukturalne matrice, duboko ukorenjene zaplete po osi prošlost–sadašnjost, unutrašnje–spoljašnje, ne zanemarujući, naravno, interakcije i odgovornosti glavnih unutrašnjih aktera. Doslednije razmatranje dubljih strukturalnih matrica, kao i uzajamno determinišućih interakcija aktera sastavni je deo, po meni, potpunijeg (samo)razumevanja uzroka i toka sukoba, kao i prirode i razmere odgovornosti i stradanja.

Literatura

Judt, Tony, with Timothy Snyder, *Thinking the Twentieth Century*, Penguin Books, New York, 2012.

Nakarada, Radmila, *Raspad Jugoslavije: problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

Šijaković, Bogoljub, *Kritika balkanističkog diskursa*, Službeni glasnik, Beograd, 2000.

Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX veka, Beograd, 2006.

UDK 327.5(091)

Jasna Dragović-Soso[1]
Goldsmiths, University of London

COMING TO TERMS WITH A DIFFICULT PAST: WHAT CAN BE LEARNED FROM OTHER CONTEXTS?[2]

It is by now a widely accepted fact that the notion of 'coming to terms with the past' has emerged as 'the grand narrative of recent times'.[3] Originating from the German terms *Geschichtsaufarbeitung* or *Vergangenheitsbewältigung*, it denotes 'dealing with the past', 'treating the past', 'working over the past' and–in the latter case, even 'overcoming the past'. These terms are generally used interchangeably to refer to a process of remembrance (a type of 'memory work', again to use a phrase with reference to the German) and the construction over time of a repository of public knowledge about a traumatic past and acknowledgment of the crimes that were perpetrated during that time. Such processes of 'memory work' include both official acts and discourses and (to use the historian Carol Gluck's term) vernacular terrains of memory, created through interventions in the media, culture and civil society.[4]

The question of how governments and societies coming out of violent conflict and periods of state repression–with their concomitant large scale violations of human rights, including in some cases genocide and crimes against humanity–should confront these pasts has been a preoccupation of many scholars, writers, artists, politicians and activists. It particularly gained momentum over the last few

---

1 j.dragovic-soso@gold.ac.uk

2 This is a keynote speech/presentation from the Conference "Interpretatons of Yugoslav conflicts and their consequences: Between radical disagreement and dialogue", held at the Faculty of Political Sciences in Belgrade (13/14th of November 2015).

3 Barbara Misztal, *Theories of Social Remembering*, Maidenhead: Open University Press, 2003, p. 147.

4 Carol Gluck, 'Operations of Memory: "Comfort Women" and the World'. In Sheila Miyoshi Jager and Rana Mitter (eds), *Ruptured Histories: War, Memory and the Post-Cold War in Asia*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2007, pp. 47–77.

decades, as a result of the 'commemorative fever'[5] beginning in the 1980s, when scarcely a month passed without a celebration of anniversaries (notably of the 50th anniversary of the end of the Second World War) or the inauguration of some public memory project, the holding of some public debate about the past, or the issuing of some form of apology for past wrongs (to the point that the historian and international relations scholar Elazar Barkan spoke in 2006 about a 'wave of apology' working its way through global politics).[6]

In scholarship, the burgeoning field of 'memory studies' has in the last two decades focused in particular on the relationships between memory and conflict, memory and justice, memory and democratisation, and–most recently–memory and peace-building.

One of the results of this work has been the broadly held conviction that memory of past conflict tends to play a role in the emergence of new conflict–contributing to some parts of the world experiencing cycles of recurrent violence. Exactly what that relationship between memory and conflict is, and the importance of various factors has been the subject of lively scholarly debate. Some of these debates concern how important the underlying ideological and social structures are in generating cycles of conflict, when compared to the role played by elites in reviving (or indeed, according to some scholars, even 'inventing') and harnessing memory of past conflict in the construction of discursive justifications and psychological motivations for violence. In light of these debates, it would be fair to say that, over time, a normative position has emerged among many scholars and practitioners that, in any case, dealing with the legacies of past conflict and large-scale human rights violations is a necessary part of both peace-building in the present and conflict-prevention for the future. As a result, what we are seeing is that historical narratives and processes of 'coming to terms with the past'–which were previously very much the preserve of states and their societies–have now become integral building blocks of a liberal international agenda aimed at fostering peace, democracy and the respect of human rights.

This evolution can be seen in the emergence of a new area of scholarly inquiry, human rights activism and policy focus, designated by the umbrella term of 'transitional justice', which has emerged over the past 20 years. 'Transitional justice' denotes an array of mechanisms and processes designed to address past human rights violations following periods of political turmoil, state repression or armed conflict.

Generally speaking, scholarship and policy making in transitional justice include four main areas of focus: prosecutions, truth commissions, reparations–which

5 Misztal, op. cit., p. 2.

6 Elazar Barkan and Alexander Karn, 'Group Apology and Ethical Imperative'. In E. Barkan and A. Karn, *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, Stanford: Stanford University Press, 2006, p. 6.

can be both material and symbolic in the form of public monuments, apologies, or commemorations–as well as institutional reform, including policies of vetting or 'lustration' of state and security institutions, political parties and so on. This is by no means an exhaustive list, but much of the scholarship and policy activism in this field has coalesced around these mechanisms. In its initial conception, transitional justice was linked to periods of political transition from authoritarian rule in Latin America, Africa and Eastern Europe. However, since the mid-1990s, it has been increasingly associated also with the aftermaths of civil war or armed conflict.

In practice, the last 15 years have also seen the spread of a veritable 'transitional justice' industry,[7] made up of the myriad of consultants, legal experts and practitioners working for various state and international institutions and NGOs, offering advice to domestic groups and governments on how to implement policies related to the mechanisms outlined earlier, and providing guidance on how to promote justice and what is referred to as 'truth-telling' in postauthoritarian and post-conflict countries. A few years ago, in 2009, even the UN Human Rights Council adopted a resolution on 'the right to the truth' and in 2011, it created the post of a 'UN Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of nonrecurrence', currently held by the Colombian scholar and human rights activist Pablo de Greiff.

All in all, over the last couple of decades, mechanisms of justice and 'truth telling' have become a staple of peace agreements, and in particular there has been a lot of emphasis on trials and truth commissions to promote these goals. We have seen the creation of several types of courts to deal with gross violations of human rights, war crimes and crimes against humanity–ranging from ad hoc international tribunals such as the ones for Yugoslavia and Rwanda, to a series of 'hybrid tribunals' combining international and domestic staff and legal codes, to the creation of a permanent International Criminal Court in the Hague to prosecute individuals charged with these crimes. At the same time, we have also seen the proliferation of truth commissions, which at the last count numbered over 40 world-wide.

As these mechanisms have proliferated, their mandates too have expanded quite considerably. Both trials and truth commissions are by now often explicitly mandated to promote 'truth telling' about the past–not just about the crimes committed but also to present comprehensive histories of conflicts and their consequences–and to foster 'reconciliation' and long-term peace and stability between the groups and countries that have experienced conflict. In addition to these formal mechanisms, there has been additional moral and political and economic pressure for new governments to extradite former political, army or police officials to in-

7 Claire Moon, *Narrating Political Reconciliation: South Africa's Truth and Reconciliation Commission*, Lanham: Lexington, 2008, p. 2.

ternational courts, and make gestures of atonement for past violations of human rights and crimes committed during periods of conflict–issue apologies, institute 'sorry days' or other forms of remembrance, create monuments to victims of crimes, etc. (though, it must be said that pressures have been principally on institutionalising symbolic forms of atonement rather than material reparations). These implicit or explicit demands are often tied to the new governments' ability to access material benefits for their countries in the form of financial aid or loans, or to achieve membership of coveted financial or regional organisations–as reflected in policies of 'conditionality'. In sum, it would be fair to say that processes of 'coming to terms with the past', including both areas of justice and the construction of memory, have become in the 21st Century a domain of considerable international attention, in ways that are really quite different from earlier periods of history–when such things were largely left to individual countries and their societies.

The questions that arise from this are: is this a positive development? And what are its implications? When thinking about how to assess the implications of this evolution, I have organised my thoughts around two related dimensions of this question: one is the temporal dimension and the second is the political dimension.

THE TEMPORAL DIMENSION

The first dimension I would like to consider is the temporal one. The evolution of international human rights practice that I have just described has produced a near consensus that governments of post-conflict states need to proceed fairly quickly with the establishment of transitional justice mechanisms. These are often built into peace agreements, or may even be set up–as was the case for example with the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia–even while the conflict is still going on. The assumption here is that dealing with the human rights legacy of violence and war and immediately confronting the ideological underpinnings of conflict through policies of truth and justice will lead to peace and democracy.

To my mind there are two problems with the temporal dimension of such claims:

First of all, this international emphasis on transitional justice constrains new governments from pursuing other options in the short run–options which have been employed in other cases of transitions from war to peace and authoritarianism and state repression to democracy–such as the use of amnesties, the adoption of an official silence about the past or, indeed, the construction of possibly historically inaccurate but socially and politically expedient narratives about past conflict that enabled peaceful transitions or nation-building.

Secondly, it seems to me that these mechanisms are at a temporal disjuncture with the more long-term processes of accumulating knowledge and achieving an

understanding what happened, which may subsequently lead to a public acknowledgement of the crimes that took place and to something that is referred to as 'reconciliation'.

Let me elaborate a bit on both of these points.

The first point is, that in contrast to the advocates of a quick reckoning with the past by the adoption of transitional justice mechanisms, some scholars and policymakers extol the virtues of leaving the past alone, of looking forwards rather than backwards. They argue that the use of amnesties in peace agreements, combined with a conscious decision not to engage in public discussion about past conflict, may actually help promote peace and social reconstruction in deeply divided societies, rather than hinder them.

This has, for example, been the position of Helena Cobban, the author of an influential comparative study of post-conflict transitions in Rwanda, South Africa and Mozambique.[8] Cobban concluded that Mozambique's peace process, based on a general amnesty and a conscious decision to foster 'forgetting' rather than remembrance, was fundamental to that country's successful end to its long civil war. For Cobban and other analysts of the Mozambican case, the country's decision to opt for local level, traditional 'cleansing rituals' rather than Westernised mechanisms of transitional justice, was a more constructive way of creating a 'clean break' between the era and the norms of war, on the one hand, and those of the peace that followed it, on the other. As such a large part of its population had been involved in the decades-long civil war, the devastation was so extensive, and the atrocities committed were so systemic and widespread, the leaders of both sides in the civil war eventually came to an agreement that they had to–I quote–'Look for what unites us, and put aside what divides us'.[9] Instead of adopting transitional justice mechanisms, the new transitional government focused on disarmament, demobilization and the reintegration of former combatants into civilian life (known in UN jargon as DDR), while also trying to establish a functioning democracy and rebuild the economy. What is remarkable is the extent to which this approach was accepted and endorsed by ordinary Mozambicans and the support it received also by religious and community leaders, who were integral to this process.

While Mozambique's approach to the past is obviously culturally and contextually specific, it does raise questions about the common and often made assumption that an effort to deal with the past through the application of transitional justice mechanisms is necessarily the best option in the immediate aftermath of violent and divisive conflict. Personally, I struggle with this position from a moral point of view–steeped as I am in a Western culture of retributive justice–but we must be willing to accept that such solutions should be possible if (and this is the

8 Helena Cobban, *Amnesty after Atrocity? Healing Nations after Genocide and War Crimes*, Boulder: Paradigm, 2007.

9 Ibid., p. 149.

real caveat) there is widespread internal consensus about them, as there was in the case of Mozambique. In any case, all options must be on the table and must not imposed from outside.

My second point regarding the temporal dimension of processes of 'coming to terms with the past' is simply that these processes are difficult and take time.

Even if we look closer to home and we examine European history of the last half century, we see that a combination of 'forgetting' and myth-making about national unity and resistance to the Nazi occupation in most of western and eastern Europe after 1945 represented a type of unspoken social pact that enabled these countries to put behind them the deep divisions and unsavoury actions carried out by their citizens during the Second World War and focus instead on economic and political reconstruction. Countries such as Austria, the Netherlands, France or Switzerland–to name just a few well established democracies–didn't actually begin to address their own wartime role in the deportations and extermination of the Jews and other populations, or their histories of wartime collaboration, until many decades later. And even today, many west European democracies are still not managing to confront their histories of colonialism and their painful and brutal wars of decolonisation that continue to affect relations between them and the countries of the so-called Global South.

Here it is also useful to remember that West Germany's impressive reckoning with its Nazi past did not begin until the late 1960s, and that in the previous decade the early Allied policies of de-Nazification were quickly abandoned, so that some 20 years after the war you could still have a West German Chancellor (Kiesinger) and President (Hans Lübke) who were former members of the NSDAP. As the historian Robert Moeller and others have shown, until the end of the 1960s, the dominant narrative in West Germany was one of German suffering, focused in particular on the expulsion of the Germans from the east and on the treatment of German prisoners of war in Soviet captivity. And, as he has convincingly argued, this 'parallel history' of German suffering remained in the public domain throughout the post-war period,[10] resurfacing again in the 1980s both in the well-known 'historians' debate' and in official discourses of Chancellor Helmut Kohl and the German political right.

Even when we look at some of the transitions that were the pioneers in the study and practice of transitional justice, such as Argentina or South Africa, we can see that the process of addressing their difficult pasts and human rights abuses took place over the course of years and decades and included a series of compromises and amnesties along the way. And even so, in many ways, in these countries the historical legacy of the periods of dictatorship, state repression and

10 Robert Moeller, 'War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany', *American Historical Review,* 101/4, Oct. 1996, pp. 1008–1048.

institutionalised racism remains a salient characteristic of social and economic relations and a source of deep divisions even in the present.

In fact, what these various experiences teach us is that a genuine reckoning with the past only really happens after a passage of time, possibly following the rise of new political and intellectual generations, and in contexts of political democracy and economic prosperity, after the creation of robust civil societies and a more open and tolerant public space which enables the presence of multiple narratives and fosters dialogue in the public sphere. It seems to me that putting countries under pressure to do so in a context of precarious statehood (with still unresolved status issues), imperfect democratic transition characterised by a continuity of political and institutional power from the previous period, and a deep and debilitating economic crisis that shows no sign of letting up, is a recipe for failure.

THE POLITICAL DIMENSION

This brings me to the second dimension I would like to discuss, namely the political one. And, once again, here there are two related aspects that need consideration: first, the actions of political elites; and second, the inherently political nature of the transitional justice mechanisms themselves.

Political elites

An oft noted fact, captured in much of the literature, is that new governments are able to 'play the transitional justice system' to some degree–they may extradite suspects and issue apologies or other forms of reparation, but they generally manage to do so while evading any genuine reckoning with the past. The result is that the form of transitional justice is–to some degree–satisfied, but the mechanisms employed and the outcomes achieved are largely devoid of any meaningful content. This has, of course, often been identified as a problem here in the post-Yugoslav region, but if we look at other historical cases this should really not come as a surprise.

This was already evident, for example, with West Germany's decision to pay reparations to Israel in 1951. This decision by German Chancellor Konrad Adenauer was made despite considerable domestic opposition from within Adenauer's own party and a broadly hostile public opinion, and was ratified in the German parliament by the narrowest of margins. While this policy represented a clear commitment by Adenauer to make amends, many scholars noted that the Chancellor was largely motivated by his desire to persuade the Western Allies that Germany should gain full acceptance as an equal partner in the postwar Western Alliance. The reparations policy certainly did not give rise to any public debate in Germany about

the nature of National Socialism nor any genuine reckoning with the crimes involved. In fact, this material acknowledgement of Jewish victims of Nazism, directed largely at an international audience, enabled the German government to then call for a return acknowledgment of German victims of the Red Army and of East European communism.

Scholars have also cast a critical eye on the myriad of official apologies that have proliferated over the last couple of decades. Once again, critics have pointed out that many such apologies are empty rhetoric–a cheap and easy way for politicians to assuage their guilt and evade more serious reckoning with the past–or that they represent window-dressing for what is in fact the outcome of hard-nosed negotiation with political rivals or international interlocutors. As the historian Robert Weyeneth pithily put it 'these days it seems that everyone is consumed with remorse about historical injustices'.[11]

Insincere political apologies often use vague language and employ grammatical constructions that avoid designating perpetrators or taking an unequivocal moral stance regarding the crime committed. They might also include calls for a return apology ('we are sorry for what we did to you but we hope you will also apologise for what you did to us')–like the Srebrenica Declaration that was issued by the Parliament of Serbia in 2010.[12] The real target of such apologies is often not the group that is the nominal recipient of the proffered apology but a third party, such as the international community from whom the apologising government is hoping to accrue benefits, particularly if there has been international pressure for such an apology to be made.

In this respect, Willy Brandt's iconic kneefall at the Warsaw Ghetto memorial in 1970 was an exceptional gesture precisely because it came following the onset of a real reckoning in Germany with the crimes of the Nazi era, and was made spontaneously, not in response to outside pressure, without any apparent calculation of benefit or interest. Apologies and reparations that do not live up to this standard will never be satisfactory to the victims of the crimes or contribute to any real processes of reconciliation.

In fact, I would argue even further that adopting forms of transitional justice without fundamentally changing either the official policy or the discourse about the past in order to satisfy international donors and achieve membership in coveted international organisations–in other words, in response to moral and financial pressures from abroad–leads to the veritable **discrediting** of the transitional justice mechanisms themselves in the eyes of the population, as well as of the aims they

11 Robert Weyeneth, 'The Power of Apology: The Process of Historical Reconciliation', *The Public Historian*, 23/3, p. 10.

12 Jasna Dragović-Soso, 'Apologising for Srebrenica: The Declaration of the Serbian Parliament, The European Union and the Politics of Compromise', *East European Politics*, 28/2, June 2012, pp. 163–179.

should have served. Insincere apologies are worse than no apologies at all. The extradition of war crimes suspects that is unaccompanied by any public discussion of the crimes which these individuals are accused of renders the whole justice process meaningless to the wider public. Going along with projects pushed by international sponsors without any real commitment to these mechanisms' underlying purpose discredits the very mechanisms themselves. And if they are not publicly perceived as instruments of justice, truth or acknowledgement, then they lose any possible usefulness they may have for processes of reckoning with the past.

Mechanisms of transitional justice as political instruments

This brings me to the next, related, point, namely that experiences around the world have shown that official transitional justice mechanisms and institutions–because of their inherently political nature–have not shown themselves to be great writers of what Richard Wilson has called 'monumental history',[13] in other words of comprehensive accounts of the past and that their claims to have done so should be viewed with a good dose of skepticism.

The scholarly literature contains many critiques of criminal trials from this perspective. As Hannah Arendt famously argued in her account of the Eichmann trial in Jerusalem, the purpose of courts is to administer justice, in other words to determine the guilt or innocence of an individual, and not to write history.[14] Critical of what she perceived to be the Israeli government's instrumentalisation of the Eichmann trial for its nation-building purposes, Arendt argued that trials are not the appropriate place to consider broader questions of why conflict occurred or take sides in historical debates–something that has been echoed in other legalist critiques of international criminal trials since then. As the British lawyer and scholar Geoffrey Robertson noted in regard to the Milošević trial, 'criminal trials are not truth commissions' nor a 'means for retrospectively testing the morality of a political policy' and, in his view, the symbolic importance of putting Milošević on trial was squandered partly because of the prosecution's misguided attempt to produce a comprehensive history of the Yugoslav conflicts.[15]

13 Richard Ashby Wilson, *Writing History in International Criminal Trials*, New York: Cambridge University Press, 2011.

14 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (1963), London: Penguin, 2006. See also Wilson, ibid., p. 3.

15 Geoffrey Robertson, 'Foreword'. In Gideon Boas, *The Milošević Trial: Lessons for the Conduct of Complex Criminal Proceedings*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, p. xiii.

A number of historians have pointed out that international criminal trials can in fact distort history, due to their inherently political nature. For example, if we relied on the International Military Tribunal at Nuremberg to tell the history of the Second World War, we would get a very distorted picture, as that tribunal was overwhelmingly focused on the crimes of the Nazi leadership against the Allied countries themselves–contained in the counts of 'crimes against peace' and 'conspiracy to commit aggressive war'–while equally significant crimes committed by the Allies, such as the notorious bombings of German and Japanese cities, the dropping of the atom bombs on Hiroshima and Nagasaki, or the war crimes committed by the Red Army following the conclusion of the Nazi-Soviet Pact were simply ignored (or in the worst case, as with the Katyn Forest massacre of Polish officers, imputed to the Germans). 'Crimes against humanity', which included the genocide of the Jews–the one incommensurate crime that could not be compared to those of any other party in the war–was not central to the proceedings and, contrary to popular belief, Nuremberg was not primarily about the Holocaust. The Holocaust became central only in the early 1960s in the trial of Eichmann in Jerusalem and the Frankfurt trials of the Auschwitz and Majdanek concentration camp guards.

Other scholars have argued that courts can at best offer only partial histories–by focusing on certain criminal acts, but not on others. This has been one of the main criticisms of the International Criminal Tribunal for Rwanda, which–by making the political choice of narrowing its mandate only to the period of April-December 1994–avoided dealing with any of the crimes perpetrated by the victorious Rwandan Patriotic Front against ethnic Hutus. The history constructed by that court is thus a narrow history of the Tutsi genocide devoid of any contextualisation of the broader conflict in which this genocide occurred.

So where does this leave us? Do criminal trials have anything to contribute to processes of considering the past? I would argue that they do, even beyond the narrower remit of judging individuals responsible for some of the most reprehensible crimes known to man, and there are to my mind two significant ways in which they do so. First of all, they can contribute to micro-histories of specific events by providing a verified evidentiary base, and second, they provide a wealth of forensic knowledge and testimonies that can serve future history writing. While a trial will rarely settle disputes over why certain events occurred–which are the subject of a more interpretive historical analysis and will always remain a matter of scholarly difference–they can provide very useful and sometimes conclusive evidence of how something happened, who was involved, and what the consequences were. This factual archival base and the record given by those interrogated, whether as defendants or witnesses, can be a way into discovering the inner workings of a regime, an ideology and possibly the motivation underlying the events and crimes described. This kind of material is a treasure trove for history writing and for the

processes of acknowledgement and reparation that might derive from it in the future. And, Nuremberg, despite all its shortcomings served that purpose well.

This then brings me the other central mechanism of transitional justice, namely truth commissions. And these have similarly not been spared criticism. As scholars such as Claire Moon, Mahmood Mamdani or Richard Wilson have shown in their analyses of the South African Truth and Reconciliation Commission–the best known and most far-reaching truth commission so far–the discourse of reconciliation that the TRC employed during the process of the post-apartheid transition was very much in the service of nation-building and maintaining peace in what was a highly volatile transfer of power in the country.[16] As Mamdani pointed out already at the time, the African National Congress made a clear compromise with the National Party to include in the truth and reconciliation process only those human rights violations that were considered crimes even under apartheid law–such as murder or torture–but not to address the more structural forms of racial, economic and political discrimination of entire groups under the apartheid regime.[17] In the views of the critics, the South African TRC was more beholden to the political necessity of ensuring a peaceful negotiated transition than to a clear commitment to a comprehensive 'truth-telling' about the past.

In more general terms, some scholars have argued that the truth presented by official truth commissions inevitably represents a reflection of the politics of a given situation–whether it be the need to legitimise regime change, or in order to provide stability and foster nation-building, or to ensure a peaceful transfer of power in the context of a negotiated political transition. As scholars such as Bronwyn Leebaw or Erin Daly have argued, multiple narratives inevitably co-exist with each other about past conflict, defining in different ways who the victims and perpetrators are, and often establishing causation and responsibility in diametrically opposed ways.[18] Some of these narratives may be mutually incompatible, and an official decision about which story to tell represents a political act of considerable importance.

Yet–as in the case of international criminal trials–the inherently political nature of truth commissions does not mean they cannot still play a significant role in processes of coming to terms with the past and in future constructions of history about periods of violence and repression. Perhaps more than any other mech-

16 Moon, op. cit., Richard Ashby Wilson, *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apertheid State*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001; Mahmood Mamdani, 'Reconciliation without Justice', *Southern African Review of Books*, Nov./Dec. 1996; Mahmood Mamdani, 'Amnesty or Impunity? A Preliminary Critique of the Report of the Truth and Reconciliation Commission of South Africa (TRC)', *Diacritics*, Vol. 32, No. 3/4, 2002.

17 Mamdani, 'Reconciliation without Justice', ibid.

18 Bronwyn Anne Leebaw, 'The Irreconcilable Goals of Transitional Justice', *Human Rights Quarterly*, 30, 2008, pp. 95–119; Erin Daly, 'Truth Skepticism: An Inquiry into the Value of Truth in Times of Transition', *International Journal of Transitional Justice*, 2, 2008, pp. 23–41.

anisms, truth commissions provide repositories of oral and social history, stories of individual cases of abuse and human suffering and accounts of perhaps long-denied crimes, as well as of the role played by state security forces and other groups and institutions involved in the commission of these crimes. Truth commissions in Argentina, Chile and in South Africa have helped counter denial precisely because they did this. By giving a public voice to private grief and individual stories of suffering the South African TRC in particular generated public empathy with the victims.

Above all, both trials and truth commissions can act, in the words of the sociologist Mark Osiel, as 'a stimulus to democratic dialogue between those who wish us to remember very different things'.[19] Osiel aptly warns that we should not expect these mechanisms to resolve debates about the past, but they can provide a reference point and an impetus for such a debate to begin–if not in the immediate, then once conditions for it are ripe.

And here I think, history provides us with a degree of optimism. As I have been arguing, one of the main premises of transitional justice is that the employment of the mechanisms I have just described will contribute to the consolidation of peace and democracy–something that I am sceptical about in view of the historical record. But what if the relationship was actually the inverse? In other words, what the historical record seems to indicate is that, in consolidated democracies–even in those that had most successfully swept unsavoury historical legacies under the proverbial carpet–the past did eventually resurface in the public sphere, even creating pressure from below for some sort of reckoning to take place on the official level. So perhaps it is not the process of reckoning with the past that leads to democracy, but the consolidation of democracy that produces processes of coming to terms with difficult historical legacies. Whereas democratising countries usually struggle with this, consolidated democracies can and often do eventually face their pasts.

WHAT IS MISSING: THE VERNACULAR TERRAIN OF MEMORY

I would like to finish off by raising something that I find is not often emphasized in the study and the practice of transitional justice because of its overwhelming focus on official policies and mechanisms. And this is the 'vernacular terrain of memory'–the myriad of civil society and cultural initiatives that surface and interact in the construction of collective memory in any given society.

19 Mark Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*, Transaction Publishers, 2000, p. 282.

In fact, as Carol Gluck and other scholars have noted, it is on this terrain that much of the 'memory work' actually takes place and where a public demand for a change in official discourse about the past might be articulated.[20] The actions of what one could call 'memory entrepreneurs' in society is what often keeps the past alive, even when there is little official interest in addressing or acknowledging it. And interventions in culture (especially popular culture), the media and civil society can be fundamental in provoking and furthering public debate about the past.

As many historians have noted, the highpoint of West German society's acknowledgment of the Holocaust came in 1979, with the screening of the American mini-series 'Holocaust' on prime time television as a significant media event. While the soap opera was looked at with disdain by professional historians and intellectuals as low-brow culture, it produced a veritable outpouring of emotion–a type of catharsis–with chat shows and debates, where people could phone in, many of them in tears and uttering expressions of remorse and disbelief that such a great crime could have happened.

The post-Yugoslav region is certainly not short of 'memory entrepreneurs' of its own kind, and in fact much 'memory work' has already happened on the vernacular terrain–though, it must be said for the moment at least, without the kind of broad societal catharsis that I have just described.

For example, while the overall situation in the media may be pretty bad, there have been instances of superb investigative journalism that have uncovered some the worst episodes in the wars of the 1990s, along with the complicity of state institutions in these. Here I am thinking, for example, of Filip Švarm's documentary on the Red Berets, *Jedinica*, and a whole series of other documentary films produced by B-92 collected in its *Kovčežić za istoriju*–to name just a few.

Another example of such 'memory entrepreneurship' is the project of the media agency SENSE to create an archive of all the material acquired during its 20 years of coverage of the International Criminal Tribunal in the Hague, and to put it at the disposal of the public–this will undoubtedly be an invaluable resource for future work on the conflicts of the 1990s.

The work of NGOs has been particularly significant here–particularly when it comes to projects of documenting the human losses of the wars of the 1990s. Mirsad Tokača's pioneering work in this domain, which has provided us with the most reliable figures for Bosnia and Herzegovina, has now been extended to the other conflicts. Regional cooperation has been key here. For example, the Kosovo Book of the Dead–jointly produced by the Humanitarian Law Centres in Belgrade and Priština–provides an overview of how many people died during the Kosovo war, in combat, in killings of civilians and also as a result of the NATO bombing

20 Gluck, op. cit., p. 55.

campaign. Documenta in Zagreb is working on a similar project on the casualties of the war in Croatia, and has also produced some wonderful oral histories available on-line, which can be used in scholarly research as well as by students–including some of my own in London. In Bosnia, there is much valuable work being done by NGOs in regard to documenting war crimes, including torture and sexual violence, the destruction of cultural heritage, the location of mass graves, the identification of the remains of missing persons, and the preservation former camps and other crime scenes as sites of memory.

In terms of seeking to generate public demand for an official reckoning with the past, we have seen the remarkable project initiated by the Coalition for RECOM–a large regional coalition of NGOs, victim associations and other civic groups–who are collectively seeking to persuade publics and governments in the region to create a regional truth commission that will officially agree and validate some of the most disputed facts about the wars of the 1990s. Whether such an official body on the regional level ever actually sees the light of day or not, the sheer ambition of the project, the numerous encounters it has facilitated among groups that may not have otherwise come together, the harrowing testimonies it brought to the fore by victims on all sides, by associating itself with artists, writers and actors, along with intellectuals and scholars in the region, has been an incredible example of 'memory entrepreneurship'.

In the end–and here I return to my original point about the expansion of the international transitional justice practice–it would be fair to say that very few of these initiatives could have gotten off the ground without some sort of external support and involvement. So, perhaps it is appropriate to end my talk by saying that–despite all the shortcomings of transitional justice that I have discussed at some length today–possibly the area where the greatest dividends of international involvement are be reaped may very well lie in this vernacular terrain of memory.

References

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (1963), London: Penguin, 2006.

Barkan, Elazar and Alexander Karn, 'Group Apology and Ethical Imperative'. In E. Barkan and A. Karn, *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, Stanford: Standfor University Press, 2006.

Cobban, Helena, *Amnesty after Atrocity? Healing Nations after Genocide and War Crimes*, Boulder: Paradigm, 2007.

Daly, Erin, 'Truth Skepticism: An Inquiry into the Value of Truth in Times of Transition', *International Journal of Transitional Justice*, 2, 2008, pp. 23–41.

Dragović-Soso, Jasna, 'Apologising for Srebrenica: The Declaration of the Serbian Parliament, The European Union and the Politics of Compromise', *East European Politics*, 28/2, June 2012.

Gluck, Carol 'Operations of Memory: "Comfort Women" and the World'. In Sheila Miyoshi Jager and Rana Mitter (eds.), *Ruptured Histories: War, Memory and the Post-Cold War in Asia*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2007, pp. 47–77.

Leebaw, Bronwyn Anne, 'The Irreconcilable Goals of Transitional Justice', *Human Rights Quarterly*, 30, 2008, pp. 95–119.

Mamdani, Mahmood, 'Amnesty or Impunity? A Preliminary Critique of the Report of the Truth and Reconciliation Commission of South Africa (TRC)', *Diacritics*, Vol. 32, No. 3/4, 2002.

Mamdani, Mahmood, 'Reconciliation without Justice', *Southern African Review of Books*, Nov./Dec. 1996.

Misztal, Barbara, *Theories of Social Remembering*, Maidenhead: Open University Press, 2003.

Moeller, Robert, 'War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany', *American Historical Review,* 101/4, Oct. 1996.

Moon, Claire, *Narrating Political Reconciliation: South Africa's Truth and Reconciliation Commission*, Lanham: Lexington, 2008.

Osiel, Mark, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*, Transaction Publishers, 2000.

Robertson, Geoffrey, 'Foreword'. In Gideon Boas, *The Milošević Trial: Lessons for the Conduct of Complex Criminal Proceedings*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Weyeneth, Robert, 'The Power of Apology: The Process of Historical Reconciliaiton', *The Public Historian*, 23/3.

Wilson, Richard Ashby, *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimizing the Post-Apertheid State*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Wilson, Richard Ashby, *Writing History in International Criminal Trials*, New York: Cambridge University Press, 2011.

UDK 355.426(497.1+497.5)

Dejan Jović[1]
Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

INTERPRETACIJE RATOVA U 1990-IM: NAMETANJE DOMINANTNIH I ISKLJUČIVANJE ALTERNATIVNIH TUMAČENJA

Sažetak: Ratovi iz 1990-ih, kao i Drugi svjetski rat, stvorili su sjenku u kojoj se i dalje vodi politika u zemljama postjugoslavenskog prostora. Bilateralni odnosi među njima, kao i unutarnjepolitički odnosi u njima pod snažnim su utjecajem interpretacija ratova iz 1990-ih. Interpretacije ratova shvaćaju se ponegdje i kao nastavak rata drugim sredstvima. Iako su se pojavile različite interpretacije, u državama postjugoslavenskog prostora snažna je tendencija stvaranja jednog, državnog narativa. U Hrvatskoj je to mit o tzv. „Domovinskom ratu", koji je zaštićen parlamentarnom deklaracijom, ali nacionalistička desnica traži i dodatne oblike zaštite, u formi zakona. Mit o „Domovinskom ratu" temelji se na ideji da je Hrvatska bila žrtva i pobjednik u ratu u 1990-im. Stvaranje državnih narativa je možda neizbježno, ali se uvijek radi o postupku koji je protivan ideji pluralizma i liberalnog obrazovanja. Suprotno zaključku da mitovi doprinose ujedinjavanju nacije, oni najčešće trajno dijele naciju time što isključuju sve alternativne narative, sekuritizirajući pitanje pisanja povijesti. Državni narativ isključuje alternativne narative, a time i eliminira manjinske identitete. Po svojoj monističnosti, on je nastavak politike koja je karakterizirala socijalističko razdoblje i njegovu interpretaciju Drugog svjetskog rata. Ovaj članak poziva na promoviranje pluralističkog pristupa u interpretaciji prošlosti.

Ključne riječi: ratovi devedesetih, državni (službeni) narativi, manjinski identiteti, pluralizam tumačenja

Ratovi iz 1990-ih nikako da završe. Štoviše, čini se da su i dvadeset godina nakon njihova završetka i dalje sveprisutni u javnim diskursima. U Hrvatskoj gotovo da nema dana kad se u centralnom televizijskom dnevniku i u glavnim medijima ne

1 djovic@fpzg.hr

spominje rat iz 1990-ih, ili Drugi svjetski rat, iz 1941–1945.[2] Glavni državni događaji sjećanja, oni koji mobiliziraju najviše ljudi, vezani su također uz tzv. „Domovinski rat" (ili rat iz 1990-ih): Dan pobjede i domovinske zahvalnosti, koji se svakog 5. augusta obilježava u Kninu, te Dan sjećanja na žrtve Vukovara, 18. novembra. Kao što objašnjava Tamara Banjeglav (2015) u svojoj doktorskoj disertaciji, nedavno obranjenoj na Sveučilištu u Grazu, ta dva memorijalna dana simboliziraju dvije ideje: ideju da su Hrvati bili i žrtve i pobjednici u tom ratu. O tome, također, pišu i Mieczyslaw Boduszynski i Viktor Peskin (2003), koji također identificiraju ideju žrtve i pobjednika kao dva temelja na kojima se stvara glavni državni mit suvremene Hrvatske. Za Hrvatsku, Boduszynski i Peskin kažu da je bila „jedinstven slučaj u balkanskom kontekstu – i stoga vrijedan posebne pažnje – upravo stoga što se tu radilo i o žrtvi i o počinitelju zločina, kao i o pobjedniku u ratu za nezavisnost".[3]

Kombinacija ta dva elementa (pobjede i žrtve), koju smo ranije vidjeli u srpskom narativu o Prvom svjetskom ratu – u kojem su i žrtva i pobjeda bile daleko veće nego što je slučaj s hrvatskim „Domovinskim ratom", ali je za razliku od Hrvatske, koja je u ratu u 1990-im nastala, Srbija u Prvom svjetskom ratu nestala kao međunarodno priznata država, unijevši svoju suverenost u Kraljevinu SHS, u kojoj je razvijanje ovog mita imalo dezintegrativnu, a ne integrativnu funkciju – stvara mit koji je teško dovesti u pitanje, ali također i društvenu praksu u kojoj se ne potiču daljnja istraživanja, nego se mit pretvara u „svetinju".[4] Element žrtvovanja unosi u diskusiju emotivnu i etičku dimenziju, kojom se mitotvorci često služe kako bi manipulirali procesom stvaranja mitova, i sprečavali druge da ih dovedu u pitanje. Ni na žrtvu, ni na pobjednika, ne može se utjecati – oni i po jednoj i po drugoj osnovi traže da im se prizna pravo da djeluju autonomno.

U Srbiji se od 2015. također obilježava žrtvovanje vezano uz taj rat, i to Danom sećanja na stradanja i progon Srba. Ideja žrtve snažnija je od ideje pobjede, koje (osim eventualno u slučaju stvaranja Republike Srpske u okvirima Bosne i Hercegovine) nije bilo. Slično je i u Bosni i Hercegovini, u kojoj se nacionalni identiteti – i to sva tri konstitutivna naroda – temelje gotovo u potpunosti na ideji žrtvovanja. U svim tim slučajevima, rat iz 1990-ih predstavlja temelj političkog, društvenog i nacionalnog identiteta. Kao što sam napisao u svojoj knjizi „Jugoslavija:

2 O tome kako se u Hrvatskoj gleda na „Domovinski rat" vidjeti Jović (2012).

3 Victor, Peskin and Mieczyslaw P. Boduszyinski, "International Justice and Domestic Politics: Post-Tudjman Croatia and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia", *Europe-Asia Studies*, Vol. 55, No. 7, 1117–1142, 2003.

4 Riječ „svetinja" često se pojavljuje odmah uz pojam „Domovinski rat". Npr. vidjeti izjavu zamjenika premijera Hrvatske, Gorana Granića, povodom usvajanja saborske Deklaracije o Domovinskom ratu. U Vjesniku od 15. aprila 2000. prenijete su njegove riječi: „Vlada i u Deklaraciji polazi od toga da je Domovinski rat svetinja". Portal Monitor: http://www.monitor.hr/clanci/goran-granic-vlada-i-u-deklaraciji-polazi-od-toga-da-je-domovinski-rat-svetinja/7135/. Pristup: 16. novembra 2015.

država koja je odumrla" (2003), raspad Jugoslavije i rat koji je nastao u procesu raspadanja ključni je događaj cijele naše generacije: događaj koji nas identitetski određuje i dvije decenije nakon njegova kraja. Nad svima nama stoji sjenka tog rata. Politički potezi i nacrti strategija za budućnost pod značajnim su utjecajem načina na koji vidimo i interpretiramo taj rat.

Jednim dijelom je to očekivano i nije baš ni tako neobično. Ratovi žive dugo nakon njihova kraja. Na neki način, moglo bi se reći da nikada ne umiru, možda samo povremeno spavaju. S nama su, makar i u tom stanju spavanja, i 1941. (o čemu je pisao Slavko Goldstein u svojoj knjizi „1941: godina koja se vraća"), i 1945. (kao što vidimo iz rasprava o Bleiburgu, o rehabilitacijama Draže Mihailovića i potencijalno Milana Nedića), i 1914. (u što smo se mogli uvjeriti 2014, kad je obilježavana stogodišnjica početka tog rata) i 1918. (o kojoj postoje kontroverze i u Hrvatskoj i u Srbiji, gdje se postavlja pitanje nije li upravo ulazak u Jugoslaviju bio fatalna pogreška srpske politike u 20. stoljeću), i pobune protiv Osmanskog imperija, i 1389.

Svojedobno sam vjerovao da se uspomena na neki rat gubi kad se pojavi novi – da svaki novi rat potiskuje uspomenu na onaj prethodni. Ali, sada više nisam sasvim siguran da je tako. Čak i kad se dogodi novi, stari rat ne nestaje iz našeg sjećanja. Mi živimo u sjeni prethodnih sukoba. Generacije mrtvih – kao i tragedije (toliko važne u teorijama međunarodnih odnosa, naročito u realizmu) – pritišću kao môra živote živih. Ratne vođe, žrtve rata, ratni porazi i ratne pobjede određuju živote mnogih budućih generacija. Mitovi – bilo mitovi o žrtvovanju ili mitovi o pobjedi – ugrađeni su u temelje identiteta svake države. Tihomir Cipek (2012) smatra da su mitovi korisni jer omogućavaju stvaranje jedinstva, a time i zajednice, koja nije ništa drugo nego komunikacijsko jedinstvo (community = communicative unity). To jedinstvo često se, navodno, kuje u ratu ili u interpretaciji ratova. Cipek tvrdi da „povijest jasno potvrđuje da nije moguće uspostaviti ni demokratski poredak ako nije utemeljen na nekom političkom mitu", jer se „demokracija naime ne može formirati ako među građanima nije moguće oblikovati konsenzus o temeljnim vrijednostima političke zajednice, a tu zadaću izvršava utemeljiteljski mit".[5]

Ali, s druge strane, ratovi stvaraju duboke podjele koje upravo onemogućavaju zajedništvo, a time i političku zajednicu. Kao i revolucije, i ratovi – čak i kad su oslobodilački, i kad su u potpunosti usmjereni prema vanjskom agresoru ili okupatoru – cijepaju i fragmentiraju društvo. Naročito je to slučaj s ratovima koji imaju (i) unutardržavni karakter. Podjele koje nastaju takvim ratovima nisu privremene, nego trajne. One traju čak i ako se rat okonča pobjedom jedne strane nad drugom (ili drugima), pa čak i ako se tu drugu stranu eliminira iz javnosti, ili čak i prisili na odlazak. Bez obzira je li protivnik „samo" poražen ili je eliminiran,

5 Tihomir Cipek, „Funkcija političkog mita. O koristi mitskog za demokraciju", *Anali Hrvatskog politološkog društva* 2012, 7–19, 2012.

nakon oružanog sukoba nastavlja se rat interpretacijama. Interpretacije su, dakle, nastavak rata drugim sredstvima. O tome svjedoči, primjerice, izjava jednog od vodećih hrvatskih političara, Vladimira Šeksa, koji je 2011. rat za interpretaciju „Domovinskog rata" nazvao trećom fazom tog rata, dakle, njegovim sastavnim dijelom. Govoreći u Hrvatskom saboru 8. oktobra 2011, prilikom obilježavanja Dana hrvatske neovisnosti, Šeks je rekao:

> Domovinski rat, u kojem su Hrvati izborili svoju slobodu, bio je trostruki rat za Hrvatsku! Rat sa srpskim agresorom, s međunarodnim osporavateljima hrvatske neovisnosti, te s domaćim revizionistima i krivotvoriteljima hrvatskog puta u državnost, neovisnost i pobjedu u nametnutom, osloboditeljskom Domovinskom ratu. Prvi se vodio oružjem, drugi diplomacijom, treći promidžbom. Prva dva hrvatski je narod dobio, treći još uvijek traje. Na nama je da i taj posljednji rat dovršimo isto onako kako smo završili prva dva – pobjedom.[6]

Šeksova izjava pokazuje da je interpretiranje rata ovdje shvaćeno kao sastavni dio samog rata. Ono što je postignuto u ratu treba učvrstiti interpretacijom – a ono što nije postignuto treba u toj, trećoj, fazi postići. Treba izbrisati sjećanja na stvarne događaje ako i kad su ona u kontradikciji sa *službenim sjećanjem* i *državnim mitom*. Također, treba prebrisati i „povijest poraženih", kako je narative onih koji su izgubili rat i potom najčešće bili prisiljeni napustiti teritorij na kojem su stoljećima živjeli, nazvao Dragan Markovina u svojoj nedavno objavljenoj knjizi pod istovjetnim naslovom.[7] „Novi domovinski rat", fraza koju lider Hrvatske demokratske zajednice, Tomislav Karamarko, često koristi – ima upravo svrhu dovršavanja u ratu započetog procesa, i to tako da se eliminiraju svi alternativni narativi: ako treba i zakonskim zabranama, ustavnim promjenama i sekuritizacijom diskusije o ratu.[8] Treba, na kraju, uništiti identitet poraženih, na način da im se ponudi asimilacija (ekvivalent ideji „amnestije", koja podrazumijeva poslušnost i zahvalnost zbog „milosti") koja bi u miru postigla ono što je započeto u ratu: nestanak nekog identiteta iz javnog prostora. Alternativa tome je – zabrana povratka onih koji su otišli, i poticanje odlaska onih koji (još) nisu. Kao što s pravom ističu konstrukti-

6 *Jutarnji list*, 6. oktobra 2011. http://www.jutarnji.hr/-hrvatska-mora-dobiti-jos-jedan-rat-protiv-domacih-revizionista-i-krivotvoritelja-hrvatskog-puta--/979023/. Pristup 15. novembra 2015.

7 Dragan Markovina, *Povijest poraženih*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2015.

8 Za Karamarkovo pozivanje na „novi domovinski rat" vidi: *24 sata*, 3. oktobar 2015: http://www.24sata.hr/politika/karamarko-pocinjemo-drugi-domovinski-rat-za-hrvatsku-440335; *Novi list*, 17. januar 2015: http://www.novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Karamarko-Pred-nama-je-domovinski-rat-za-bolju-Hrvatsku; *Indeks*, 8. juli 2015: http://www.index.hr/vijesti/clanak/karamarko-svaki-dan-poziva-u-rat-hdz-danas-kao-1990-krecemo-u-novi-domovinski-rat/829716.aspx. Pristup: 15. novembra 2015.

vističke teorije u društvenim znanostima, govor je djelo, pa se i koristi kao „oružje". Interpretacije ratova, stoga, služe političkim ciljevima u kontekstu u kojem je politika oblik ratovanja drugim sredstvima. Činjenice s vremenom postaju drugorazredne ili sasvim nebitne, ako uopće i postoje kao neovisne o „oku onoga koji promatra".

Navest ću neke primjere za to.

Prošle smo godine obilježili 70-godišnjicu završetka Drugog svjetskog rata. Ona je proslavljena vojnom paradom u Moskvi. Ta je parada služila, prije svega, tome da se projicira slika o Rusiji – koju njeni sadašnji vođe izjednačavaju sa cijelim SSSR-om – kao moćnoj supersili i ratnoj pobjednici. Istodobno, rusificiranje te pobjede poslužilo je i da se konstruira ideja o *Drugome*, a taj *Drugi* je u ovom konkretnom slučaju bila ne više Njemačka, nego, s jedne strane, cijeli *Zapad*, a s druge – Ukrajina. U Srbiji je ta godišnjica također obilježena, ali je – baš kao i u slučaju moskovske proslave – i tu došlo do *srbizacije* jugoslavenskog partizanskog pokreta. To se moglo primijetiti na samoj proslavi u Centru Sava u Beogradu, 9. maja 2015, na kojoj su srpski simboli gotovo u potpunosti potisnuli jugoslavenske. Na isti, ili čak još i radikalniji način, u Hrvatskoj se događa kroatizacija diskursa o partizanima. Kad ih se spomene to se čini isključivo u kontekstu „hrvatskog antifašizma", ne spominjući pritom njegov jugoslavenski karakter. Josipa Broza Tita tretira se kao Hrvata, a ne Jugoslavena ili internacionalističkog marksista – i njegove se historijske zasluge, ako se i kad se i priznaju – uvijek stavljaju u kontekst zasluga za Hrvatsku. Kroatiziranje antifašizma u Hrvatskoj, srbiziranje u Srbiji i rusifikacija u Rusiji tipični su primjeri za „fleksibilnost" historijskih interpretacija, naročito onih o prethodnim ratovima, za njihovu kontekstualnost i otvorenost za političke manipulacije.

Reinterpretiranje rezultata i karaktera Drugog svjetskog rata, kao i korištenje metafora u vezi s njim česta je pojava. Koliko je puta samo uskrsnuo jedan *Hitler*: čas u liku Nasera, pa Miloševića, pa Sadama Huseina? U Grčkoj su, čim su se dogodili prvi znaci njemačkog pritiska na tu zemlju, Angeli Merkel nacrtali brkove. U Srbiji je Milanović nedavno na naslovnici jednog tabloida postao Ante Pavelić. U Hrvatskoj su Srbi često predstavljeni kao četnici, a u Srbiji Hrvati kao ustaše. Ideja o „Četvrtom rajhu" bila je sastavni dio narativa koji je Njemačku krivio za razbijanje Jugoslavije (npr. u Kadijevićevoj knjizi o vojsci bez države, 1993). Kasnije je Drugi svjetski rat, u obliku podsjećanja na bombardiranje Beograda u 1941, imao značajnu ulogu u konstruiranju narativa o bombardiranju od strane NATO-a 1999. godine.

Interpretacije i reinterpretacije Drugog svjetskog rata važan su element političkog strukturiranja u svim zemljama nekadašnjeg postkomunističkog dijela Evrope. Poljska javnost je i dalje podijeljena po pitanju sukoba koji se vodio u tom ratu. Interpretacije Katyna, kao i pitanje uloge SSSR-a (a time i karaktera onoga što se dogodilo s „oslobođenjem" – ili „novom okupacijom" nakon rata) snažno

utječu na sadašnje ponašanje ljevice i desnice. Kontroverze u vezi sa podizanjem spomenika „svim žrtvama okupacije" na Trgu Szabadszag u Mađarskoj, a kojim je Mađarska prikazana kao žrtva njemačke okupacije, izaziva i danas političke reakcije ljevice i židovske zajednice, koja naglašava da se time zanemaruje kvislinški i zločinački karakter Hortijeva režima. U svim tim zemljama desnica i ljevica su u sporu oko značenja onoga što se dogodilo 1944. ili 1945: je li to bilo oslobođenje ili nova okupacija? U Srbiji je nedavno završen proces sudske rehabilitacije Draže Mihailovića, a sada samo pred započinjanjem sličnog procesa u odnosu prema Milanu Nediću. Podjele na „četnike", odnosno „rojaliste", i „partizane", odnosno „komuniste", nikad nisu prestale – štoviše, kao da je upravo sad došao trenutak da se ta diskusija o prošlosti otvori. U Hrvatskoj, gotovo svaka politička rasprava između ljevice i desnice – i to ne samo na političkoj razini, nego i u široj javnosti – završi podjelom na „ustaše" i „partizane". Analize ponašanja birača na izborima pokazuju da prošlost nije samo prošlost, nego da povijest njihovih familija i dalje utječe na izborne preferencije sadašnjih birača. Podjele nastale u Drugom svjetskom ratu, koje su se nastavile u socijalizmu, jedan su od tri glavna stabilna faktora izbornog ponašanja u Hrvatskoj. Od dva druga, jedan također ima veze s ratom: a odnosi se na političku geografiju rata iz 1990-ih. Treći faktor je povezan s linijom podjele između političkog katolicizma i sekularizma. No, i u tom – naizgled od rata odvojenom – pitanju vraćamo se prošlosti, pa se bitka vodi oko uloge zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca u Drugom svjetskom ratu.

Jasenovac i Bleiburg također su teme koje ne nestaju iz javnog diskursa. Iako su obje bile potisnute i striktno kontrolirane – na različit način – u doba socijalističke Jugoslavije, s liberalizacijom i demokratiziranjem u 1980-im one su ponovno izronile na površinu, da bi na njoj ostale.[9] Ali, umjesto ozbiljnih istraživanja koja bi imala konstruktivan učinak jer bi doprinijela demitologizaciji, Jasenovac i Bleiburg postali su *označitelji* političkog prostora na kojem se netko nalazi. Jasenovac se, pritom, čak i u diskursu hrvatskih nenacionalista, dakle tzv. hrvatske ljevice, često *holokaustizira*. Naime, smješta ga se isključivo u kontekst Holokausta, te se ističu židovske žrtve, pri čemu se u drugi red – ili potpuno izvan slike – smještaju Srbi koji su bili najbrojnije žrtve u tom logoru. Stradanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj time se smješta u kontekst globalnih okolnosti, čime se umanjuje odgovornost ustaša za zločine koji su počinjeni protiv hrvatskih i bosanskih Srba.[10] Izbjegava se reći da su logori u NDH bili jedinstveni po tome što nisu bili samo

9 Jasna Dragović-Soso, *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.

10 Hrvatski političari su spremni – naročito na Dan sjećanja na žrtve Holokausta, te prilikom posjeta Izraelu – s dubokim pijetetom govoriti o žrtvama Holokausta, ali su manje spremni osvrnuti se na Srbe kao žrtve NDH. Nova predsjednica Hrvatske, Kolinda Grabar-Kitarović, ima posebnu savjetnicu za pitanja Holokausta (Natašu Jovičić, direktoricu Spomen-područja Jasenovac), što je sasvim u skladu s procesom *holokaustiziranja* ovog pitanja.

logori Holokausta, nego su imali i dimenziju koju logori smrti drugdje nisu imali: obračuna između lokalnih ekstremista (ustaša) i manjinskog nežidovskog stanovništva (Srba).

Istodobno, Jasenovac se koristi u političkom govoru kao objašnjenje – a ponekad i kao opravdanje – za kasnije zločine koje su počinili hrvatski i bosanski Srbi protiv Hrvata i Bošnjaka u ratu u 1990-ima. Upotreba Jasenovca, i stradanja Srba u Drugom svjetskom ratu u okvirima NDH, vidi se i u nedavnoj polemici između predsjednika Vlade Srbije, Aleksandra Vučića, i zagrebačkog *Jutarnjeg lista* o povijesti i stradanju obitelji premijera Srbije u doba NDH. Premijer Srbije koristio je povijest svoje obitelji da bi objasnio zašto se protivi kanonizaciji Alojzija Stepinca, te je pritom rekao da je cijela njegova familija „stradala od ustaškog noža".[11] *Jutarnji list* je tu izjavu nazvao *mitom*, tvrdeći da nije istinita.[12] Bila ona istinita ili ne – a srpski premijer je potom demantirao *Jutarnji list* [13] navodeći imena članova obitelji koje su ustaše ubili: njih petoro s očeve i jedan broj s majčine strane – ovaj dijalog iz lipnja 2015. pokazuje do koje je mjere tema interpretacije prethodnih ratova i dalje živa, i koliko doista utječe ne samo na bilateralne odnose Srbije i Hrvatske, nego i na javne diskurse koji se razvijaju u društvu i obje zemlje.

Sve to nam pokazuje da ni Drugi svjetski rat nije završen, a možda nikad i neće biti završen. Možda još nije ni raspravljen kako treba. Možda i dalje imamo dva ili više monologa, umjesto smislenog dijaloga. Možda je i dalje situacija takva da otvaranje pitanja Drugog svjetskog rata vodi u konflikte i mobilizira za konflikt, umjesto da doprinosi miru, razumnosti i stabilnosti. Naša interpretacija tog rata i dalje je u sjeni tzv. „službenih narativa", koje je konstruirala pobjednička strana nakon II svjetskog rata. Kad to kažem, ne tvrdim da je službena interpretacija II svjetskog rata ista kao što je bila ona socijalistička. Ali, želja za formiranjem jednog, službenog, državnog, za sve obaveznog narativa, kao i praksa stvaranja mitova ostala je sa nama i nakon 1989. Uostalom, kao što sam objasnio u svom eseju o 1989, ta se godina kod nas nije dogodila – barem ne na onaj način na koji se dogodila u nekim zemljama Srednje i Istočne Evrope, i u ideološko-mitskim interpretacijama koje su slijedile.[14] Umjesto liberalizacije, 1989. je u kontekstu Jugoslavije značila pobjedu konzervativizma, koji je uskoro potisnuo ne samo važne elemente socijalizma nego i liberalizma. Konzervativna politička misao i doktrina okrenuta je tradiciji, a time i mitovima.

---

11 *Slobodna Dalmacija*, 23. jun 2015: http://www.slobodnadalmacija.hr/Svijet/tabid/67/articleType/ArticleView/articleId/290201/Default.aspx. Pristup: 15. novembra 2015.

12 *Jutarnji list*, 12. oktobar 2015: http://www.jutarnji.hr/-siguran-sam-da-nikog-od-vuciceverodbine-u-ratu-nisu-ubili-ustase-/1435805/. Pristup: 15. novembra 2015.

13 *Jutarnji list*, 12. oktobar 2015: http://www.jutarnji.hr/vucic-nakon-otkrica-jutarnjeg--poznata-su-imena-ustaskih-koljaca-koji-su-mi-pobili-obitelj--ja-sam-obicni-srpski-izbjeglica-/1436681/. Pristup: 15. novembra 2015.

14 Objavljen na portalu *Političke misli*, 7. decembar 2014: http://politickamisao.com/1989-godina-koja-nam-se-nije-dogodila/. Pristup: 16. novembra 2015.

Ona konstruira mitove, jer smatra da je bez njih nemoguće formirati zajednicu. Konstruiranje prošlosti kroz njenu interpretaciju ima direktne implikacije na sadašnjost i budućnost, jer je ideja o jedinstvu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti jedna od glavnih ideja konzervativizma. Konzervativna doktrina smatra da je „povijest učiteljica života", te da nikada nećemo pogriješiti ako se oslonimo na „tradiciju". Ali, da bismo se mogli osloniti na tradiciju treba je konstruirati – i to na način koji će je učiniti atraktivnom za novu generaciju, te moralno i politički prihvatljivom kako bi je se moglo prenijeti na sljedeću generaciju. Da bi se to postiglo, „tradiciju" treba sagraditi na način koji će od prošlosti stvoriti logičan i kompaktan „proizvod", čiji je smisao u njegovoj upotrebnoj vrijednosti. „Čišćenje povijesti" eliminiranjem svih alternativnih interpretacija, kao i brisanjem „povijesti poraženih" iz nje, postiže se ta politička svrha. Interpretacija povijesti je – za konzervativizam – temelj na kojem se gradi sadašnjost i budućnost. To je projekt od najviše državne važnosti, koji se nikako ne smije prepustiti stihiji, a posebno ne *Drugima*. Hrvatski političari su, stoga, više puta izravno naglašavali da neće dopustiti drugima (ili: *Drugima*) da „nam" pišu povijest.[15] U skladu s tom logikom i takvom ocjenom o važnosti procesa interpretiranja prošlosti kroz pisanje povijesti, predsjednik HDZ-a, Tomislav Karamarko, najavio je reviziju svih udžbenika povijesti kako bi se povećala prisutnost tema u vezi s „Domovinskim ratom".[16] Istodobno je najavio i da se u slučaju njegovog dolaska na vlast u javnosti ne bi više smjelo dovoditi u pitanje „karakter Domovinskog rata", te da bi slobodna diskusija o tim pitanjima mogla biti ograničena samo na privatni prostor, ne na javni. „Ne smijemo dopustiti da djeca iz škola izlaze s dvojbama i neznanjem", rekao je Karamarko.[17] Umjesto da potiče dvojbe, ovaj autoritarni pristup zapravo smatra da je smisao obrazovnog sustava da zatvori dijalog i nametne „jedinu istinu".

Iako je socijalistički narativ uglavnom odbačen – uglavnom kažem jer je u nekim važnim aspektima ostao netaknut (npr. interpretacija uzroka raspada Kraljevine Jugoslavije nije se izmijenila u Hrvatskoj ni nakon 1990) – u svim tim zemljama zadržana je autoritarna matrica interpretiranja povijesnih događaja, koja inzistira na konceptu „službene memorije", odnosno „državnih narativa". Radi se o širem problemu autoritarnog pristupa znanosti i obrazovanju, u okviru kojeg se inzistira na „točnim" i „netočnim" odgovorima, pri čemu su „točni" oni koji su

15 Vidjeti izjavu Ive Sanadera u portalu *Dalje*, 7. oktobar 2007: http://arhiva.dalje.com/hr-hrvatska/sanader--nitko-neće-pisati-nasu-povijest-osim-nas/85829. Pristup: 15. novembra 2015.

16 Portal *Index*, 10. decembar 2014: http://www.index.hr/vijesti/clanak/karamarko-tudjmanizam-u-ustav-a-tudjmana-u-udzbenike-kako-i-zasluzuje/789173.aspx. Također, izjava Tomislava Karamarka od 23. marta 2014: „Vratit ćemo Domovinski rat u udžbenike"; *Slobodna Dalmacija*: http://slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/239837/Default.aspx. Pristup: 15. novembra 2015.

17 *Telegram*, 14. oktobar 2015: http://www.telegram.hr/politika-kriminal/tomislav-karamarko-najavio-je-uvodenje-istine-u-udzbenike-pa-smo-istrazili-sto-bi-ta-istina-mogla-biti/. Pristup: 15. novembra 2015.

identični onome što je neki autoritet (država, nastavnik ili neki ideolog) rekao ili napisao – a „pogrešni" oni koji dovode u pitanje tu „jednu istinu". U liberalnoj koncepciji obrazovanja, međutim, od učenika i studenata se očekuje da dovode u pitanje mitove i „svetinje", čak i u slučajevima kad se oni promoviraju kroz državne narative. Dvojba, odnosno dilema, jest pokazatelj uspjeha, a ne neuspjeha liberalnog obrazovanja. Ponavljanje istog, a naročito ako se događa iz straha, ne vodi progresu. Štoviše, autoritarni sistem obrazovanja – i autoritarno društvo općenito – potiče plagijatorstvo, koje smatra normalnim i čak i poželjnim obrascem učenja. Autoritarni sistemi i sami nagrađuju plagijat: jednoobraznost umjesto pluralizma, i ponavljanje onoga što „Vođa" kaže je u njima poželjan model ponašanja, a ne originalnost i inovativnost se ne potiču i ne nagrađuju.

U postjugoslavenskim se zemljama pojavio pluralizam interpretacija prethodnog rata, ali nije napušten koncept *official memory*, službenog narativa. Država i dalje pokušava regulirati pitanje službenog sjećanja, a to čini snažnim promoviranjem jedne, državne interpretacije prošlosti i istodobnim istiskivanjem svih drugih. Kao što sam već pisao na drugim mjestima[18], taj je koncept primjeren za autoritarna društva, ali ne i za liberalna. U liberalnom konceptu sjećanje je dopušteno svima, i svatko ima pravo predstaviti svoju interpretaciju prošlosti – ako to želi – u javnosti. Ne mora, ali može, ako želi. Odluka je na pojedincu, na slobodnoj individui, a ne na državi. Država bi se, u liberalnom konceptu društva, morala povući iz ovog područja, kao što od nje tražimo da se povuče iz monetarne sfere, iz sudstva i iz privrede. Ona bi najbolje učinila kad bi dopustila pluralizam interpretacija, bez nametanja nekog „službenog stava" o prošlosti. Čim se postavi u poziciju promotora jedne interpretacije ona prestaje biti neutralna. Ona se postavlja na stranu jednog segmenta društva nasuprot drugome. Isključivanje alternativnih narativa je zapravo poruka onima – pojedincima ili čitavim manjinskim zajednicama – koje ne dijele državni narativ. To je poruka moći, ili poruka kompletnog ignoriranja postojanja tih zajednica. Odnosi se na ograničavanje slobode govora onima koji ne prihvaćaju državni narativ. Dominantni narativ se pretvara u jedini mogući, a one koji ga ne prihvaćaju ignorira se – ili ih se pokušava isključiti iz zajednice kao neprijatelje, kao one koji ugrožavaju temelje državnosti. U tome vidimo procese „banalnog totalitarizma" (da parafraziram Michaela Billiga i njegov „banalni nacionalizam").[19] Istiskivanje narativa jest istiskivanje slobode, a time i identiteta manjina.

---

18 Dejan Jović, "'Official memories' in post-authoriarianism: an analytical frame work", *Journal of Southern Europe and The Balkans,* 6: 97–108, 2004.

19 Majkl Bilig, *Banalni nacionalizam*. Preveo: Veselin Kostić. Biblioteka XX vek, Beograd, 2009. Detaljnije o konceptu „banalnog totalitarizma" vidjeti u mom članku „Totalitarizam ili sloboda", objavljenom na portalu *Autograf*, 27. august 2015: http://www.autograf.hr/sloboda-ili-totalitarizam/. Pristup: 15. novembra 2015.

Koncept službenog narativa, odnosno državnog mita o prošlosti kontaminirao je polje rasprave o prošlosti. Okovao je naše zemlje i dalje ih drži okovanima. Nove su države stvarale nove mitove i konstruirale nove „istine". Umjesto da se polje akademske i javne diskusije oslobodi kako bi se pojavile različite interpretacije i zagovarao pluralizam, nove su države pokušale nametnuti novu, jednu, službenu interpretaciju. U toj novoj interpretaciji prethodnih ratova nije bilo mjesta za pluralizam, ni za drugoga. Povijest je sekuritizirana, ona je postala sigurnosno pitanje, pa je obrana našeg narativa ujedno bio označitelj pripadnosti i lojalnosti Našoj Naciji. Svako dovođenje u pitanje tog narativa označeno je ne samo kao neprihvatljivo, nego i kao neprijateljsko, a time i nedopustivo djelovanje. Dovođenje u pitanje službene interpretacije prošlosti – koju se tretiralo kao temelj državnosti – proglašeno je sigurnosnim problemom, rušenjem temelja državnosti. Država je nastala na interpretaciji prošlosti, te je stoga branila tu interpretaciju od bilo koje alternative.

Rat iz 1990-ih obnovio je simbole, govor, a djelomice i praksu koju su prethodne generacije proživjele u okviru ideološkog, etničkog i antiokupacijskog rata iz 1941–1945. Ne radi se o istim događajima, ali se u mnogočemu radi o ratu koji je za mnoge njegove aktere bio pokušaj ispravljanja nepravde, kao i sustizanje pravde za stradanja kojima je bio izložen Naš Narod u prošlosti.

No, taj je rat stvorio i svoje mitove, i svoje interpretacije, kao i nove impulse za daljnje ratovanje – jednom u budućnosti. Rat iz 1990-ih bio je određujući događaj cijele jedne generacije, one koja ga je proživjela. Zbog njega su, uostalom, i nastale države postjugoslavenskog prostora. One nisu nastale ni primarno a još manje samo zbog demokratski izražene slobodne volje njenih građana. Ne samo zato što se slobodna volja nije mogla izraziti u 1991,[20] nego i zato što sama ta volja nije bila dovoljna da se postigne međunarodno priznanje. Priznanje Hrvatske i Slovenije, proglašeno 25. juna 1991, naime, nije se dogodilo ni 26. juna, ni 26. jula – nego tek nakon što je u ratnim okolnostima postalo jasno da stara država, Jugoslavija, više ne može ispuniti svoje osnovne funkcije, kao što je osiguranje mira i stabilnosti na svom tlu. Umjesto da štiti svoje građane ona ih je napadala. Tek zbog rata je promijenjena politika priznavanja novih država: tek nakon Vukovara i Dubrovnika, ne prije. To što nije uspjela osigurati mir i stabilnost bilo je fatalno za Jugoslaviju. Kao što se naglašava u realističkim teorijama, naročito onima koje su fokusirane na pitanja bezbednosti: država ima za cilj vlastiti opstanak. Ona, također, mora štititi svoje građane i druge koji se zateknu na njenom tlu, od napada izvana i od kriminala u društvu. Razaranje Vukovara pokazalo je da Jugoslavija to više nije bila u stanju. To razaranje odgovaralo je – koliko god oni to

20 O tome više u mom članku objavljenom 29. septembra 2014. na portalu *Politička misao*: http://politickamisao.com/samo-u-mitovima-svaki-narod-zeli-drzavu-u-stvarnosti-ne/. Pristup: 15. novembra 2015.

bili neskloni priznati – onima koji su željeli kraj Jugoslavije. Zato su ga i izazvali i izveli.

Zbog toga je taj rat dobio fundamentalno, temeljno značenje za, primjerice, hrvatsku državnost. Hrvatska je proglasila nezavisnost prije rasplamsavanja rata, ali pod utjecajem prvih sukoba koji su vodili prema ratu. Slovenija je, također, ubrzala svoj put prema nezavisnosti zbog sukoba Srba i Hrvata u Hrvatskoj.[21] No, samo proglašenje nezavisnosti ni jednoj od te dvije zemlje nije donijelo međunarodno priznanje. Kao što je samo nekoliko dana prije 25. lipnja 1991. (dana kad su obje republike proglasile nezavisnost) i rekao američki državni sekretar James Baker, međunarodna zajednica stajala je čvrsto na poziciji očuvanja Jugoslavije. Baker je Sloveniju upozorio da će imati *hard landing* i da je nitko neće priznati.[22] No, taj se stav mijenja pod utjecajem dva događaja: prvi je odluka Predsjedništva SFRJ od 18. jula 1991. da povuče vojsku iz Slovenije (što je bilo protivno slovu i duhu Brionskog sporazuma, i iznenadilo je međunarodnu zajednicu),[23] a drugi je rat u Hrvatskoj, koji je počeo punim intenzitetom u augustu 1991. Ta dva događaja pokazali su da Jugoslavija prije svega ne želi a potom i ne može kontrolirati cijelu svoju teritoriju. Štoviše, da je sama sklona poticati separatizam Slovenije, a u odnosu na Hrvatsku ponaša se ne kao sila koja stvara mir i stabilnost, nego kao sila koja održava rat ili barem tolerira njegovo rasplamsavanje. Rat je Hrvatsku skupo stajao, ali joj je također i pomogao da postigne međunarodno priznanje, kojeg bez rata ne bi dobila. Uostalom, to je u svom govoru na zagrebačkom Trgu bana Jelačića, 24. maja 1992, rekao i Franjo Tuđman izjavom: „Jest, ne bi bilo rata da smo odustali od svoga cilja da stvorimo samostalnu i neovisnu državu Hrvatsku". Zato su u pravu oni koji kažu da je Hrvatska nastala u tzv. Domovinskom ratu. Referendum o nezavisnosti – koji je uključivao i mogućnost stvaranja konfederacije s ostalim jugoslavenskim republikama (upravo zato što je hrvatsko vodstvo bilo svjesno da međunarodna zajednica nije sklona priznavanju republika kao samostalnih država) i elemente teritorijalne autonomije za Srbe u Hrvatskoj – bio je samo jedan, a nikako ne i presudan događaj u procesu stvaranja samostalne Hrvatske.

Zato „Domovinski rat" ima značaj centralnog elementa novog poslijeratnog političkog identiteta hrvatske države. Zato ga štiti saborska Deklaracija o Domovinskom ratu od 13. oktobra 2000. – dakle, donijeta u trenutku kad je na vlasti bila koalicija predvođena Socijaldemokratskom partijom Hrvatske (SDP). U toj

21 Dejan Jović, "Slovenian-Croatian Confederation Proposal in 1991: A Tactical Move or an Ultimate Solution?", pp. 249–280. In Lenard Cohen and Jasna Dragović-Soso (eds.), *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. West Lafayette: Purdue University Press, 2008.

22 Warren Zimmerman, *Izvori jedne katastrofe: Jugoslavija i njeni rušitelji*, Globus i Znanje, Zagreb, 1997.

23 O toj odluci Predsjedništva SFRJ vidjeti u Nikolić, Kosta i Vladimir Petrović (urs.), *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ 1991: Tom 2 (jun–jul 1991)*, Institut za savremenu istoriju i Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011.

Deklaraciji,[24] Hrvatska sebe proglašava pobjednicom u Domovinskom ratu, kojeg se opisuje kao „pravedan i legitiman, obrambeni i osloboditeljski, a ne agresivni i osvajački rat prema bilo kome". Hrvatska je u tom ratu „branila svoj teritorij od velikosrpske agresije unutar međunarodno priznatih granica". Deklaracija o Domovinskom ratu „poziva sve građane, državne i društvene institucije, sindikate, udruge i medije, a obvezuje sve dužnosnike i sva državna tijela Republike Hrvatske, da na navedenim načelima štite temeljne vrijednosti i dostojanstvo Domovinskog rata, kao zalog naše civilizacijske budućnosti. Na taj način čuvamo moralni dignitet hrvatskoga naroda i svih građana Republike Hrvatske i tako štitimo čast, ugled i dostojanstvo svih branitelja i građana Republike Hrvatske koji su sudjelovali u obrani Domovine", piše u toj Deklaraciji.

Deklaracija o Domovinskom ratu iz 2000. definirala je okvire u kojima se gradi državna interpretacija tog rata, koja postaje obavezna za državne funkcionere i institucije – a poželjna za sve druge građane. Taj okvir ostao je do danas na snazi, jer se nijedna od većih političkih stranaka nije usudila dovesti u pitanje ni Deklaraciju, a ni interpretaciju.

Problem suvremene Hrvatske jest u tome što je – umjesto da politiku službenih narativa, državnog mita, zamijeni slobodom i pluralizmom kad se radi o interpretaciji prošlosti – ona jedan mit (socijalistički) zamijenila drugim. Pritom je slavljenje jednog rata – u kojem smo *Mi* bili žrtve i pobjednici (Drugog svjetskog rata u socijalističkoj interpretaciji) – zamijenilo slavljenje drugog rata s istim tim karakteristikama (Domovinskog rata). Matrica interpretacije je vrlo slična, ako ne i ista. U oba slučaja, konstrukcija je uključivala i inzistiranje samo na *našim* žrtvama, uz ignoriranje drugih žrtava. U oba se slučaja govori o *jedinstvu* – iako je u oba slučaja zemlja u pitanju bila raspadnuta, a njeni građani u ratu jedni s drugima. U oba slučaja, *mi* smo pobijedili, a to nam je dalo historijsko „pravo" da gospodarimo na svome, bez uvažavanja drugih, a naročito poraženih. U oba slučaja, *nas* (a zapravo: režima) ne bi bilo da nije bilo rata. U oba slučaja, broj *naših* žrtava se uvećava, a broj *njihovih* žrtava smanjuje ili u potpunosti ignorira. Slavljenje rata se, dakle, nastavlja. Rat postaje „svetinja". Zahvalnost njemu izgleda vječnom.

Države možda ne mogu bez mitova, ali mitovi su uvijek prijetnja slobodi. Stvaranje mitova je otežano ako se, primjerice, omogući potpuni uvid u dokumente, jer bi dokumenti otkrili „nezgodne" činjenice. Arhivska građa je u Hrvatskoj zato namjerno nedostupna, i za uvid u nju potrebna je sigurosna provjera, odnosno dozvola. Uvid u dokumente predstavlja sigurnosno pitanje – ono je sekuritizirano. Uvid u građu daje sama Vlada, na prijedlog posebne komisije u kojoj sjede predstavnici obavještajnih službi.[25] Postavlja se pitanje: što se to skriva? Je li smisao

24 Za tekst Deklaracije o Domovinskom ratu, vidjeti: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/274008.html. Pristup: 15. novembra 2015.

25 Za konkretan slučaj u kojem je Vlada odbila omogućiti uvid u građu iz arhiva Predsjednika Republike (Franje Tuđmana) znanstvenici Julijani Antić Brautović, kao i za cijeli postupak odlučivanja

instituta i organizacija koje se bave tzv. „Domovinskim ratom" da sakriju ili da otkriju istinu o njemu?

Dosadašnja praksa ukazuje da se ne potiče pluralizam interpretacija o ratnom sukobu iz 1990-ih. Alternativne interpretacije su marginalizirane, a njihovo promoviranje u javnosti moglo bi – ako HDZ opet dođe na vlast – postati kazneno djelo. Predsjednik Županijskog suda u Zagrebu, Ivan Turudić, predlaže da se u kazneni zakon uvede kao kažnjivo djelo „poricanje prirode Domovinskog rata", a u obrazloženju navodi kao primjer proglašavanje tog rata *građanskim ratom*, a akcije Oluja *etničkim čišćenjem*, te negiranje zaključka da je Srbija napala Hrvatsku, za što bi se mogla dobiti i zatvorska kazna.[26] Ivan Turudić je, osim što je predsjednik Županijskog suda u Zagrebu, prilikom tih izjava predstavljen kao potencijalni kandidat HDZ-a za ministra pravosuđa.

Takve prijetnje (a dodat ćemo ovdje i upozorenje da se – ako HDZ dođe na vlast – neće moći ili smjeti baš sve govoriti u javnosti, te da će djelo Franje Tuđmana biti zaštićeno Ustavom) imaju za svrhu zaštititi dominantnu, državnu interpretaciju rata iz 1990-ih. One ne uspijevaju spriječiti alternativne interpretacije, ali to pokušavaju učiniti. U Hrvatskoj je, da ne bi bilo zabune, vrlo snažan otpor takvim idejama. Alternativne se interpretacije rata, kao i otpor mitovima, pojavljuju već u 1990-im godinama u publikacijama kao što su *Feral Tribune* i *Arkzin,* a kasnije i u mnogim drugim medijima. Hrvatska je imala snažnu antiratnu scenu, što nije bilo lako s obzirom na to da se rat odvijao u samoj zemlji.[27] Autori kao što su Viktor Ivančić, Boris Dežulović, Predrag Lucić, Dragan Markovina, Boris Pavelić, Vesna Janković, Hrvoje Klasić, Tvrtko Jakovina i mnogi drugi sasvim sigurno ne spadaju u krug mitotvoraca, nego se odvažno suprotstavljaju trendu stvaranja mitova. U Hrvatskoj djeluju iznimno važne organizacije kao što su *Documenta*: Centar za suočavanje s prošlošću, Centar za mirovne studije, Građanski odbor za ljudska prava, B.a.B.e., Inicijativa mladih za ljudska prava, Srpsko narodno vijeće i dr., koje su svojim projektima – a naročito prikupljanjem građe i bilježenjem individualnih sjećanja – značajno doprinijele razbijanju mitova, stereotipa i predrasuda. HDZ vjerojatno na njih misli kad najavljuje smanjenje proračunskih sredstava za

---

o ovom pitanju, vidjeti: http://www.lupiga.com/vijesti/tudjman-klasificirano-otkrivamo-kako-je-ustrojen-drzavni-sustav-za-zastitu-lika-i-djela-prvog-hrvatskog-predsjednika. Na zatvorenost arhivske građe MUP-a, čak i one nastale u socijalizmu, upozorava i Christian Axboe Nielsen: http://www.jutarnji.hr/sve-tajne-iz-tudjmanova-arhiva-skrivene-su-u-podzemlju-mazuranicevatrga-iza-dvoja-blindirana-vrata/1193951/. Pristup: 15. novembra 2015.

26 Za taj prijedlog vidjeti *Jutarnji list* od 20. marta 2015. http://www.jutarnji.hr/pet-godina-zatvora-svima-koji-kazu-da-je-domovinski-rat-bio-gradanski--a-oluja-etnicko-ciscenje/1316750/. Također, *Novi list* od 20. marta 2015: http://www.novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Povratak-verbalnog-delikta-Turudic-trazi-zatvor-za-poricanje-karaktera-Domovinskog-rata. Pristup: 15. novembra 2015.

27 Bojan Bilić, *Borile smo se za vazduh: (Post)jugoslovenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2015; Bilić i Janković, 2015; Janković i Mokrović, 2011.

udruge civilnog društva.[28] Ono što radi *Documenta* u prikupljanju građe koju mitotvorci žele skloniti iz javnosti, a posebno u bilježenju osobnih sjećanja na rat, izrazit je izazov konceptu pisanja povijesti kakvog vide autoritaristi.

Svaku alternativnu interpretaciju oni, naime, tretiraju kao sigurnosno pitanje, budući da ona ruši temelje hrvatske države i dovodi u pitanje Domovinski rat. Čuvari mita su, pritom, uplašeni da nova generacija, koja nema osobno iskustvo o ratu, ne krene „krivim putem", odnosno da ne pretvori državni narativ u ritual, ispražnjen od ikakva sadržaja. Nova generacija studenata, rođena 1996. godine, danas je u sličnoj poziciji u kojoj je 1968. bila generacija rođena 1945. Mitovi nisu uvijek transgeneracijski, a nova generacija ima običaj postavljati pitanje o tome što je prethodna generacija radila u ratu, prije i nakon njega. Iz vlastitog iskustva predavanja toj generaciji i u Zagrebu i u Beogradu mogu reći da je nova generacija iznenađena i ponekad čak i šokirana kad čuje za alternativni narativ, ali za njega nije zatvorena. Spremna je poslušati ga i raspraviti ga – makar to bilo i kroz proces rušenja tabua i otkrivanja duboko skrivene tajne. U strahu od slobode, države reagiraju panično, pokušavajući – ako treba i zabranama i napadima i difamiranjem i diskvalifikacijama – onemogućiti bilo kakav alternativni diskurs. One, uostalom, znaju da je i socijalistički diskurs, kao i službeni narativ o Drugom svjetskom ratu, bilo teško – ako ne i nemoguće – prenijeti na novu generaciju. S vremenom, te su „državne istine" postali obični prazni rituali, koji su se beskrajno ponavljali ali su izgubili svako stvarno značenje. Ritualiziranje državnih narativa stvara lažnu sliku o lojalnosti novih generacija mitovima prethodnih generacija. A, u stvari, radi se često o sindromu *carevog novog ruha*. Dovoljno je da se pojavi i mali izazov pa da se sruši *piramida privida i laži*, da postane ono što i jeste: *kula od karata*.[29]

Ova naša konferencija trebala bi, mislim, poslati signal da je pluralizam interpretacija: i to i na horizontalnoj razini (među kolegama) i na vertikalnoj (npr. kroz razliku između državnog i osobnog sjećanja) poželjan. Štoviše, da ni mi ne želimo formirati jedan, za sve obavezan narativ. Takav narativ ne treba nam ni u našim državama – i u njima mora postojati pluralizam gledanja na prošlosti. Sloboda istraživanja nije spojiva ni s konceptom državnog narativa, ni s idejom jedinstvenog narativa, makar do njega pokušavali doći predstavnici civilnog društva ili povjesničari-eksperti. Zašto bismo imali ikakav jedinstveni narativ? Umjesto toga, pozivam da u slobodnom društvu svima omogućimo da kažu što misle ili što su uvidjeli temeljem vlastitih istraživanja prošlosti. Potom se studentima i građanima mora omogućiti uvid u naše zaključke, u punoj slobodi i bez diskriminiranja – kao i bez nametanja.

---

28 Vidjeti izjavu Tomislava Karamarka objavljenu u *Slobodnoj Dalmaciji*, 26. oktobra 2015: http://www.slobodnadalmacija.hr/Scena/Mozaik/tabid/80/articleType/ArticleView/articleId/304561/Default.aspx. Pristup: 16. novembra 2015.

29 O tome više u eseju Vaclava Havela: „Moć nemoćnih", napisanom 1978. (Vaclav Havel, *Open Letters: Selected Writings 1965–1990*, Vintage, London, 1992)

Rat, kao i svaku drugu temu iz prošlosti, moći ćemo u miru i konstruktivno raspraviti samo ako omogućimo da svatko za sebe donese svoje zaključke. Samo onda kad student bude ispred sebe imao najmanje dvije različite interpretacije prošlosti, on ili ona će biti u mogućnosti sam zaključiti koliko su mu pojedini elementi tih interpretacija prihvatljivi. To za njega, da parafraziram Edvarda Kardelja, ne može učiniti ni država, ni partija ni klasa: zaključak svaki građanin mora donijeti sam.

Literatura

Banjeglav, Tamara, "Negotiated Memory. (Re)membering Victims and Deconstructing Narratives of the 'Homeland War' in post-war Croatia", Univerzitet u Grazu: neobjavljena doktorska disertacija, 2015.

Bilić, Bojan, *Borile smo se za vazduh: (Post)jugoslovenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2015.

Bilić, Bojan i Janković, Vesna (urd.), *Opiranje zlu: (post)jugoslavenski antiratni angažman*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2015.

Bilig, Majkl (Billig, Michael), *Banalni nacionalizam*. Preveo: Veselin Kostić. Biblioteka XX vek, Beograd, 2009.

Cipek, Tihomir, „Funkcija političkog mita. O koristi mitskog za demokraciju", *Anali Hrvatskog politološkog društva,* 7–19, 2012.

Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.

Goldstein, Slavko, *1941. godina koja se vraća*, Novi Liber, Zagreb, 2007.

Havel, Vaclav, *Open Letters*: *Selected Writings 1965–1990*, Vintage, London, 1992.

Janković, Vesna i Mokrović, Nikola (urd.), *Antiratna kampanja 1991–2011. Neispričana povijest*, Documenta, Zagreb, 2011.

Jović, Dejan, *Jugoslavija: država koja je odumrla*, Prometej i Samizdat B92 (Fabrika knjiga), Zagreb i Beograd, 2003.

Jović, Dejan, "'Official memories' in post-authoritarianism: an analytical framework", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6: 97–108, 2004.

Jović, Dejan, "Slovenian-Croatian Confederation Proposal in 1991: A Tactical Move or an Ultimate Solution?". In Lenard Cohen and Jasna Dragović-Soso (eds.), *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, pp. 249–280, West Lafayette, Purdue University Press, 2008.

Jović, Dejan, "The War that is not Allowed to be Forgotten: Nationalist Discourse on the 'Homeland War' (1991–1995) in Contemporary Croatia", *Suedosteuropa Mitteilungen*, Vol. 52, No. 3, 52–69, 2012.

Kadijević, Veljko, *Moje viđenje raspada*, Politika, Beograd, 1993.

Markovina, Dragan, *Povijest poraženih*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2015.

Nikolić, Kosta i Petrović, Vladimir (urd.), *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*: *Tom 2 (jun–jul 1991),* Institut za savremenu istoriju i Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011.

Peskin, Victor and Mieczyslaw P. Boduszyinski, "International Justice and Domestic Politics: Post-Tudjman Croatia and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia", *Europe-Asia Studies*, Vol. 55, No. 7, 1117–1142, 2003.

Zimmerman, Warren, *Izvori jedne katastrofe: Jugoslavija i njeni rušitelji*. Globus i Znanje, Zagreb, 1997.

Dejan Jović

INTERPRETATIONS OF THE WARS IN THE 1990IES: IMPOSING DOMINANT AND EXCLUDING ALTERNATIVE INTERPRETATIONS

Abstract: Wars of the 1990s, as well as the Second World War have cast a long shadow over the politics of post-Yugoslav states. Both bilateral relations between them, and domestic political and ideological divisions within them are under strong influence of the way the wars have been interpreted. In some cases, the interpretation is treated as the "prolongation of the War by other means". There is still a strong tendency to create and enforce the "official narrative" as the only one that is valid. The myth of the "Homeland War" in Croatia is an example of how the state protects its own official narrative by parliamentary declaration. However, the nationalist right-wing parties are now proposing further restrictions on interpretations of the war, by introducing new laws that should prevent any significant challenging of the official narrative. The official narratives are perhaps difficult to avoid completely, but they always present a danger for pluralism and liberal education. Contrary to thesis that myths serve their purpose because they unite a nation, they in fact divide it, largely because the state eliminates all alternative narratives in order to secure the official one. In addition, there is a tendency of securitisation of history-writing. Identities of minority groups are under threat if their narratives are not allowed or if they are marginalised. By its monistic character, the new policy of myths and "official narratives" is similar to the one that marked the Communist period. This paper argues in favour of pluralistic, not monistic, interpretation of previous wars.

Key words: wars in the nineties, state (official) narratives, minority identities, pluralist interpretations.

UDK 316.4(497.1)
323(497.6)

Šaćir Filandra[1]
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

JUGOSLAVIJA IZMEĐU IDEOLOGIJE I DEMOKRACIJE[2]

Komunistička Jugoslavija bila je po sebi protivrječna država. Zahtjevi za liberalizacijom, povećanjem ličnih sloboda i općom demokratizacijom društva bili su u suprotnosti sa karakterom njenog jednopartijskog političkog sistema. Ta država je cijelo vrijeme svoga trajanja iskazivala nespremnost na dublje preobražaje i istinske demokratske reforme budući da bi takvo usmjerenje nužno vodilo političkom pluralizmu, odnosno promjeni karaktera socijalističkog sistema. Iz tih razloga svi demokratski pomaci bile su iznuđivani i strogo kontrolirani.

Jugoslavija je kao komunistička država, kao vrijednosna vrhunaravnost i ideološka neupitnost već početkom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća zbiljski prestala postojati.[3] Već tada se pokazalo da ona nije trajnije riješila nacionalno pitanje,[4] u tako nacionalno složenoj državi pitanje svih pitanja. To što je na njegovu uštrb rješavano, i to vrlo uspješno, socijalno pitanje, nije joj davalo povijesno opravdanje. Nacionalno pitanje je u savremenom južnoslavenskom kontekstu prvotnije od socijalnog, odnosno rješavanje jednog ne može nadomjestiti neriješenost drugog. Jugoslavija je mogla opstojati jedino kao čvrsta ideološka tvorevina i kao takva opstojala je sedamdeset godina, ali su je nužnosti privrednog razvoja nagnavale na demokratizaciju, koju je putem samoupravnog sistema izvodila na karikiran način. Ona svojih poslijednjih dvadeset godina opstoji kao cjelina, kao država, ne usljed ideologije koja je već bila nedjelatna i mrtva, već zahvaljujući čvrstom i

---

1 filandras@fpn.unsa.ba

2 Tekst predstavlja izlaganje sa Konferencije „Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga", održane na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, 13. i 14. novembra 2015. godine.

3 Opširnije o ideji i praksi jugoslavenstva vidi Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Stubovi kulture, Beograd, 2001.

4 Prvi ozbiljni raskid sa ideologijom komunizma u kulturi kao cementu jedinstvenog jugoslavenskog društva imamo sa pojavom Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika 1967. godine. „Standardni jezik u Bosni i Hercegovini u dokumentima jezičke politike", priredio Milan Šipka, Open Society Institut, Budapest, 1999.

naslijeđenom ustroju društva, mehanizmu partije, vojsci i policiji, koji po inerciji žive i bez svoje idejne izvornosti i moći pobude stvaralačke energije.

Sve naracije o raspadu Jugoslavije danas su preovlađujuće ideologizirane ili etnicizirane, i takvo stanje će zadugo oblilježavati svaki diskurs o ovom pitanju. Etnoideologizacija interpretativnih narativa o raspadu nekad zajedničke zemlje je ono što nas u ovom radu prvenstveno zanima. Poseban akcenat će biti stavljen na poziciju Bosne i Bošnjaka u raspadu jugoslavenske države, budući da su dosadašnje rasprave o ovom pitanju izrazito „serbokroatične". Pri tome ističemo činjenicu da su različite naracije po sebi legitimne, budući da su proizvod različitih povijesnih iskustava i etničkih stajališta. Ujednačavanje interpretacija nije još ni poželjno niti moguće, posebno ne u formi nekog kanona, ali jeste moguć i poželjan otvoren razgovor o njima, kako bi se kroz međusobna upoznavanja, dodirivanja interpretativne naracije međusobno ogledale i zbližavale. Na taj način bi se različita emocionalna i intelektualna iskustva iz različitih, u našem slučaju etničkih, perspektiva u jednu ravan dovodila.

Ne postoji usaglašena bosanskohercegovačka naracija o raspadu Jugoslavije, zbog svima poznatih i brojnih razloga koje ovdje nije potrebno niti navoditi. Naprotiv, naracije bosanskohercegovačkih naroda radikalno su suprotstavljene i iz te međusobne suprotstavljenosti i isključivosti legitimiraju svoje posebnosti. Bošnjačka naracija o raspadu Jugoslavije je temeljno viktimološka, mada je pretpostaviti da i drugi narodi negiraju svoju krivicu za raspad zemlje i odgovornost adresiraju na druge. Elementi te naracije bili bi slijedeći: Bosna i Hercegovina i Bošnjaci nisu bili subjekt sloma Jugoslavije; tokom završnih godina političke krize zajedničke države Bošnjaci su bili na projugoslavenskim stajalištima; slom zajedničke države produkt je srpskog nacionalizma.

1. Bosna i Hercegovina i Bošnjaci nisu bili tretirani niti smatrani aktivnim i ravnopravnim sudionicima političke drame sloma bivše države. Baš kao i u njenom nastajanju, glavnu riječ su vodili Slovenci, Hrvati i Srbi. Bosna i Hercegovina i Bošnjaci bili su „objekt namirivanja" srpskih i hrvatskih nacionalističkih pretenzija budući da su jedni i drugi htjeli poistovjetiti svoje političke i etničke granice.

Kasnih osamdesetih godina dvadesetog stoljeća Bosna i Hercegovina se politički destabilizira namještanjem afera njenom komunističkom vodstvu (navodimo samo afere „Agrokomerc", „Neum", „Moševac", „bezbjednjaci"). Dotle se srpska, slovenačka i hrvatska javnost dodatno nacionaliziraju i uzburkavaju reinterpretacijama bliže prošlosti, a sa aspekta uskonacionalnih projekata. Srbi mogući raspad zemlje odmjeravaju posredstvom nacionalnog programa datog u „Memorandumu" SANU, Slovenci svoj nacionalni program objavljuju u „Reviji" br. 57, a kod Hrvata se reaktualiziraju ideje „maspoka". Unutar srpskih i hrvatskih novouspostavljenih nacionalnih ideologema vidno je bilo osporavanje i Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Osamdesetih godina jedino Bošnjaci nemaju vlastitu predstavu rješavanja jugoslavenske krize. U godinama raspada zemlje oni su jedini narod u komunističkoj

Jugoslaviji bez ijedne vlastite nacionalne institucije, bez vlastitog sredstva informiranja, bez načina da oblikuju svoju skupnost i pravovaljano odgovore na sve što im se spremalo.

2. Kao odgovor na ubrzan razvoj političkih prilika u Jugoslaviji, svijest o njenom neizbježnom raspadu i mogući preustroj vojnim sredstvima, Bošnjaci su 1991. godine, posredstvom Stranke demokratske akcije (SDA), izdali proglas čija druga tačka donosi stav: „Do sada su Muslimani mnogo puta dokazali da su za Jugoslaviju. Od sada, Muslimani su samo za onu Jugoslaviju koja priznaje suverenitet i ravnopravnost Bosne i Hercegovine".[5]

Alija Izetbegović je u ulozi predsjednika Predsjedništva RBiH sudjelovao u nastojanjima za iznalaženje mirovnog raspleta jugoslavenske krize. Za sve nacionalne/republičke sudionike razgovora 1991. godine o budućnosti jugoslavenske komunističke federacije neosporna je činjenica da se Jugoslavija kao država mora izmijeniti. Za jedne, Srbe, Hrvate i Slovence, ona se treba raspasti, da bi svako sebi na njenim razvalinama prema mjeri svoje snage i želje pravio svoj državni prostor, a Makedonci i Bošnjaci nude tzv. Izetbegović–Gligorov prijedlog o konfederalno-federalnom preustroju savezne države, o tzv. asimetričnoj federaciji, prema kojem bi Jugoslavija opstala kao složena država sa labavim vezama njenih članica.

Slične mirovne naravi bio je pokušaj Adila Zulfikarpašića i Muhameda Filipovića tzv. historijski sporazum sa Srbima. I on je ostao nezaključen, mada se njime samo moglo dobiti vrijeme pred oružane sukobe koji su dolazili, ali ne i promijeniti narav zahuktalih nacionalnih politika. Oba pokušaja sporazuma pokazatelj su spremnosti Bošnjaka da se na miran način rasplete jugoslavenska kriza, dogovor u kojemu je održanje ravnopravnosti i cjelovitosti Bosne, na zadovoljstvo njenih građana i naroda, donji prag sporazumijevanja. Bošnjaci su, dakle, bili za Jugoslaviju koja bi Bosni i Hercegovini i bošnjačkome narodu jamčila cjelovitost i ravnopravnost u istom obimu kakav imaju i drugi narodi. To je Jugoslavija koju bi činile i Srbija i Hrvatska.

U zagovaranju projugoslavenskih stavova unutar Bošnjaka u početku je prednjačila njihova vjerska institucija, Islamska zajednica (IZ). Znalo se da je od historijske važnosti pitanje kako će ona izaći na kraj s novim političkim stanjem, jer je bilo za očekivati „(...) da se na prostoru koji (je) pokriva(la) Islamska zajednica bude formirano pet/šest novih država".[6] Negativnim i opasnim se u početku cijenila mogućnost njenog raspada, tj. uspostava samostalnih islamskih institucija, mešihata, unutar novonastajućih država. Istovremeno, predviđalo se da će svaka od novonastajućih država kao nečasnu rabotu svojim muslimanima velikodušno nuditi autonomiju i samostalnost u odnosu na Sarajevo, jer lakše je sporazumjeti se sa nekoliko stotina hiljada muslimana negoli sa nekoliko miliona. (Na kraju se tako i desilo.)

5 Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, str. 379.

6 M.I.M. „Savez mešihata manje zlo ili neminovnost", Preporod, Sarajevo, 15. februar, 1992, br. 4/515, str. 10.

Vodstvo IZ smatralo je da Sarajevo i Bosna i Hercegovina treba da ostanu centrom i centralom svih mešihata i svih muslimana južnoslovenskih republika. „Svima je u interesu (a to bi svima trebalo i staviti do znanja) da Zajednica ostane sa jedinstvenim centrom bez obzira koliko 'stranih' država pokrivala",[7] bio je početni željeni stav.

Pitanje daljnjeg organiziranja muslimana Jugoslavije bilo je objektivno u kauzalnoj vezi s pitanjem dalje sudbine jugoslavenske države. Očuvanje integriteta Jugoslavije, pa time i jedinstva njene IZ, bilo je opredjeljenje novoizabranog reisa Selimoskog.[8] Pri tome reis jedinstvo islamske institucije nije striktno vezivao za unutrašnji oblik uređenja zemlje. „Mi smo bili i ostajemo za integritet Jugoslavije, ne samo zato što naši pripadnici žive u svim republikama i pokrajinama, nego i zato što smo uvjereni da rascjepkani i razbijeni ne možemo ništa značajno napraviti. Pri tome mi ne ulazimo u to kako će se odnosi uređivati: federalno, konfederalno ili nekako drugačije (...)",[9] koliko da budu osigurana za muslimane osnovna građanska prava, reisove su riječi. Reis Selimoski zalagao se za demokratsko rješenje jugoslavenske krize i javno je iskazivao povjerenje u perspektivnost i održivost jugoslavenske državne zajednice.[10] Međutim, kako se mogućnost raspada zemlje činila izvijesnijom tako je i on varirao svoja stajališta. S vremenom odustaje od mehaničkog vezivanja opstanka jedinstvene organizacije muslimana Jugoslavije za integritet jugoslavenske državne zajednice. Jedinstvenost IZ „(...) ne mora biti vezana niti za postojeće niti za eventualno buduće granice",[11] muslimani Jugoslavije

7 Nav. dj., str. 10.

8 Devetog marta 1991. godine hadži Jakub ef. Selimoski izabran je za reis-ul-ulemu Islamske zajednice Jugoslavije, na sjednici Vrhovnog islamskog starješinstva. 27.11.1989. u Sarajevu je za vršioca dužnosti reis-ul-uleme izabran Jakub ef. Selimoski, nakon što je reis Mujić dvije godine bivanja reisom zbog narušenog zdravlja i odlaska u penziju napustio taj položaj, a u stvari bio otjeran. Redakcijski komentar „Preporoda" priznaje da reis, koji je za obični vjernički puk došao „odozgo" i nije imao šansi da unaprijedi vjerski život, već je samo produžio tradiciju postavljanja, a ne izbora reisa. Ostavljajući otvoreno pitanje kad će i kako će naši vjernici izabrati svog novog poglavara otvoreno, javno i bez prozirne formalističke kozmetike, u komentaru se nadalje pita: „Šta mi uopće dobivamo izborom reisu-ul-uleme? Novi most između muslimana i državnih struktura?" Konstatirajući da ne postoji analiza koliko je od Austro-Ugarske uvedena institucija reisa doprinijela poboljšanju vjerskog života, dodaje se da se isto tako ne zna koliko „(...) su reisi štitili svoje vjernike, a koliko interese trenutnovladajućih političkih vrhuški?", H.H. (Hadžem Hajdarević), „Povodom odlaska jednog našeg reisul-ul-uleme", *Preporod*, Sarajevo, br. 1/465, 1. januar 1990, str. 2.

9 Stav Vrhovnog sabora IZ Jugoslavije o preustroju zemlje reis Selimoski je iznio navedenim riječima. „Besjeda v.d. Reis-ul-uleme na zasjedanju Vrhovnog sabora: Dalji razvoj Islamske zajednice", *Preporod*, Sarajevo, br. 20/483, 15. oktobar. 1990, str. 3.

10 „Nema razloga za razlaz", Izvod iz intervjua reisul-ul-eme hadži Jakuba efendije Selimoskog dat TV Sarajevo, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice SFRJ, br. 3, maj–jun 1991, god. LIV, Sarajevo 1991, str. 345.

11 „Bolje nego što je bilo, nije kako bi trebalo", intervju reis-ul-uleme hadži Jakuba efendije Selimoskog dat listu *Borba*, novinaru Ejubu Štitkovcu, 16.4.1991. *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice SFRJ*, br. 3, maj–jun 1991, god. LIV, Sarajevo 1991, str. 356.

toliko su produbili međusobne odnose, kaže on u nastavku, da „bez jedne cjelovitosti ne bi mogli opstati", što je bio argument njegovoj nadi u nužnost nekog oblika zajedničke institucionalne povezanosti muslimana koji su tu državu decenijama činili. U jesen 1991. godine on je već bio određeniji, što samo potvrđuje naš stav da su rješenja o ovom pitanju odlučno determinirali eksterni politički i društveni činioci. Više ni on nije bio za Jugoslaviju u tadašnjem obliku i sadržaju ali jeste za neku jugoslavensku zajednicu. Uvjeren je bio da bi bilo kakav oblik te zajednice bio koristan za sve muslimane.[12]

Rijaset IZ u Jugoslaviji u „Memorandumu o muslimanskoj zajednici u Jugoslaviji, njenom položaju i pogledima za razrješenje političke krize", upućenog islamskim organizacijama i institucijama u svijetu avgusta 1991, jasno je razumio i imenovao društvenu krizu riječima da su se „(...) na mjesto ateističke komunističke ideologije pojavile... isključivo nacionalističke ideologije, koje su, posebno u istočnim dijelovima zemlje, poprimile otvoreno antiislamsko usmjerenje".[13] Dok politički lideri Hrvatske i Srbije prave planove o podjeli Bosne i Hercegovine, bosanski muslimani se izmišljanjem navodne islamske opasnosti nastoje diskreditirati u očima svjetske javnosti kao opasnost za evropski kulturni i politički poredak, stoji u ovom dokumentu. Memorandum pokazuje da je vodstva IZ po relevantnim političkim i društvenim pitanjima svoga vremena imalo jasne stavove. Prvi od njih je da se politička i državna kriza mora rješavati na miran način; drugi je opredjeljenje za Jugoslaviju kao savez suverenih republika uz nemjenjanje postojećih granica među republikama, treći, ukoliko dođe do potpune dezintegracije zemlje „(...) Islamska zajednica će podržati zahtjev za suverenom i samostalnom Republikom BiH, autonomiju Sandžaka i Zapadne Makedonije, te legalno opredjeljenje albanskog naroda na Kosovu, koje se može kretati od zahtjeva za vraćanjem autonomije predviđene Ustavom Jugoslavije iz 1974. godine, pa do formiranja vlastite republike".[14] Do promijene odnosa prema preuređenju Jugoslavije unutar vrha IZ dolazi tek nakon državnog osamostaljenja Slovenije i Hrvatske 28. juna 1991. godine. Tada se težište odlučivanja prenosi s Rijaseta IZ Jugoslavije na bosanski Mešihat.[15] Mešihat IZ Bosne i Hercegovine odlučno je podržao državnu samostalnost Bosne i Hercegovine te pozvao na referendum o nezavisnosti zemlje.[16]

---

12 *Oslobođenje*, br. 86, 6. oktobar 1991.

13 „Memorandum o muslimanskoj zajednici u Jugoslaviji, njenom položaju i pogledima na razrješenje političke krize upućen islamskim organizacijama i institucijama u svijetu avgusta, 1991", *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ*, br. 5, juli–avgust 1991, god. LIV, Sarajevo 1991. str. 605.

14 Isto, str. 606.

15 Radušić Edin, „Stav Islamske zajednice prema raspadu Jugoslavije", *Prilozi*, 36, Sarajevo, 2007, str. 201.

16 „Mešihat IZ BiH... poziva sve muslimane, kao i inovjerne da izađu na referendum i daju svoj glas za bosansku suverenost i samostalnost", kaže se u poruci predsjednika Mešihata Čolakovića.

Dva događaja bila su opredjeljujuća za reorganizaciju IZ Jugoslavije i uspostavu institucije samostalne Islamske zajednice Bosne i Hercegovine 1993. godine. Prvi je uspostavljanje Bosne i Hercegovine kao nezavisne i samostalne države 1992. godine. Novom državnom okviru imanentna je bila organizacija svih aspekata života primjerena njegovoj strukturi. Nova država u ratnim uslovima gradila je svoj pravni i politički sistem saobražavajući sve institucije svom kapacitetu, na način da su umjesto ranijih jugoslavenskih sada nicale bosanskohercegovačke. To se samo po sebi nije nužno moralo odnositi i na organizaciju muslimanskih vjernika, ali se, po mišljenju određenih političkih i vjerskih snaga, nužno i odnosilo. U svijest se odmah prizvala činjenica da su bosanskohercegovački muslimani imali tradiciju vlastitog organizacionog duhovnog ustroja prije i neovisno od države Jugoslavije. Postojanje te posebne bosanskohercegovačke islamske institucije bilo je temeljni argument snaga koje su tražile transformaciju IZ Jugoslavije i zahtjevale reuspostavu tog bosanskog organizacijskog kontinuiteta. Istovremeno, postojeći Rijaset bio je tijelo na razini Jugoslavije, države koja je nestajala, i njegovo samo postojanje impliciralo je negativne konsekvencije tipa „(...) ukoliko imamo Rijaset za Jugoslaviju, time priznajemo Jugoslaviju".[17] Tim se otkriva politički, objektivni, vanjski razlog kao presudan za transformaciju IZ.

3. Cjelokupan proces urušavanja jugoslavenske komunističke države iniciran je i vođen iz Beograda na krilima srpskog velikodržavnog projekta. Dominantni i u osnovi jedini, da ne kažemo skoro kanonizirani, bošnjački narativ o ulozi Beograda u jačanju i manifestiranju pojava nacionalizma druge polovine osamdesetih godina dvadesetog stoljeća u Jugoslaviji sadržan je u stavu da je srpski nacionalizam „... doveo... do unutrašnje krize u Državi, koja je uzdrmala temelje socijalističke Jugoslavije i omogućila da se, na temelju velikodržavnog projekta „Velike Srbije", razbije zajednička jugoslavenska država".[18] Program toga agresivnog nacionalizma, uobličen u najvišim intelektualnim instancama srpskog naroda, objelodanjen je u „Memorandumu" SANU, a on se naslanja na raniji nacionalni program Garašaninovog „Načertanija". Srpska intelektualna i politička elita javno je optužila avnojevsku Jugoslaviju za neravnopravnost i etničku izlomljenost srpskog naroda, tražila je centralizaciju zemlje i svoj dominantni položaj kao najbrojnijeg naroda u njoj, a alternativno je postavila program objedinjavanja srpskog etničkog prostora kroz projekt stvaranja Velike Srbije. Ovaj talas populizma i nacionalizma

---

„Poruka predsjednika Mešihata IZ BiH Salih ef. Čolakovića povodom referendumskog izjašnjavanja o nezavisnosti BiH", *Preporod*, 15. februar 1992, str. 2. Također za referendumsko izjašnjavanje vidi tekst M. Č. „Referendum", *Preporod*, 1. februar 1992, str. 3.

17 Vidi intervju prof. Senahida ef. Bristrića novinaru Šefki Hodžiću. Šefko Hodžić, *Dodir crnog kamena*, DES, Sarajevo, 2003, str. 285.

18 Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo/Kult/B, Sarajevo, 2004, str. 177.

u Bosni i Hercegovini je među srpskim narodom naišao na plebiscitarno prihvaćanje sa zahtjevom da je rješenje srpskog pitanja moguće samo formiranjem države srpskog naroda na tlu Bosne i Hercegovine. U izvođenju ovakvog projekta bile su angažirane sve strukture i institucije srpske i jugoslavenske države, od medija i akademske zajednice do političkih, vojnih i policijskih struktura.

Različite naracije o raspadu jugoslavenske države u novije doba produbljene su, shodno principu etnicizacije svijeta života, suprotstavljenim karakterizacijama rata protiv Bosne i Hercegovine. Za Bošnjake se u tom vojno-političkom sukobu radilo o agresiji Srbije i Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu; za većinu Hrvata na sceni je bila agresija Srbije, dok je većinsko srpsko stajalište da je na sceni bio građanski rat.[19] Situacija ovakvih paralelnih i isključujućih sjećanja nema još vidljive pretpostavke za svoje nadilaženje tako da je na ovakvim različitim sjećanjima očekivati nastavak gradnje različitih politika identiteta.

Literatura

„Besjeda v.d. Reis-ul-uleme na zasjedanju Vrhovnog sabora: Dalji razvoj Islamske zajednice", *Preporod*, Sarajevo, br. 20/483, 15. oktobar 1990.

„Bolje nego što je bilo, nije kako bi trebalo", intervju reis-ul-uleme hadži Jakuba efendije Selimoskog dat listu *Borba*, novinaru Ejubu Štitkovcu, 16.4.1991. *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice SFRJ*, br. 3, maj–jun 1991, god. LIV, Sarajevo 1991.

„Memorandum o muslimanskoj zajednici u Jugoslaviji, njenom položaju i pogledima na razrješenje političke krize upućen islamskim organizacijama i institucijama u svijetu avgusta 1991", *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ*, br. 5, juli–avgust 1991, god. LIV, Sarajevo 1991.

„Nema razloga za razlaz", Izvod iz intervjua reis-ul-uleme hadži Jakuba efendije Selimoskog dat TV Sarajevo, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice SFRJ*, br. 3, maj–jun 1991, god. LIV, Sarajevo 1991.

Oslobođenje, br. 86, 6. oktobar 1991.

„Poruka predsjednika Mešihata IZ BiH Salih ef. Čolakovića povodom referendumskog izjašnjavanja o nezavisnosti BiH", *Preporod*, 15. februar 1992.

Č. M, „Referendum", *Preporod*, 1. februar 1992.

Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo/Kult/B, Sarajevo, 2004.

Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998.

H. H. (Hadžem Hajdarević), „Povodom odlaska jednog našeg reisul-ul-uleme", *Preporod*, Sarajevo, br. 1/465, 1. januar 1990.

Hodžić, Šefko, *Dodir crnog kamena*, DES, Sarajevo, 2003.

19 O razlikama u interpretacijama posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini opširnije vidi u: Mirjana Kasapović, „Bosna i Hercegovina 1992–1995: građanski rat, izvanjska agresija ili oboje?", *Politička misao*, god. 52, br. 2, 2015, str. 37–61.

Kasapović, Mirjana, „Bosna i Hercegovina 1992–1995: građanski rat, izvanjska agresija ili oboje?", *Politička misao*, god. 52, br. 2, 2015, str. 37–61.

M. I. M, „Savez mešihata manje zlo ili neminovnost", *Preporod*, Sarajevo, 15. februar 1992, br. 4/515.

Radušić, Edin, „Stav Islamske zajednice prema raspadu Jugoslavije", *Prilozi*, 36, Sarajevo, 2007, str. 193–202.

Šipka, Milan (ur.), *Standardni jezik u Bosni i Hercegovini u dokumentima jezičke politike*, Open Society Institut, Budapest 1999.

Vahtel, Endru Baruh, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Stubovi kulture, Beograd, 2001.

II

SUKOBI KAO JUGOSLOVENSKO NASLEĐE

UDK 323.1(497.1)

Radomir R. Nešković[1]
Nezavisni univerzitet Banja Luka – Fakultet političkih nauka

JUGOSLOVENSKA DRŽAVA KAO UZROK MEĐUNACIONALNIH SUKOBA NA PROSTORU ZAPADNOG BALKANA

Sažetak: U izučavanju međunacionalnih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije neophodna je metodološka distanca od jugoslovenske države, njenog uređenja i sistema vrijednosti. Teško je spoznati navedene sukobe ako ostajemo u ideološkim jugoslovenskim okvirima, pa iz tog diskursa izučavamo međunacionalne sukobe. Sam pojam treba posmatrati iz jedne druge osnove ne kao jugoslovenski sukob, nego kao međunacionalni sukob u okviru jugoslovenske države i društva. Kada analiziramo činjenice u periodu od 1918. do 1990. godine očigledno je da je glavni razlog svih međunacionalnih sukoba bila država. Etničke nacije i njihove elite nisu se sukobljavale oko ekonomije, kulture, međunarodnih pitanja nego zbog države na ovim prostorima. Država Jugoslavija bila je osnovni uzrok međunacionalnih sukoba, a pomirenja među nacijama neće biti u budućnosti, jer nijedna od njih nije u potpunosti ostvarila svoje državne ciljeve. U budućnosti je moguća samo miroljubiva koegzistencija država na balansu etničkog i građanskog u okvirima Evropske unije. U navedenom kontekstu Srbija će biti u težoj poziciji u odnosu na ostale države zbog problema s Kosmetom, ali i zbog toga što je Srbija građanska država i kao takva teško može da ostvari interese srpske nacije.

Ključne riječi: međunacionalni sukob, Jugoslavija, država, međunarodna zajednica, podržavljenje etnosa, nacija, koegzistencija

PROBLEM LEGITIMITETA ZAJEDNIČKE JUGOSLOVENSKE DRŽAVE

Događaji koji su obilježili posljednjih stotinu godina na zapadnom dijelu Balkana potvrđuju da je Jugoslavija kao država i kao vrijednost bila samo okvir u kome su se odvijali međuvjerski i međunacionalni sukobi. Prvi i Drugi svjetski rat su radi-

1 radomir.neskovic@rtrs.tv

kalizovali ove sukobe, ali su oni trajali i prije i poslije svjetskih ratova, i traju i danas. Osnovne determinante sukoba, koje su nastajale u dugom periodu, možemo grupisati u dvije kategorije.

Jedna determinanta se odnosi na nacionalni identitet naroda, a druga na organizaciju države na ovim prostorima. Navedene determinante dugo vremena djeluju u suprotnim ili nesaglasnim smjerovima, sudaraju se, potiskuju jedna drugu i nikada nije došlo do njihovog prožimanja ili stapanja u jednu. Uprkos višegodišnjoj dominaciji Austrougarske i Turske na prostorima Balkana, potčinjeni narodi opstali su u svom etničkom identitetu. Suštinski imenitelj i sadržaj navedenog etničkog identiteta bila je vjera i ona je bila temelj u izgradnji etničkih nacija i u današnje doba. S obzirom na to da su u Evropi osim etničkih identiteta nastajali i građanski, došlo je do prožimanja etničkog i građanskog u identitetu nacija. Karakteristika navedenih identiteta je u njihovoj različitoj prirodi. Etnički identitet nacije može da nastane prije nastanka države, u okviru „tuđe" države i može vremenom da dovede do destrukcije nametnute države. Građanski identitet nacije nastaje nakon formiranja države u njenim okvirima i bez države kao integralne vrijednosti ne može da se konstituiše. Građanski identitet nije moguć kao temeljna vrijednost nacije, nego se uvijek nadograđuje nad njenom etničkom osnovom.

Nacionalni identiteti na Balkanu su etnički identiteti. U navedenom kontekstu trebamo imati u vidu razliku između naroda i nacije. Profesor Jovan Đorđević narod i naciju definiše na sljedeći način. „Nacija je jedno nevidljivo biće, dok je narod skup pojedinaca koji se mogu popisati. Narod je sadašnjost, a nacija je jedinstvo prošlosti i budućnosti zajedno sa sadašnjošću. Nacija je „viša realnost", ona je istorijski i politički pojam".[2] Prema navedenom stanovištu, nacija je širi pojam od naroda, ona se ne iscrpljuje konkretnim narodom, ali istovremeno u realnosti se iskazuje kroz narod kao skup pojedinaca – državljana u jednoj državi. Nacija je suverena vrijednost koja traje i nadilazi konkretno vrijeme, a narod je vezan za konkretno vrijeme i konkretan državni realitet. Profesor Zvonko Lerotić ukazuje na državnu suštinu nacije: „Nacija je vrijednost koja stvara državu kao novu vrijednost".[3] Etnos je bio sadržan u unutrašnjem biću nacije, a građanske vrijednosti su usvojene od strane nacija kao spoljna kategorija. Odnos etničkog i građanskog elementa u naciji određivao je njenu državnost. Gdje je preovladavao etnos nacija je težila etničkoj državi, a gdje je preovladavala građanska vrijednost nacija je težila građanskoj državi. Na prostoru bivše Jugoslavije se u relativno dugom istorijskom periodu konstituisalo više nacionalnih identiteta: *srpski, hrvatski, crnogorsko-srpski, muslimansko-bošnjački, makedonski, slovenački.* Svaki od navedenih

2 Jovan Đorđević, *Ustavno pravo i politički sistemi,* Savremena administracija, Beograd, 1964, str. 226.

3 Zvonko Lerotić, *Načela federalizma višenacionalne države,* Globus, Zagreb, 1985, str. 9.

identiteta težio je vlastitoj nacionalnoj državi i to je prirodno stanje stvari koje je proizilazilo iz legitimiteta nacionalnih interesa.

Druga determinanta obuhvata realitete država koje su egzistirale na jugoslovenskom prostoru, a nisu izražavale interese etničkih nacija. U vrijeme postojanja zajedničke države trajao je međunacionalni spor, posebno na relaciji Srbi – Hrvati: da li je zajednička država legitimna ili je nametnuta kategorija i vještačka državna tvorevina. Pitanje legitimiteta jugoslovenske države, izraženo u periodu od 1918. do 1921, ponovo je aktuelizovano u procesu njenog raspada 1991/1992. godine. Konstitutivni problemi izraženi prilikom stvaranja zajedničke države ponovo su, u radikalnoj varijanti, bili izraženi prilikom raspadanja zajedničke države. Neriješeni problemi u temelju države ne prevazilaze se njenom organizacijom i snagom vlasti, oni miruju i kada snaga vlasti oslabi i nastanu nove okolnosti, tada se ti problemi s početka države radikalno pojave na kraju države.

Mišljenje Badinterove komisije[4], iz decembra 1991. godine, da se Jugoslavija nalazi u disoluciji, da se raspada sama od sebe, dovelo je u pitanje i legitimitet konstitutivnih akata kojima je zajednička država i stvorena. Ne zanemarujući interese članica Evropske zajednice koji su uticali na *Mišljenje Badinterove komisije*, trebalo bi imati u vidu da je osnovni razlog navedenog tumačenja bio sadržan u konstitutivnim aktima zajedničke države.

Deklaracija Vlade Srbije („Niška deklaracija", donesena u Nišu 7. decembra 1914. godine) o tome da je osnovni cilj oslobodilačke borbe Srbije ujedinjenje „sve braće Srba, Hrvata i Slovenaca" nije imala legitimitet u ustavu Srbije i donesena je kao izvanustavni akt. Slovenci i Hrvati kao nacije nisu nikada iskazali svoju većinsku legitimnu odluku da se ujedine sa Srbijom, a vlada i kralj Srbije nisu imali ustavna ovlaštenja da donesu takvu odluku.[5] Za izmjene ustava, teritorije, državnog statusa Srbije, odluku je mogla donijeti samo *Velika narodna skupština* kao institucija ustavotvorne vlasti.[6] Iako je *Deklaracija* bio akt proklamovanih ciljeva bez formalno-pravnog karaktera, imala je posljedice po državni status Srbije i po status srpske nacije u cjelini.

Članovi *Jugoslovenskog kluba* (poslanici s područja Bosne, Hrvatske i Slovenije) u parlamentu Austrije su maja 1917. u Zagrebu donijeli *Deklaraciju o budućem državnom ustrojstvu Monarhije*. Ovim aktom poslanici su kao svoj politički cilj definisali da bi teritoriju Monarhije, na kojoj dominiraju Slovenci, Hrvati i Srbi, trebalo ujediniti u jednu teritorijalnu cjelinu koja bi bila treća konstitutivna jedinica

4 Komisija koju je formirao Savjet ministara EEZ. Komisiju su činili predsjednici ustavnih sudova Francuske, Njemačke, Italije, Španije i Belgije. Komisija je nazvana po predsjedniku suda iz Francuske Robertu Badinteru.

5 Ustav Kraljevine Srbije iz 1903. godine ne daje pravo ni kralju ni vladi da donese odluku koja suštinski mijenja status države, njene državne teritorije i poziciju međunarodnog subjektiviteta: članovi 32, 40. i 132. Ustava.

6 Član 130. Ustava Kraljevine Srbije iz 1903. godine.

(pored Austrije i Mađarske) u Monarhiji sa Zagrebom kao glavnim gradom novog entiteta. Navedenim aktom tražena su konstitutivna prava unutar Monarhije, a ne ujedinjenje sa Srbijom i stvaranje nove zajedničke države. Poslanici (Srbi, Hrvati, Slovenci) u Parlamentu Austrije nisu imali ustavna uporišta niti legitimitet dobijen od tri nacije da mogu u njihovo ime zagovarati ustrojstvo novog državnog entiteta u okviru Monarhije.

Sporazum na Krfu iz jula 1917. između Srbije (predsjednik vlade i kralj), s jedne, i predstavnika *Jugoslovenskog odbora* (Ante Trumbić), s druge strane, takođe nije imao osnova u važećem ustavu Srbije. Sporazumom je usaglašeno stvaranje nove zajedničke države na sledećim principima: a) samoopredjeljenje naroda (konstitutivnost tri naroda); b) ustavna, parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karađorđević i c) donošenje novog ustava zajedničke države na ustavotvornoj skupštini 2/3 većinom. Predstavnici *Jugoslovenskog odbora* nisu imali legitimitet da predstavljaju većinsku volju Hrvata, Srba i Slovenaca s područja Monarhije, a kralj i vlada Srbije nisu imali ustavna ovlaštenja da sporazumima mijenjaju budući državni status Srbije.[7]

Krajem oktobra 1918. godine grupa bivših poslanika u parlamentu Austrije i politički krugovi u Zagrebu proglasili su „državu" SHS (Slovenaca, Hrvata i Srba) i organe *Narodno vijeće SHS, Sabor i Vladu.* Država je bila formalno proglašena bez ijednog elementa državnosti: *bez teritorije, bez organizovane i legalne vlasti, bez stanovništva, bez pristanka naroda* (postojala je mjesec dana, od 29. oktobra do 1. decembra 1918. godine). Ovakva samoproglašena država nije imala izglede da se organizuje i stekne međunarodno priznanje, ali je država Srbija priznala ovu „papirnatu" državu i prihvatila je kao državni entitet sa kojim se Srbija ujedinila u novu zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca, 1. decembra 1918. godine. Narodno vijeće i sabor, kao organi takozvane države Slovenaca, Hrvata i Srba nisu imali nacionalni legitimitet, a kralj i vlada Srbije nisu imali ustavni legitimitet za ukidanje države Srbije i njeno ujedinjenje s drugim entitetom u novu zajedničku državu.

U pregovorima u Ženevi početkom novembra 1918. godine (Ženevska konferencija) Srbija i samoproglašena država Slovenaca, Hrvata i Srba postigli su sporazum o ujedinjenju u novu zajedničku državu Srba, Slovenaca i Hrvata. Navedeni oblik ujedinjavanja bitno je uticao na status Srba na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Srbija nije ujedinila Srbe iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske u jednu naciju, koja bi se nakon toga kao cjelina srpske nacije ujedinila sa cjelinama hrvatske i slovenačke nacije. Dio srpske nacije sa prostora bivše Austrougarske u novu državu ujedinio se preko *Narodnog vijeća* iz Zagreba i samoproklamovane države Slovenaca, Hrvata i Srba. Navedena činjenica je bitna zbog toga što su linije razjedinjenja jugoslovenske države realizovane po linijama njenog ujedinjenja.

7 *Jugoslovenski odbor* nije imao legitimitet Srba, Hrvata i Slovenaca i ovu organizaciju činili su politički migranti sa sjedištem u Londonu.

Da se prva zajednička država ujedinjavala linijama etničkih nacija tim istim linijama bi se i razjedinjavala, pa bi se zajednička država ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca raspala na razjedinjene Srbe, Hrvate i Slovence. Umjesto ujedinjavanja nacija, ujedinjavala su se dva entiteta: nezavisna država Srbija sa pripojenom Vojvodinom i Crnom Gorom i samoproglašena država Slovenaca, Hrvata i Srba, čime je nastala nova država Srba, Hrvata i Slovenaca. Linije ujedinjenja bile su teritorijalne, pa su tako i linije razjedinjenja bile teritorijalne, a ne nacionalne. S obzirom na to da su Srbi iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske u novu zajedničku državu ušli preko Zagreba i mimo Srbije, prilikom raspada Jugoslavije Srbi iz Bosne i Hrvatske nisu mogli da ostanu u sastavu Srbije, jer u njenom sastavu nisu bili ni prilikom ujedinjenja. Navedeni konstitutivni problem bio je zanemaren duže vremena, potisnut nametnutom jugoslovenskom ideologijom, ali se ovaj problem izrazio u procesu raspada Jugoslavije devedesetih godina prošlog vijeka. Nije legitimno da teritorijalni državni entitet bude po suverenosti iznad etničkih nacija, nisu nacije zbog države, nego su države zbog nacija.

Središnji (centralni) odbor *Narodnog vijeća SHS* u Zagrebu je krajem novembra 1918. donio odluku o *Naputku* za ujedinjenje, u kome je definisano federalno uređenje buduće države i donošenje ustava putem ustavotvorne skupštine. *Naputak* je sadržavao elemente: ustavotvorna skupština, odlučivanje dvotrećinskom većinom i federalno uređenje države. Proglašenje nove zajedničke države 1. decembra 1918. godine realizovano je u kontekstu izražene protivrječnosti između koncepta predstavnika *Narodnog vijeća* iz Zagreba i koncepta kralja Aleksandra.[8] U samom nastanku države nije bilo osnovne saglasnosti državotvornih subjekata o tome kako država treba biti uređena i organizovana, a navedeni problem trajao je sve do raspada jugoslovenske države.

Nakon izbora u Crnoj Gori iz 1918. godine, ova država se pripojila Srbiji putem odluka *Podgoričke skupštine* kao novoformiranog organa, čiji je legitimitet sporan i u današnje vrijeme. Pored spornih izbornih procedura i realnih okolnosti u kojima su bili izbori, *Podgorička skupština* je sporna zbog činjenice da ovo narodno predstavništvo nije imalo uporišta u važećem ustavu Crne Gore iz 1905. godine: „Ustav se ne može obustaviti ni u cjelini ni u pojedinačnim dijelovima njegovijem" (član 218. Ustava Crne Gore). Za promjenu ustava bila je potrebna dvotrećinska većina Narodne skupštine i potvrđivanje običnom većinom još dva puta. Pripajanje Crne Gore Srbiji, a zatim „utapanje" u državu Srba, Hrvata i Slovenaca imalo je za posljedicu podjelu stanovništva Crne Gore na dio koji je prihvatao pripajanje Srbiji i dio koji se borio za samostalnu i nezavisnu Crnu Goru.

8 Stavovi predstavnika Narodnog vijeća bili su: federalno uređenje države i dvotrećinsko odlučivanje na Ustavotvornoj skupštini, a stavovi kralja Aleksandra ujedinjenje bez uslova. Kao izraz nezadovoljstva konceptom nove države u Zagrebu je početkom decembra 1918. godine došlo do oružanog sukoba između hrvatskih domobrana i vojske Srbije i poginulo je 20 domobrana.

Navedena podjela još uvijek nije prevaziđena, i ona i danas opterećuje funkcionisanje države Crne Gore i njene odnose sa Srbijom.

Zbog međunacionalnih sukoba oko pitanja uređenja buduće države, ustav nove zajedničke države (SHS), od 28. juna 1921. godine (Vidovdanski ustav), donesen je skoro tri godine posle osnivanja države. Predstavnici *Narodnog vijeća* su htjeli federativno uređenje države, a kralj i Vlada Srbije unitarno. Zbog navedenog sukoba oko ustavne osnove države i njenog uređenja raspala se Ustavotvorna skupština, pa je od 419 izabranih poslanika prisustvovalo 258, a za ustav je glasalo 223 poslanika, a 35 protiv. Ustav je donesen natpolovičnom većinom i kao takav nije nikada prihvaćen kao najviši politički i pravni akt nove države.[9] Činjenica da je ustav izglasan običnom većinom, kao zakon, a ne dvotrećinskom kvalifikovanom većinom potvrđuje da je Ustavotvorna skupština izgubila svoj karakter prilikom kvoruma za donošenje ustava, jer je prestala biti ustavotvorna skupština budući da nije imala dvotrećinski kvorum. Ustav donesen od strane skupštine koja nema ustavotvorni karakter nije legitiman.

Međunacionalni srpsko-hrvatski sukobi oko uređenja i funkcionisanja nove zajedničke države rezultirali su atentatom na Stjepana Radića, uvođenjem diktature kralja Aleksandra i nametanjem novog ustava, po kome je nova država dobila naziv Kraljevina Jugoslavija i proklamovana etatistička jugoslovenska nacija „jedan narod od tri plemena".[10] Nova država, njen ustav i organizacija bili su izraz autokratske volje kralja Aleksandra bez legitimiteta državotvornih nacija (Srba, Hrvata i Slovenaca). Uvođenje novog naziva države Jugoslavija, i pokušaj da se na etatistički način stvori nova jugoslovenska nacija, „jedan narod od tri plemena", imalo je trajno negativne posljedice po državnu istoriju nacija na Balkanu i njihove međusobne odnose.

PROBLEM ODNOSA DRŽAVNOG I NACIONALNOG

Komunistička partija Jugoslavije, kao vladajući subjekt nakon 1945. godine, preuredila je zajedničku državu i uvela federalnu organizaciju države gdje su etničke nacije, primarno u republikama kao federalnim jedinicama, ostvarivale svoje interese i time dodatno teritorijalizovale etničku državotvornost. „Nacije su svoja državotvorna prava primarno ostvarivale u republikama, a na nivou jugoslovenskih institucija kada je to u zajedničkom interesu" (član 4. Ustava SFRJ iz 1974. godine). „Jugoslavija je savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih

9 Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana 1804–1945,* Klio, Beograd, 2004, str. 377.

10 U Narodnoj skupštini izvršen je atentat na Stjepana Radića, lidera HSS, 20. juna 1928. godine. Kralj je uveo diktaturu 6. januara 1929, ukinuo Vidovdanski ustav i nametnuo novi „oktroisani" ustav 1931. godine, kojim je nametnuo i novu jugoslovensku naciju.

naroda i njihovih socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine koje su u sastavu Srbije" (pogledati član 1. Ustava SFRJ iz 1974. godine).

Federalna organizacija jugoslovenske države posebno je bila pogubna po ustavni status Srbije, jer, za razliku od drugih republika, Srbija nije bila jedinstveno ustavno-pravno područje. Kosovo i Vojvodina su tretirani kao područja u *sastavu* Srbije, a ne kao dio jedinstvene teritorije Srbije. *Komunistička partija* je Kosovo, integralni dio bivše Kraljevine Srbije, tretirala kao poseban entitet koji se voljom svojih stanovnika priključio Srbiji. Problem suprotstavljenih elemenata države i nacije radikalno je bio izražen na prostoru Srbije, što je legitimitet nove države činilo spornim.

Oblasna narodna skupština Kosmeta, iz jula 1945, donijela je odluku na „želji cjelokupnog stanovništva oblasti da ova bude priključena federalnoj Srbiji kao njen sastavni dio".[11] Albanska etnička zajednica se izrazila kao „stanovništvo Kosova", i time je izbjegnuto da se Srbi i Albanci definišu kao autohtone etničke zajednice na prostoru Kosova. Ako je etnička državnost primijenjena kao temeljni princip na cijelom području Jugoslavije, zašto je na području Kosmeta učinjeno drugačije i upotrijebljen je građanski princip gdje brojnija etnička grupa hegemonistički potiskuje volju manje brojne etničke grupe?[12] *Komunistička partija* nije htjela da prizna postojanje Albanaca i Srba kao etničkih zajednica koje bi imale jednaka prava na ovom području, nego je uvođenjem pojma „stanovništvo Kosova" poništila državotvorna prava Srba.

Primijenjen je avnojevski princip: da se prvo formira državni entitet koji se, zatim, na osnovi „slobodne volje" stanovnika, priključuje Jugoslaviji kao saveznoj državi, a kasnije državnoj zajednici. U odluci o ulasku Kosova u sastav Srbije bila je ugrađena „izlazna strategija", u cilju izdvajanja Kosmeta iz sastava Srbije. Ako se stanovništvo svojom voljom priključilo Srbiji, tom istom voljom može se i odvojiti od Srbije. Drugi aspekt priključenja Kosova Srbiji je takođe sporan, jer je odlukom definisano da se Kosmet priključuje kao *sastavni dio federalnoj Srbiji.* Pojam *sastavni dio* ukazuje na entitetsku osnovu Kosmeta, a pojam *federalna Srbija* je dvosmislen: može da ima značenje „Srbiji kao federalnoj jedinici u Jugoslaviji", a može i da se tumači „da će Srbija biti federalizovana". *Komunistička partija Jugoslavije* je područje Kosova i Metohije tretirala kao jugoslovensko, a ne srbijansko pitanje od samog početka svoje valadavine i nikada nije dopustila Srbiji da na Kosmetu uspostavi u potpunosti svoj ustavno-pravni poredak. Odluka *Komunističke partije Jugoslavije* iz 1946. godine, da se izbjeglicama sa Kosmeta zabrani povratak,

---

11 Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu,* Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1984, str. 51.

12 U Hrvatskoj, Srbi i Hrvati su bili državotvorni, u Sloveniji Slovenci, u Makedoniji Makedonci, u Crnoj Gori Crnogorci, u BiH Srbi, Hrvati i Muslimani, a u Srbiji, području Kosova, umjesto etnosa uvedena je kategorija *stanovništvo.*

bila je indikator da se ova teritorija Srbije definiše kao albanski etnički entitet na kome se želi protivustavno obezbijediti brojčana dominacija albanskog stanovništva i umanjenje broja srpskog stanovništva. Ovom odlukom KPJ je pravnim i državnim nasiljem mijenjala demografsku strukturu stanovništva Kosova. Navedena odluka bila je u skladu sa ideologijom Komunističke partije da se oslabi državnost Srbije, a ojača državnost pokrajina u okviru Srbije. Ustavom Jugoslavije od januara 1946. i Ustavom Srbije od 17. januara 1947, u okviru Republike Srbije priznate su dvije autonomne pokrajine: *Autonomna Pokrajina Vojvodina* i *Autonomna kosovsko-metohijska oblast*, koje su bile pod supremacijom Ustava Srbije, ali su istovremeno tretirane i kao ustavno pitanje Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Nakon donošenja *Ustavnog zakona* 1953. godine, status pokrajina je ojačan, jer su dobile i sudsku autonomiju, a hijerarhijski odnos republičkih i pokrajinskih organa bio je narušen. Nije postojala neposredna odgovornost pokrajinske izvršne vlasti prema republičkoj, niti su organi državne uprave podlijegali hijerarhiji Republike nad autonomijom. Pokrajine su bile države u državi, suprotno logici ustavnog prava, ali u skladu s ideološkim interesima *Komunističke partije*. Odnosi Republike i Pokrajine bili su na principima: „a) republički organi vlasti imaju samo ona prava koja su utvrđena Ustavom i zakonima koji se uglavnom svode na nadzor nad zakonitošću akata; b) pokrajinski i oblasni organi vlasti su dužni da ostvaruju propise i mere republičkih organa vlasti ukoliko ti akti i mere ne diraju u autonomna prava; c) pokrajinski i oblasni organi vlasti imaju pravna sredstva za zaštitu autonomnih prava i uopšte za zaštitu svojih ovlašćenja ako su ona izvršena u saglasnosti sa zakonom i određenim pravima".[13] Ustavom Jugoslavije iz 1963, Vojvodina i Kosmet su tretirani kao socijalističke autonomne pokrajine u okviru Srbije sa ojačanim državnim nadležnostima stečenim u Ustavnom zakonu iz 1953. godine.

Ustavom iz 1974. godine pokrajine su postale konstitutivni dio i Srbije i Jugoslavije. Pokrajine su dobile svoje ustave i direktno su participirale u institucijama savezne državne vlasti. Navedeni status pokrajina potvrdio je da su one bile kreacija saveznih organa, a ne institucija Srbije. Pokrajine su, u suštini, bile područja Srbije nad kojima je Jugoslavija vršila protektorat. Pokrajine „nisu kreacija Narodne Republike Srbije i njenog autonomnog ustavnog prava".[14] Srbija je ustavnim promjenama iz 1989. godine objedinila pokrajine Kosovo i Vojvodinu u svoj ustavni poredak, ali je propustila da na Kosovu definiše etničku konstitutivnost Srba i Albanaca.

U procesu raspada Jugoslavije između 1990. i 1992. godine protivrječnosti organizacije jugoslovenske države i legitimnih interesa etničkih nacija izrazile su se u punoj mjeri i produbile međunacionalne sukobe. Predmet sukoba srpskog naroda i Republike Hrvatske tokom 1990/1991. godine bila je jugoslovenska država.

13 Jovan Đorđević, nav. dj., str. 384.

14 Isto, str. 373.

Srbi su htjeli da se očuva Jugoslavija, a Hrvati su htjeli konstituisati samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu izvan Jugoslavije. Da bi mogla donijeti konstitutivne akte o izlasku iz Jugoslavije, Hrvatska je Ustavnim amandmanom iz decembra 1990. godine ukinula državotvorna prava Srba i svela ih u okvire manjinskih prava. Srbi su se pobunili protiv vlasti i osnovali svoj državni entitet Srpsku Krajinu, ne prihvatajući da ostanu u okvirima nezavisne hrvatske države.[15]

Na području Bosne i Hercegovine radikalizovao se sukob Srba, s jedne, i Hrvata i Muslimana, s druge strane, oko pitanja opstanka jugoslovenske države. Srbi su htjeli da BiH ostane u Jugoslaviji, a Hrvati i Muslimani su htjeli da Bosna i Hercegovina postane samostalna i nezavisna država.[16] Navedeni sukob prevaziđen je *Dejtonskim sporazumom* uz posredovanje velikih sila međunarodne zajednice.

Na području Crne Gore bila je izražena podijeljenost naroda na dio koji je želio da Crna Gora sa Srbijom ostane u jugoslovenskoj državi i na dio koji je želio da Crna Gora postane samostalna i nezavisna država.[17]

Makedonija je, uz saglasnost svojih vladajućih elita i uz saglasnost saveznih institucija Jugoslavije, postala samostalna i nezavisna država i ona predstavlja izuzetak, jer je jedina federalna jedinica koja se devedesetih godina na miran način izdvojila iz sastava Jugoslavije.

Srbija je, nakon odvajanja Crne Gore 2006. godine, obnovila svoju državnost koja uključuje i problem Kosova, ostavljen Srbiji u nasleđe od strane KPJ/SKJ. Srbija je jedina republika bivše Jugoslavije koja još uvijek nije riješila osnovna pitanja svoje državne teritorije i ustavno-državne cjelovitosti. U navedenoj činjenici sadržan je sav paradoks bivše države, jer je Srbija u zajedničku jedinstvenu državu ušla kao jedinstvena država, a izašla je iz Jugoslavije kao podijeljena država.

ZAKLJUČAK

Navedeni kraći pregled događaja vezanih za stvaranje, funkcionisanje i raspad zajedničke jugoslovenske države čini očiglednom tvrdnju da je sama Jugoslavija, kao država, bila glavni uzrok međunacionalnih sukoba. Nijedna od etničkih nacija u Jugoslaviji nije uspjela da ostvari svoju državotvornost u punom smislu riječi. Jugoslovenska država je nastala kao nametnuta kategorija bez saglasne volje njenih etničkih nacija kao konstitutivnih subjekata. Ujedinjene prve zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca realizovano je kao ujedinjenje dva državna entiteta –

15 Ishod navedenog sukoba bio je katastrofalan po Srbe, jer su akcijama države Hrvatske – „Bljesak" i „Oluja" – protjerani iz Hrvatske.

16 Srpski plebiscit iz novembra 1991. i hrvatski i bošnjački referendum od 1. marta 1992. godine.

17 Referendumom iz 2006. godine Crna Gora je obnovila svoju državnost kao samostalna i nezavisna država.

Kraljevine Srbije i takozvane države Slovenaca, Hrvata i Srba. U osnovi države nije bilo ujedinjenje etničkih nacija, nego ujedinjenje državnih entiteta, pa se tako i razjedinjenje dogodilo linijama državnih entiteta. Kralj Aleksandar i vlada Srbije su na neustavan način ukinuli državnost Srbije i ovu državnost „utopili" u novu zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Negativne posljedice navedene odluke traju i danas, i Srbija još uvijek nije stabilizovala svoju državnost u teritorijalnom i ustavnom smislu. Kralj i vlada Srbije su na neustavan način ukinuli državnost Crne Gore i pripojili je Srbiji kao teritoriju sa stanovništvom. Navedena odluka ima negativne posljedice i danas, koje su izražene u odnosima Srbije i Crne Gore, i posebno u statusu srpskog stanovništva u Crnoj Gori.

Prevazilaženju međunacionalnih sukoba na teritoriji bivše jugoslovenske države u prvom redu doprinos bi trebalo da daju naučne institucije, koje će na objektivan i sveobuhvatan način verifikovati bitne događaje u nastanku i funkcionisanju Jugoslavije i posljedice te države, koje i danas opterećuju međunacionalne odnose. Nakon naučnih institucija, obaveza je vladajućih političkih elita da izgrade realni ambijent miroljubive saradnje i koegzistencije između nacija i država. Pomirenje između nacija i novih država nije moguće sve dok se ne otklone uzroci međunacionalnih sukoba, a jugoslovenska država je jedan od osnovnih.

Literatura

Bogdanović, Dimitrije, *Knjiga o Kosovu,* Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1984.

Đorđević, Jovan, *Ustavno pravo i politički sistemi,* Savremena administracija, Beograd, 1964.

Fira, Aleksandar, *Ustavno pravo*, Institut za političke studije i Fakultet političkih nauka, Beograd, 1976.

Kulić, Dimitrije, *Ustav SFRJ – komentar,* Privredna štampa, Beograd, 1979.

Kuzmanović, Rajko, *Ustavno pravo,* Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Banja Luka, 2002.

Lerotić, Zvonko, *Načela federalizma višenacionalne države,* Globus, Zagreb, 1985.

Pavlović, Stevan K., *Istorija Balkana 1804–1945,* Klio, Beograd, 2004.

Ustav Kraljevine Srbije iz 1903. godine, Codex Projuris, www.projuris.org.

Ustav Knjaževine Crne Gore iz 1905. godine, www. monetenegrina.net.

Ustav Kraljevine Jugoslavije, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1931.

Radomir R. Nešković

YUGOSLAV STATE AS THE MAIN CAUSE OF INTERETHNIC CONFLICTS IN THE WESTERN BALKANS REGION

Abstract: A methodological distance should be made in research of interethnic conflicts in the region of the former Yugoslavia, from Yugoslav state, its polity and system of values. It is hard to identify the conflicts, staying within ideological Yugoslav framework and inquiring interethnic conflicts only in that discourse. The concept itself should be observed from a different point of view, not as a Yugoslav conflict, but an interethnic conflict within Yugoslav state and society. Analyzing the facts from the period of 1918-1990, it can be noticed that the main cause of all interethnic conflicts was a state. Ethnic nations and their elites were not colliding about economy, culture, international issues, but a state, in these areas. State of Yugoslavia was a primary cause of interethnic conflicts and there will not be reconciliation among ethnicities in the future, because none of them has fully accomplished its state objectives. In the future, only a peaceful coexistence of states is possible, built on ethnic and civic balancing within the European Union framework. Considering the above context, Serbia will be in more difficult situation, having problems with Kosmet, in comparison with other states, but also it is a civil state, and as such, it will hardly realize interests of Serbian nation.

Key words: Interethnic conflict, Yugoslavia, state, international community, "stating the ethnicity", nation, coexistence.

UDK 355.426(497.1): 94:929 Koen F.J.

Stefan Radojković[1]
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

UPOTREBA ISTORIOGRAFIJE HOLOKAUSTA U INTERPRETACIJI UZROKA RATOVA ZA JUGOSLOVENSKO NASLEĐE – „TAJNI RAT SRBIJE" FILIPA J. KOENA

Sažetak: Rad pokušava da proveri da li jeste i, ako jeste, na koji način je korišćen Holokaust u pokušajima inostranih naučnika, novinara i publicista da interpretiraju uzroke dezintegracije Jugoslavije. Tačnije, da li je upotreba istoriografije Holokausta uticala i, ako jeste, u kojoj meri i na koji način je pomogla u interpretaciji jugoslovenskih sukoba? Prvi deo rada će pružiti pregled interpretacija i klasifikaciju jugoslovenskih sukoba iz pera, pre svega, zapadnih intelektualnih radnika i publicista. Sledeći odeljak će upoznati čitaoca sa nalazima i upotrebom istoriografije Holokausta u Jugoslaviji na primeru dela Filipa J. Koena. Poslednji deo pokušaće da dâ odgovor na pitanje da li je delo Koena uticalo na akademsku zajednicu i, ako jeste, u kojoj meri i na koji način je pomoglo u interpretaciji jugoslovenskih sukoba. Za kraj, u skladu sa novim saznanjima, rad će ponuditi novi način klasifikacije obimne literature o raspadu Jugoslavije, nastale na Zapadu.

Ključne reči: Jugoslavija, Holokaust, Filip J. Koen, istorija, interpretacija, istoriografija, ratovi za jugoslovensko nasleđe, akademska zajednica, klasifikacija

> *[…] kohorte naučnika koji su pisali o bivšoj Jugoslaviji bile su opsjednute otkrivanjem lanca uzročno-posledičnih veza u svojoj potrazi za 'svetim gralom', […] naime, za dokazivim i logičnim uzrokom propasti Jugoslavije. Za njih je izgleda manipulacija holokaustom ponekad bila dragocjena 'karika koja nedostaje' u kauzalitetu tog procesa a ponekad*

1 Student doktorskih studija na Fakultetu političkih nauka – Univerzitetu u Beogradu, stefan.radojkovic@hotmail.com. Želeli bismo ovom prilikom da se zahvalimo dr Milanu Guliću i Ivani Bartulović na komentarima.

samo još jedan bizarni aspekt cijelog procesa – no, rijetko da je ko propustio da je pomene...[2]

UVODNA REČ

Holokaust, *Šoa* na hebrejskom jeziku, danas je izuzetno duboko, opsežno i detaljno istražena tema u okviru istorijske nauke. Zapravo, ozbiljan, temeljan i strpljiv rad na proučavanju stradanja jevrejske zajednice u Evropi od 1933. do 1945. godine, istraživanju uzroka, posledica i formiranju teorijskih okvira za razumevanje Holokausta, doveli su do konstituisanja posebne discipline u okviru istorije.[3] Na osnovu jevrejskih, nemačkih i sovjetskih izvora, dokumentacije proistekle iz rada Nirnberškog suda, dešifrovanih kodiranih poruka *Enigme*, svedočenja preživelih Jevreja, posmatrača ali i zločinaca, znamo da je tokom Holokausta stradalo šest miliona Jevreja, da je Holokaust genocid bez presedana u ljudskoj istoriji po svojoj totalnosti, univerzalnosti i odsustva racionalnih razloga za uništenje svih Jevreja na svetu. Naravno, *paradigmatičnost* Holokausta u odnosu na druge genocide, kao i njegov uticaj na međunarodno krivično pravo su neosporni. Možda je i jedino neslaganje u okviru akademske zajednice bilo oko geneze *Konačnog rešenja (Final solution)* – podela na *intencionaliste* i *funkcionaliste*.[4]

Sa druge strane, raspad Jugoslavije i krvavi ratovi za jugoslovensko nasleđe (1991–2001), gotovo od momenta početka otvorenih sukoba, zainteresovao je medije, političare i akademsku javnost, te doveo do proliferacije naučno-akademskih i popularnih publikacija sa ciljem da se otkriju pravi razlozi krvavog raspada Jugoslavije. Ipak, objavljene publikacije nisu dovele do konsenzusa, pre svega unutar naučne zajednice, o uzrocima i karakteru dezintegracije.[5] Istraživači različitih profila –

2 Episkop Jovan (Ćulibrk), *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta, Institut za teološka istraživanja i Fakultet bezbednosti Univerziteta, Beograd, 2011, str. 31.

3 Studije Holokausta (*Holocaust studies*) ili studije Holokausta i genocida (*Holocaust & Genocide studies*), zavisno od obrazovnih ustanova i država.

4 Podela je podrazumevala da se istoričari ne slažu oko porekla *Konačnog rešenja*. Dok je za intencionaliste Hitler oduvek, ili bar od pisanja *Moja borba* (*Mein Kampf*), nameravao da uništi svetsku jevrejsku populaciju, funkcionalisti smatraju da je do takve odluke došlo usled specifičnog spleta okolnosti koje su uticale na Hitlera i njegove saradnike da formulišu i sprovedu politiku istrebljenja Jevreja, kao načina njihovog uklanjanja prvo iz Evrope, a onda i ostatka sveta. Za više informacija konsultovati: Christopher Browning, *Fateful Months, Essays on the Emergence of the 'Final Solution'*, Holmes & Meyer Publishers, Inc., New York, 1991, pp. 8–16.; Yad Vashem – The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, *The Development of the 'Final Solution'*, dostupno na Internetu preko: http://www.yadvashem.org/yv/en/education/video/hevt_final_solution.asp (Pristupljeno 3. novembra 2015).

5 Za pokušaj prevladavanja kontroverzi i dostizanja određenog nivoa konsenzusa videti: Charles Ingrao and Thomas A. Emmert (eds.), *Suočavanje sa jugoslavenskim kontroverzama. Inicijativa naučnika*, Buybook, Sarajevo, 2010.

istoričari, politikolozi, sociolozi, antropolozi, novinari – naročito na Zapadu, nalaze kao jedan od, doduše ne i najbitniji, razloga za nestanak Jugoslavije Drugi svetski rat i zločine počinjene na pomenutom prostoru u periodu od 1941. do 1945. godine. Ratovi nekada bratskih naroda bivše južnoslovenske države na kraju XX veka, a naročito razlozi za počinjene teške zločine nad civilnim stanovništvom, objašnjeni su istorijom njihovih odnosa tokom Drugog svetskog rata, ali i stavom prema jevrejskoj zajednici tokom Holokausta na južnoslovenskim prostorima. Sledstveno tome, sukobljene strane su, barem implicitno, označavane kao *žrtve* ili *zločinci*, zavisno od autora do autora.

Naš cilj je da proverimo u kojoj meri i na koji način je korišćen Holokaust u pokušajima inostranih teoretičara, novinara i publicista da interpretiraju uzroke dezintegracije Jugoslavije. Tačnije, da li je upotreba istoriografija Holokausta uticala i, ako jeste, u kojoj meri i na koji način je pomogla u interpretaciji jugoslovenskih sukoba? Da li je dovela do naučno vrednih saznanja, korisnih u dopunjavanju našeg razumevanja ratova za jugoslovensko nasleđe, ili do suštinskog nerazumevanja kako Holokausta na prostoru Jugoslavije, tako i raspada Jugoslavije? Prvi deo rada će pružiti pregled interpretacija i klasifikaciju jugoslovenskih sukoba iz pera, pre svega, zapadnih akademika i publicista. Tako bismo mogli da utvrdimo u kojem tipu radova, u okviru kojih argumentacija, Holokaust nalazi svoje mesto u objašnjenju jugoslovenske krize i raspada. Sledeći deo će upoznati čitaoca sa nalazima istoriografije Holokausta o stradanju Jevreja u Srbiji tokom 1941. i početkom 1942. godine, kao i upotrebom iste istoriografije u objašnjavanju uzroka raspada Jugoslavije, na primeru dela Filipa J. Koena (*Philip J. Cohen*), *Tajni rat Srbije: Propaganda i obmana istorije*, iz 1996. godine.[6] Poslednji odeljak pokušaće da dâ odgovor na pitanje da li je delo Koena uticalo na akademsku zajednicu i, ako jeste, u kojoj meri i na koji način je pomoglo u interpretaciji jugoslovenskih sukoba. U okviru istog poglavlja, a u skladu sa novim saznanjima, ponudićemo našu klasifikaciju i tipologizaciju obimne literature o raspadu Jugoslavije, nastale na Zapadu, čime želimo da damo doprinos debati o uzrocima nestanka pomenute države.

6 Koenovo delo svoju argumentaciju o istorijskoj sklonosti ka nasilju, antisemitizmu i fašističkim ideologijama najvećim delom bazira na ulozi Srba u procesu uništenja Jevreja u Srbiji tokom prvih godina Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije. Za više informacija videti: Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History*, Texas A&M University Press, 1996.

JUGOSLOVENSKI SUKOBI – PREGLED INTERPRETACIJA I KLASIFIKACIJA

Teorijsko-metodološka razmatranja

S obzirom na to da je naše osnovno akademsko obrazovanje utemeljeno u istorijskoj nauci,[7] dok poslediplomsko teži usavršavanju kroz polje međunarodnih odnosa, pa samim tim i obogaćivanju istorijskih podataka teorijskim okvirima kroz koje se mogu interpretirati, odmah na početku valja izneti našu poziciju u odnosu na temu ali i pristup istraživanju. Naziv odeljka, i samog rada, ukazuju na naše antifundacionalističko i interpretatističko ontološko i epistemološko stajalište, kao i na moguće teorijske pristupe interpretaciji jugoslovenskih sukoba.[8] U skladu sa tradicijom naše istoriografije, a na osnovu trenda povratka značaja istorije u društvenim naukama,[9] metodologija je bila primarna,[10] dok je teorijski okvir zauzeo sekundarno mesto u istraživanju. Naravno, sve navedeno ne znači da smo istraživanje sprovodili bez ikakvih teorijskih smernica. Naprotiv. Smatramo da se sukobi ne završavaju i razrešavaju kad i njihova otvoreno nasilna faza, pa tako je slučaj i sa jugoslovenskim. Sukobi, u svom latentnom obliku, prisutni su među pojedincima ili grupama i u formi strukturnog i kulturnog nasilja. Dakle, sukob se nastavlja drugim sredstvima![11] Kulturno nasilje opravdava strukturno i direktno nasilje nad Drugim, putem predrasuda i stereotipa koji su deo (ne)formalnog obrazovanja pojedinca u okviru društvene grupe.[12] Stoga, smatramo da ne smemo da potcenimo važnost i ulogu ugrađenih mehanizama sukoba (*built-in mechanisms*) predstavljenih u vidu strahova, stereotipa i predrasuda jedne društvene grupe prema drugoj, baziranih na njihovom iskustvu, kulturi i obrazovanju.[13] Naravno, postoje i drugi načini za širenje iskrivljenih slika o

7 Srpska istoriografija, ne samo Holokausta, poznata je po odsustvu teorijskog promišljanja istraživanih fenomena; za više informacija o razlikama između domaće i strane istoriografije videti: episkop Jovan (Ćulibrk), *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, nav. delo, str. 102–104.

8 Tokom istraživanja i pisanja, kretali smo se u okvirima hermeneutike i, u manjoj meri, poststrukturalizma; za više informacija konsultovati: David Marsh i Gerry Stoker, *Teorije i metode političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2005, str. 126–146.

9 Iver B. Neumann, "International Relations as a Social Science", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 43, No. 1, p. 332.

10 Analiza sadržaja literature o ratovima za jugoslovensko nasleđe i Holokaustu; za više o osnovnim analitičkim metodama videti u: Slavomir Milosavljević i Ivan Radosavljević, *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 2003, str. 208–212.

11 Svaka sličnost sa fon Klausevicom (*Carl von Clausewitz*) je namerna!

12 Johan Galtung, *Mirnim sredstvima do mira. Mir i sukob, razvoj i civilizacija*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 273–275, 281–292.

13 Edward E. Azar, *The Management of Protracted Conflicts: Theory and Cases*, Darthmouth Publishing Company Ltd, 1990, p. 15; Oliver Ramsbotham, "The Analysis of Protracted Social Conflict: A Tribute to Edward Azar", *Review of International Studies*, Vol. 31, No. 1, p. 117.

Drugome ali nas primarno interesuje akademska zajednica i njen doprinos u razrešavanju, odnosno produžavanju sukoba.

Izbor pregledane literature, kako o ratovima za jugoslovensko nasleđe tako i o Holokaustu u Srbiji, baziran je na sledećem kriterijumu – inostrani autori, mahom iz Zapadne Evrope i Sjedinjenih Američkih Država (SAD), odnosno njihove interpretacije, podvrgnute su pažljivom pregledu. Polazna tačka, u odnosu na koju procenjujemo naučno-saznajne domete zapadnih autora, jesu autori iz postjugoslovenskog regiona, iz Hrvatske i Srbije, čiji akademski rad je u fokusu imao otkrivanje uzroka raspada Jugoslavije ili razumevanje Holokausta u Srbiji, ali i kritičko procenjivanje i klasifikovanje objavljene inostrane literature na date teme. Naravno, nije moguće pročitati sve bibliografske jedinice autora iz regiona, a još manje sa Zapada. Stoga smo našu pažnju koncentrisali na, po našem sudu, četiri kapitalna dela autora iz bivše Jugoslavije – *Jugoslavija – država koja je odumrla* Dejana Jovića,[14] *Raspad Jugoslavije* Radmile Nakarade,[15] *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači* Jova Bakića[16] i *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji* episkopa pakračko-slavonskog, Jovana.[17] Naravno, ukazaćemo i na radove drugih domaćih autora, tamo gde to bude svrsishodno. Razlog za odabir navedenog kriterijuma leži u stavu da „želimo temu raspada Jugoslavije vratiti kući, tamo gde su se događaji […] dogodili".[18] Tačnije, želimo da pokažemo da domaća, pod time mislimo postjugoslovenska, naučna zajednica nije samo objekat u okviru strukture međunarodnih akademskih odnosa koji jedino reaguje na nadražaje spolja,[19] već subjekat u stanju da kritički pristupi nalazima aktera iz inostranih naučnih zajednica, ali i sâm ponudi svoju interpretaciju pomenutih događaja. Zauzimanje proaktivnog stava delanjem je svojstvo vredno hvale i ne može biti dovoljno podvučeno koliko je bitno za razvoj regionalne akademske saradnje, ali i za samu lokalnu, postjugoslovensku, naučnu zajednicu.

Na kraju uvodnih teorijsko-metodoloških razmatranja treba dati još dve napomene. U okviru rada i pod terminom *jugoslovenski sukobi* podrazumevamo sve *ratove za jugoslovensko nasleđe* vođene na teritoriji bivše Socijalističke Federativne

---

14 Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije, 1974–1990*, Prometej, Zagreb, i Samizdat B92, Beograd, 2003.

15 Radmila Nakarada, *Raspad Jugoslavije. Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

16 Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.

17 Episkop Jovan (Ćulibrk), *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, nav. delo.

18 Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, nav. delo, str. 10–11.

19 Na primer, reakcija na knjigu Noela Malkolma (*Noel Malcolm*), *Kosovo – kratka istorija (Kosovo: A Short History)*, naučne zajednice Srbije u vidu zbornika radova: Slavenko Terzić i Milorad Ekmečić, *Response to Noel Malcolm's Book Kosovo, A Short History*, Institute of History of the Serbian Academy of Science, Belgrade, 2000.

Republike Jugoslavije (SFRJ) u periodu od 1991. do 2001. godine;[20] *Holokaust u Srbiji* – pod tim terminom podrazumevamo sistematsko uništenje jevrejske zajednice u periodu od polovine 1941. do polovine 1942. godine, na prostoru vojno-okupacione zone *Srbija*,[21] u sastavu nemačke vojne oblasti *Jugoistok*.[22]

Inostrana akademska zajednica – pregled interpretacija jugoslovenskih sukoba i njihova klasifikacija

Pišući svoju knjigu, Jović je naveo da njegovo delo želi da prekine zapanjujuću tišinu naše naučne javnosti o razlozima raspada Jugoslavije.[23] Zaista, bilo da je direktno podstakla i ostale akademske radnike sa naših prostora ili je samo posredno najavila buđenje naučne zajednice sa postjugoslovenskih prostora, knjiga objavljena istovremeno u Zagrebu i Beogradu 2003, a kasnije prevedena i na engleski jezik, bila je među prvima koje će se kasnije baviti pomenutom temom.[24] Ovde ćemo razmotriti samo nalaze tri autora, uslovljeni dozvoljenom veličinom rada i bezobilnošću broja publikacija na temu nestanka SFRJ.

U istraživanju uzroka raspada Jugoslavije, Dejan Jović je primetio i razvrstao osam pristupa u interpretaciji jugoslovenskih sukoba.[25] Svaki od pristupa, sem argumenta o „drevnoj etničkoj mržnji" Kaplana (*Robert D. Kaplan*),[26] doprineo je našem razumevanju raspada Jugoslavije. Konkretnije, naučno-saznajni dometi radova Vudvord (*Susan L. Woodward*), Vahtela (*Andrew B. Wachtel*), Hejdena (*Robert M. Hayden*), Gaua (*James Gow*) ili Sela (*Louis Sell*), pomažu nam da osve-

20 Uključujući tu i makedonsko-albanski sukob iz 2001, okončan potpisivanjem Ohridskog sporazuma 13. avgusta 2001. godine.

21 Geografski gledano, vojna okupaciona zona *Srbija* je, grubo gledano, obuhvatala Srbiju u granicama pre 1912. godine i današnji Banat kao „zaštićeni okrug"; za više informacija videti u: Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Službeni list SRJ, Beograd, 2007, str. 33.

22 Za više informacija o ustrojstvu vojne oblasti *Jugoistok* konsultovati: Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, W.H. Allen & Co. LTD, London, 1961, p. 433.

23 Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, nav. delo, str. 10–11.

24 Na primer, Ivo Banca, *Raspad Jugoslavije. Eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima* (2001); Božo Repa, *Jutri je novi dan: Slovenci in razpad* Jugoslavije (2002); Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata: trauma i katarza u srpskom pamćenju* (2002); Jasna Dragović Soso, *'Spasioci Nacije': Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma* (2004) i Siniša Malešević, *Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska* (2004).

25 Redom: 1) ekonomska kriza, 2) „drevna etnička mržnja", 3) nacionalizam, 4) kulturne razlike, 5) promene u međunarodnoj politici, 6) uloge pojedinih ličnosti, 7) predmoderni karakter jugoslovenske države, i 8) strukturno-institucionalni razlozi; za više o kritičkom pregledu argumentacija pogledati u: Dejan Jovic, "The Desintegration of Yugoslavia: A Critical Review of Explanatory Approaches", *European Journal of Social Theory*, Vol. 4, No. 1, pp. 101–120.

26 Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts* (1993).

tlimo uzroke dezintegracije.[27] Nažalost, ni oni nisu bez svojih manjkavosti. Prvo, gotovo isključivo se fokusiraju na jednom ili, u najboljem slučaju, na malom broju razloga za raspad SFRJ; drugo, prečesto ponuđena objašnjenja zanemaruju subjektivno – odnosno važnost uloge političkih elita i njihove ideologije, kako tvrdi Jović.[28] Naravno, pored kritičkog pregleda dotadašnjih interpretacija raspada, ponudio je i svoju. Jovićeva argumentacija govori u prilog multifaktorskoj subjektivnoj analizi raspada Jugoslavije gde političko vođstvo, u skladu sa svojim verovanjima (ideologija), politički deluje u okviru tadašnjeg međunarodnog i domaćeg konteksta (kulturnog, ekonomskog i vojnog).[29] Drugim rečima, glavni uzrok nestanka Jugoslavije je Kardeljeva ideologija samoupravljanja čije se zagovaranje „povlačenja države", nakon usvajanja Ustava iz 1974. godine, pokazalo „uspešnim". Jugoslavija je zaista odumrla iznutra.

Radmila Nakarada, u svojoj knjizi iz 2008. godine, takođe iznosi argumentaciju u prilog multiuzročnosti raspada Jugoslavije.[30] Doduše, za razliku od Jovića, vidi tri nivoa analize – makro (globalna restrukturacija sveta i regiona), mezo (priroda intervencije Zapada) i mikro (lokalne strukture i akteri) – gde se stiče utisak da je naglasak na dijalektici globalnog i lokalnog. Preciznije, odnos globalnih aktera, a među njima i zapadnih intelektualaca, prema raspadu Jugoslavije, dovodi, ako ne direktno do urušavanja države – primarna odgovornost lokalnih aktera – onda do intenziviranja samih sukoba proizašlih iz dezintegracije. Iako nesumnjivo vredan doprinos načinu pristupanja analizi uzroka raspada SFRJ, Nakarada je otvaranjem dijaloga, polemički obojenog svakako, sa zapadnim naučnim radnicima o uzrocima raspada, otvorila vrata ne samo dijalektici domaće i svetske naučne zajednice, već i načinima za klasifikaciju njihovih interpretacija.[31]

Većinu inostranih naučnih radnika klasifikuje prema ključnoj osi sporenja po pitanju dezintegracije Jugoslavije – 1 ili više uzroka, odnosno unutrašnji ili spoljašnji uzroci? Prema Nakaradi: *Po pravilu raspad su tretirali kao lokalnu (balkansku) dramu za koju je kriva srpska strana.*[32] Kao odgovor na klasifikaciju Sabrine P. Ramet,[33] da naučni radnici čiji rad teži zagovaranju multiuzročnosti spadaju u

27 Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War* (1995); Andrew B. Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia* (1998); Robert M. Hayden, *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts* (1999); James Gow, *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War* (1997); Louis Sell, *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia* (2002).

28 Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla,* nav. delo, str. 24.

29 Isto, str. 101.

30 Radmila Nakarada, *Raspad Jugoslavije*, nav. delo, str. 18.

31 Isto, str. 34–53.

32 Isto, str. 30.

33 Sabrina P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia. Scholarly debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 1–2.

grupu *moralnih relativista*,[34] dok ona sama spada u grupu *moralnih univerzalista*,[35] nudi svoju podelu na *redukcioniste* i pristalice multiuzročnosti disolucije. Zapravo, kao što vidi složenost problema objašnjenja raspada, tako i *redukcioniste* Nakarada ne vidi kao monolitnu grupu. Prva grupa (I), kada objašnjava nestanak SFRJ, stavlja naglasak na lokalne aktere, a među njima na srpsku političku elitu, tačnije na Slobodana Miloševića.[36] Sa druge strane, imamo drugu grupu (II) naučnika i publicista čije objašnjenje počiva na inherentnoj sklonosti srpskog naroda ka autoritarnim opcijama, gde je Milošević samo njena manifestacija.[37]

Svoju interpretaciju uzroka ponudio je i sociolog, Jovo Bakić, u knjizi objavljenoj 2011. godine. Zapravo, kao i u slučaju Nakarade, zadatak Bakićeve knjige je bio dvojak – prvo, da ponudi sociološko-istorijsko objašnjenje procesa nestajanja SFRJ, a potom i da kritički analizira studije koje su imale za cilj razumevanje i objašnjenje kraja Jugoslavije.[38] Ukratko, sociološko-istorijsko objašnjenje počiva na dva nivoa analize – spoljašnji činioci su dovoljan uslov nestanka,[39] dok unutrašnji činioci jesu neophodan uslov nestanka političke zajednice Južnih Slovena.[40] Dalje, u skladu sa tradicijom francuske škole *Anala*, Bakić razvrstava unutrašnje činioce na one dugog,[41] srednjeg[42] i kratkog trajanja.[43] Takođe, u svojoj klasifikaciji unutrašnjih uzroka skreće pažnju i na strukturne činioce (politički, privredni, kulturni i socijalno-psihološki). Slično kao i kod prethodna dva autora, nalazi govore u prilog multifaktorskoj analizi fenomena nestanka SFRJ, kao i multiuzročnosti njenog raspada. Iako sva tri autora insistiraju na pomenutom pristupu, isto tako ne negiraju centralnu ulogu lokalnih aktera raspada kao neophodnog uslova za nestanak Jugoslavije! Ključna razlika knjige Bakića, u odnosu na dela Jovića i Nakarade, jeste u dubini i opsegu kritičke analize, a potom i klasifikacije, domaćih

34 U ovu grupu spadaju pomenuti Vudvord, Hejden, ali i Misha Glenny (*The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, 1992) i Paul Shoup (*Communism and the Yugoslav National Question*, 1968).

35 Glavni predstavnici su, pored pomenutog Gaua: Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History* (1994); Norman L. Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of „Ethnic Cleansing"* (1995); Branka Magas, *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-Up 1980–1992* (1993); Marko Atilla Hoare, *How Bosnia armed* (2004); Stjepan Mestrovic and Thomas Cushman (eds.), *This Time We Knew: Western Responses to Genocide in Bosnia* (1996).

36 Klasičan primer su, uz ranije navedenog Sela, Laura Silber i Allan Little, *The Death of Yugoslavia* (1997).

37 Tu spadaju: Daniel J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (1996); Branimir Anzulovic, *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide* (1999).

38 Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, nav. delo, str. 18.

39 Isto, str. 89–105.

40 Isto, str. 42–89.

41 „Istorijski činioci" – suprotstavljene nacionalne ideologije i vizije jugoslovenstva Srba i Hrvata.

42 „Sistemski činioci" – pokušaj institucionalizovanja nacionalnog pitanja kroz etno-federaciju.

43 „Konjunkturni činioci" – interaktivna igra srpske, slovenačke i hrvatske vlade.

i stranih autora, njihovih publikacija i interpretacija uzroka raspada pomenute države.

Na preko 400 strana, Bakić u detalje analizira i razvrstava veliki broj, za naš rad bitnih, stranih autora. Svi oni su smešteni u pet osnovnih grupa interpretacija nestanka Jugoslavije – hegemone interpretacije,[44] odstupanja od hegemonije,[45] Bosna i Hercegovina kao model za interpretaciju,[46] levičarski izazovi hegemoniji[47] i uporedna istraživanja nestanka višenacionalnih država[48] – dok se svaka od navedenih grupa sastoji od više podgrupa. Primera radi, hegemone interpretacije su podeljene na prvobitnu ideološku hegemoniju,[49] i kasniju, ideološku hegemoniju srbocentrične hipoteze o raspadu Jugoslavije.[50] Takođe, Bakić pravi razliku između „legionara trenutka" i dugogodišnjih istraživača Jugoslavije,[51] među kojima je i politikolog, Pedro Ramet (*Pedro Ramet*), kasnije poznat pod imenom Sabrina Petra Ramet (*Sabrina P. Ramet*).[52] Dakle, sve ponuđene klasifikacije Bakića, kao i prethodne, nisu fiksne i nepromenljive kategorije kroz koje treba procenjivati sve pomenute autore i biti isključiv po tom pitanju. Date su, između ostalog, radi lakše orijentacije u moru radova na pomenutu temu, ali i sistematizacije na osnovu određenih kriterijuma. To ne znači da, kao na primeru Sabrine P. Ramet, jedan isti autor ne može biti svrstan u nekoliko grupa.

---

44 Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel. The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (2002); Tim Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia* (2000); Eric D. Gordy, *The Culture of Power in Serbia. Nationalism and the Destruction of Alternatives* (1999).

45 John B. Allcock, *Explaining Yugoslavia* (2000); John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country* (1996); Lenard J. Cohen, *Broken Bonds:Yugoslavia's Desintegration and Balkan Politics in Transition* (1995).

46 Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia* (1998); Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, op. cit.; Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, op. cit.

47 Noam Chomsky, *Hegemony or Survival. America's Quest for Global Dominance* (2003); Diana Johnstone, *Fools' Crusade: Yugoslavia, NATO, and Western Delusions* (2002).

48 Reneo Lukic and Allen Lynch, *Europe from the Balkans to the Urals: The Desintegration of Yugoslavia and the Soviet Union* (1996); Juan J. Linz and Alfred C. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (1996); Aleksandar Pavković and Peter Radan, *Creating New States. Theory and Practice of Secession* (2007).

49 Glavni predstavnik je Robert Kaplan i njegovo kreiranje balkanističkog diskursa, odnosno *Balkana* kao Drugog u odnosu na Evropu; za više informacija videti u: Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, nav. delo, str. 159–179.

50 Navedeni radovi u fusnoti broj 43.

51 Za više informacija konsultovati: Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, nav. delo, str. 142–158; Gale Stokes, John Lampe, Dennison Rusinow, and Julie Mostov, "Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession", *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1, pp. 136–160.

52 Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, nav. delo, str. 144–145.

Za kraj ove celine predstavićemo i uzeti u razmatranje ponuđene klasifikacije inostranih interpretacija jugoslovenskih sukoba od strane istoričara – Olge Manojlović-Pintar[53] i Miloša Kovića[54] – kao i predloženu periodizaciju Petra Ristanovića.[55] Razlog za njihovo grupisanje jesu činjenice da imaju isto akademsko poreklo ali da sem ponuđenih klasifikacija nisu, još uvek, ponudili naučnoj zajednici svoju interpretaciju pomenutih sukoba. Manojlović-Pintar u svom pregledu radova daje podelu na tri osnovne grupe literature – dela proizašla iz pera novinara i publicista, svedoka tragičnih događaja na prostorima bivše Jugoslavije, dela istraživača koji su balkanske ratove smestili u širi kontekst savremenih svetskih problema međunarodne zajednice i, naravno, dela naučnih radnika čiji radovi o društvenim i istorijskim aspektima krize bivše Jugoslavije počivaju na dobrom poznavanju izvora i literature.[56] Doduše, njihova tumačenja su često i suprotstavljena. Razloge za njihova različita tumačenja Ković vidi u njihovom pristupu istraživanju. Dok je jednima motiv želja da razumeju prošlost, dakle *znanje*, drugima je želja da (zlo)upotrebe prošlost, odnosno postoji jasna *namera*.[57] Sa druge strane, Ristanović, iako se ne usteže od vrednosnih sudova o delima za koje smatra da su u temelju postjugoslovenskog diskursa o ratovima na prostoru Jugoslavije, daje i korisnu periodizaciju. Slično kao i Manojlović-Pintar, u period između 1991. i 1995. godine smešta dela novinara i publicista koji su posetili ratom zahvaćenu Jugoslaviju, dok u period 1995–2000. spadaju dela naučnih radnika čija će imena postati neodvojiva od teme „ratova za jugoslovensko nasleđe".[58]

53 Olga Manojlović-Pintar, „Balkanski rašomon. Pregled literature na engleskom jeziku o raspadu bivše Jugoslavije", *Helsinške sveske 11*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.

54 Miloš Ković, "Imagining the Serbs. Revisionism in the Recent Historiography of Nineteenth-century Serbian History", *Balcanica XLIII*, Vol. 43, pp. 325–346.

55 Petar Ristanović, "'Tamo je sve počelo' – Kosovo kao temelj postjugoslovenskog diskursa", *Baština*, Vol. 37, No. 1, str. 155–173.

56 Olga Manojlović-Pintar, „Balkanski rašomon.", nav. delo, str. 62.

57 Miloš Ković, "Imagining the Serbs", op. cit., p. 326.

58 Petar Ristanović, „'Tamo je sve počelo' – Kosovo kao temelj postjugoslovenskog diskursa", nav. delo, str. 158.

HOLOKAUST U SRBIJI – UPOTREBA ISTORIOGRAFIJE HOLOKAUSTA

Inostrana akademska zajednica – mesto Holokausta u interpretacijama jugoslovenske krize i raspada

Ako se složimo sa tvrdnjom Nakarade o važnosti dijalektike između globalnih i lokalnih aktera u toku jugoslovenske krize i raspada, onda moramo, ako težimo potpunijem uvidu u upotrebu Holokausta u interpretacijama uzroka nestanka Jugoslavije, ukratko skicirati načine na koje su lokalni i globalni akteri koristili argument Holokausta tokom samog sukoba. Mekdonald (*David B. MacDonald*), u svom delu *Balkan Holocausts?*,[59] tvrdi da su Srbija i Hrvatska upotrebljavale slike Holokausta i, generalno gledano, mitove o proganjanju i stradanju kako bi, uz pomoć ovih reinterpretacija nacionalnih istorija, opravdale često nasilne i nelegitimne politike izgradnje države. Sve na osnovu uverenja, doduše pogrešnog, da su Cionisti iskoristili Holokaust radi izgradnje Države Izrael. Zaista, u sklopu morbidnog takmičenja, obe strane su razvile posebne strategije radi dostizanja titule „veće žrtve". Srpska politička i intelektualna elita zagovarala je tezu o Srbima kao „trinaestom, izgubljenom plemenu Izrailja", te isticala svoje neraskidive veze sa Jevrejima ostvarene kroz stradanja tokom Drugog svetskog rata.[60] Sa druge strane, hrvatsko političko i intelektualno vođstvo razvija strategiju dvostrukog koloseka. Sa jedne strane, učinak i priroda ustaške Nezavisne Države Hrvatske (NDH) se minimizira i relativizira njenim viđenjem kao nametnute nacističke tvorevine, dok se, sa druge, Srbi optužuju za inherentni antisemitizam i zločine prema Jevrejima, ako ne gorim, a onda sigurno jednakim počinjenim na tlu NDH.[61] Ni globalni akteri nisu ostali imuni na upotrebu Holokausta, radi opravdavanja svojih spoljnopolitičkih poteza. Centralnost analogija sa Holokaustom ključne su za razumevanje ideologije „humanitarnih intervencija", pa zato ne čudi da je Klintonov (*William J. Clinton*) tim u svom sastavu imao nekoliko Jevreja (portparol Bele kuće, Džejms Rubin (*James Rubin*), i sekretar odbrane, Vilijam Koen (*William Cohen*)), dok su drugi u to vreme otkrivali svoje davno zaboravljene jevrejske korene; na primer, državni sekretar Medlin Olbrajt (*Madeleine Albright*).[62] Treba reći odmah, ne želimo da ulazimo u debatu o kokoški i jajetu – „ko je prvi počeo sa zloupotrebom Holokausta?" – već postavljamo pitanje da li je i, ako jeste, gde je

59 David B. MacDonald, *Balkan Holocausts?: Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester, 2002, pp. 58–59.

60 Marko Živković, "The Wish to be a Jew: The Power of the Jewish Trope in the Yugoslav Conflict", *Cahiers de l'URMIS*, Vol. 1, No. 6, pp. 72–74; dostupno na Internetu preko: http://urmis.revues.org/docannexe329.html (Pristupljeno 15. oktobra 2015).

61 Ibidem, pp. 75–77.

62 Ibidem, p. 81.

i na koji način upotrebljen Holokaust u objašnjenjima zapadnih teoretičara i novinara?

Mekdonald smatra da su, do izvesne mere, naučnici i novinari sa zapadne hemisfere bili uvučeni u propagandni rat između Srba, Hrvata, bosanskih Muslimana i Kosovskih Albanaca. Dokaz za to vidi u činjenici da su mediji često povlačili paralele između rata u Bosni i Drugog svetskog rata.[63] Dejan Jović ne spominje direktno pitanje upotrebe Holokausta u kritičkom pregledu argumentacija o uzrocima nestanka Jugoslavije, ali eksplicitno odbacuje argumentaciju „drevne etničke mržnje![64] U Kaplanovom delu, Balkan je, između ostalog, i mesto rođenja nacizma. Adolf Hitler (*Adolf Hitler*) se zarazio mržnjom u siromašnim bečkim kvartovima, gde Južni Sloveni čine većinu. Odatle Kaplan izvlači zaključak da je rat na prostoru bivše Jugoslavije, a pre svega u Bosni, nalik Holokaustu.[65] Nakarada ukazuje i na delo Dejvida J. Goldhagena, *Hitlerovi dobrovoljni dželati*, gde autor iznosi tvrdnju da su svi Nemci genocidni još od Srednjeg veka, a tu tvrdnju preslikava, između ostalih, i na Srbe.[66] Podsećamo, Goldhagen je, prema kriterijumima Nakarade, svrstan u II grupu *redukcionista*. Kod Bakića, u njegovim detaljno razrađenim grupama i podgrupama tumača raspada Jugoslavije, nalazimo Holokaust među onima koji koriste BiH kao model za objašnjenje raspada. Tačnije, u 4. podgrupi – *BiH i Bošnjaci kao saznajno-etički i politički štit Hrvatske – Hrvatska kao jemac BiH*.[67] Još preciznije, Jovo Bakić skreće pažnju na delo Filipa J. Koena – *Tajni rat Srbije*: *Propaganda i obmana istorije*. Ispravno primećujući da je *Tajni rat Srbije* objavljen iste godine kad i *Hitlerovi dobrovoljni dželati* (1996), Bakić isto tako ukazuje i na sličnosti, tačnije, preslikavanje, teorijski i istoriografski, veoma sporne Goldhagenove teze o kolektivnoj krivici Nemaca na istorijski slučaj Srba.[68] Za kraj svog razmatranja dela Filipa J. Koena, Bakić tvrdi da se zaključci analiziranog autora kose sa dosadašnjim saznanjima istoriografije, ali, na sreću, citiranost dela na engleskom jeziku nije velika – svega jedna publikacija prema *Google Scholar* internet pretraživaču.[69]

Videli smo, u kratkim crtama, u kom tipu radova se koristi Holokaust. Sada se pitamo – na koji način se koristi i kakve posledice izaziva, pre svega, u naučnoj zajednici? Da li su tačne obe tvrdnje Bakića?

---

63 David B. MacDonald, *Balkan Holocausts?*, op. cit., p. 266.

64 Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, nav. delo, str. 23.

65 Radmila Nakarada, *Raspad Jugoslavije*, nav. delo, str. 67–68.

66 Isto, str. 34–53.

67 Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, nav. delo, str. 442–490.

68 Isto, str. 471; za procenu naučno-saznajne vrednosti Goldhagenovog dela videti u: Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*,Yale University Press, New Haven, 2001, pp. 93–111.

69 Bakić se ogradio od navedenog podatka izraženom sumnjom u njegovu verodostojnost; Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, nav. delo, str. 473–475.

Holokaust u Srbiji – upotreba istoriografije Holokausta na primeru dela Filipa J. Koena

Najvažniji kriterijumi za odabir Koenovog dela, *Tajni rat Srbije*, jesu sledeći: činjenica da Kaplan nije koristio istoriografiju Holokausta u pisanju putopisa sa Balkana, kao i da nije stremio poziciji političkog analitičara, iako mu je to zvanje kasnije dodeljeno;[70] Goldhagen, profesionalni istoričar, koliko god da je teorijski pogrešno uokvirio i objasnio ulogu Nemaca tokom Holokausta, odgovorno je koristio izvore i literaturu, te se svakako ne može ubrajati u revizioniste stradanja Jevreja od 1933. do 1945. godine. Posledice, odnosno uticaj njegove knjige, najpre se očitavaju među „običnim ljudima" – izuzetno popularno štivo – nego u naučnoj zajednici, a naročito među istoričarima Holokausta.[71] Sa druge strane, delo Filipa J. Koena ne samo da pledira na naučnost, utemeljenost u izvorima i literaturi o Holokaustu, već i teži uticaju na donosioce političkih odluka, javno mnjenje uopšte, a posebno na akademsku zajednicu, što je nama i najbitniji kriterijum![72] Da rezimiramo, namera autora, pristup odabranoj temi i uticaj njegovog dela na akademsku zajednicu opredelili su nas za analizu Koenove knjige.

Delo *Tajni rat Srbije* sastoji se od pet poglavlja, od kojih mi analiziramo, za našu temu, dva najvažnija – „Srpska država, 1941–1944" (*The Serbian State, 1941–1944*) i „Srpsko saučesništvo u Holokaustu" (*Serbian Complicity in the Holocaust*). Upotrebom uporedne analize činilaca i sadržaja nalaza naučnika, autoriteta u polju istraživanja Holokausta, poput Raula Hilberga (*Raul Hilberg*), Kristofera Brauninga (*Christopher Browning*) i Valtera Manošeka (*Walter Manoschek*), testiraćemo verodostojnost nalaza Koenove knjige, odnosno da li su im nalazi slični ili različiti. Pre toga, uradićemo kratak pregled najvažnijih dela istoriografije Holokausta u Evropi, Jugoslaviji i Srbiji, te ćemo dati i dve napomene.

U spisku korišćene literature, Koen navodi, između ostalih, dela i članke četiri važna naučnika u polju studija Holokausta: *The Destruction of the European Jews* Hilberga,[73] *Fateful Months* Brauninga, "Yugoslavia" u *Encyclopedia of the Holocaust*

---

70 Michael T. Kaufman, *The Dangers of Letting a President Read*, The New York Times; dostupno preko: http://www.nytimes.com/1999/05/22/books/the-dangers-of-letting-a-president-read.html, (Pristupljeno 5. novembra 2015); Petar Ristanović, „'Tamo je sve počelo' – Kosovo kao temelj postjugoslovenskog diskursa", nav. delo, str. 161–162.

71 Razlog komercijalnog uspeha Goldhagenove knjige leži u jednostavnosti objašnjenja izuzetno složenog fenomena; za više informacija videti u: Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, op. cit., p. 110.

72 *Zahvaljujući informacionoj revoluciji, skoro svi u zapadnim zemljama znaju za ovaj genocid. […] Zašto znanje o genocidu tokom '90-ih godina nije dovelo do odgovarajuće, moralno ispravne, akcije kako bi se zaustavio? […] zašto su zapadni intelektualci, generalno gledano, prihvatili opravdanje genocida ponuđeno od strane optuženih srpskih ratnih zločinaca.* [naš prevod, prim. autora]; za više informacija videti u: Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, op. cit., pp. xiii–xiv.

73 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, op. cit.

Šelaha i „*Serbien ist Judenfrei*" Manošeka.[74] Nimalo slučajno, dati su ovi ali i drugi, o sličnoj temi, objavljeni radovi pomenute četvorke.[75] Prvi autor, Raul Hilberg, osnivač studija Holokausta tokom '60-ih godina XX veka, fokusira se na proces uništenja Jevreja iz ugla počinioca. Koristeći gotovo isključivo dokumentaciju birokratskog aparatusa Trećeg rajha (*Third Reich*), daje vrlo precizne šeme okupacionih i satelitskih vlasti u Evropi.[76] Jugoslavija mu nije u fokusu, izuzev u okviru sinteza o Holokaustu u Evropi, već Poljska i Sovjetski Savez. Razlog je vrlo jednostavan. Hilberga, što je kasnije i sam priznao, ne zanimaju drugi izvori do zvaničnih dokumenata, pa tako i Jugoslavija gde nije ostalo mnogo dokumentacije zbog brzine odvijanja Holokausta na njenom tlu.[77] Kristofer Brauning, *umereni funkcionalista*, danas možda i najpoznatije ime među istraživačima Holokausta, bavi se izučavanjem geneze *Konačnog rešenja* jevrejskog pitanja u Evropi. Zbog nedostatka dokumenata, Hitlerove pisane naredbe o odluci da se Jevreji Evrope unište,[78] Brauning pokazuje i dokazuje prirodu i vreme donošenja, verovatno verbalnog, Vođinog (*Führer*) odobrenja,[79] putem pojedinih studija slučaja. Dve su najbitnije: primer delovanja 101. policijskog bataljona u okupiranim delovima SSSR-a i okupaciona politika *Wehrmacht*-a (oružane snage Trećeg rajha) u Srbiji, sa naglaskom na logor za Jevreje na Starom sajmištu.[80]

Prva, celovita sinteza o Holokaustu u Jugoslaviji pojavila se u izdanju Jad Vašema 1990. godine, kada je objavljena serija monografija o stradanju Jevreja u pojedinačnim evropskim zemljama. Deo o Jugoslaviji zasnovan je na radu Menahema Šelaha (*Menachem Shelah*) i njegovom poznavanju izvora i literature na južnoslovenskim (rođen u Zagrebu), hebrejskom i evropskim jezicima.[81]

---

74 Walter Manoschek, *Serbien ist Judenfrei: Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* (1993); za potrebe istraživanja koristili smo izdanje prevedeno na srpski jezik: Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji*, nav. delo.

75 Prva napomena, pravilno razumevanje Holokausta u Srbiji zahteva poznavanje prvo njegovog, najšireg okvira (Holokaust u Evropi) i drugog, užeg, specifičnog slučaja Jugoslavije; vizura kroz koju se posmatra Holokaust u Jugoslaviji (Srbiji), da bi se u potpunosti razumeo i da bismo izbegli zamke *anahronizma*, mora biti iz ugla okupacionih snaga i njihovih politika, nakon podele Jugoslavije na Bečkoj konferenciji u aprilu 1941. godine; za više informacija videti u: episkop Jovan (Ćulibrk), *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, nav. delo, str. 45.

76 Isto, str. 77–78.

77 Isto, str. 44.

78 Christopher Browning, *Fateful Months*, op. cit., p. 6, 13.

79 Ibidem, p. 36.

80 Kristofer Brauning, *Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004; Kristofer Brauning, „Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja", *Zbornik 6*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, str. 407–427.

81 Iste godine prevedena i na engleski jezik; Menachem Shelah, "Yugoslavia". In Israel Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust*, Vol. 4, Macmillan, New York, 1990, pp. 1716–1722. Menachem Shelah, "Serbia". In Israel Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust*, Vol. 4, Macmillan, New York, 1990, pp. 1340–1342.

Uglavnom je pisao o NDH, ali je kasnije proširio svoje polje istraživanja na celu Jugoslaviju.[82] Tokom '80-ih godina neosporan je autoritet u istraživanju Holokausta u Jugoslaviji.[83] Što se tiče konkretno Srbije, početkom '90-ih godina objavljena je knjiga Austrijanca Valtera Manošeka. Još uvek se smatra najozbiljnijim naučnim radom koji se bavi Holokaustom u Beogradu i Srbiji, u celini. Smelo je izneo i tezu da je neobična okrutnost *Wehrmacht*-a prema Jevrejima Srbije poticala od predrasude prema „izdajničkim" Srbima, ukorenjenje još od Prvog svetskog rata među austrijskim vojnicima i oficirima.[84] Zahvaljujući njemu, Brauningu i drugima, pre svega domaćim istoričarima,[85] stradanje Jevreja Srbije je detaljno istražena tema.[86]

Holokaust u Srbiji – „srpska država" i saučesništvo Srba tokom Holokausta

Odmah na početku moramo naglasiti da nećemo uporedno analizirati ostala tri poglavlja.[87] U poglavlju *The Serbian State, 1941–1944*, Koen pokušava da dokaže da je vojno-okupaciona oblast *Srbija* zapravo imala sve odlike okupirane države i da je aktivno sarađivala sa Nemcima.[88] Glavni argumenti za to su loše i nedovoljno brojno stanje nemačkih vojnih jedinica na početku okupacije, slab otpor nemačkoj okupaciji, te kolaboracija Nedićeve administracije i oružanih formacija, Ljotićevog *Zbora* i njihovih pristalica.

Počnimo od prvog. Pozivajući se na Brauninga, Koen piše:

---

82 Menachem Shelah, "Sajmište – An Extermination Camp in Serbia", *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 6, No. 4, pp. 243–260.

83 Druga napomena: imamo odgovornost pred čitaocem i naučnom zajednicom da naglasimo našu nemogućnost da analiziramo njegove radove o Jugoslaviji, što zbog nepoznavanja hebrejskog jezika, što objektivnih poteškoća da nađemo u javnim, i po nekim privatnim, bibliotekama, Šelahove radove na engleskom, o datoj temi; stoga, njegovi radovi neće biti korišćeni u uporednoj analizi Koenovog dela; prvi celoviti sintetički rad nakon njega delo je Milana Koljanina, „Holokaust u Jugoslaviji"; za više informacija videti u: Episkop Jovan (Ćulibrk), *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, nav. delo, str. 172.

84 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji*, nav. delo, str. 68.

85 Milan Ristović, *Nemački 'novi poredak' i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, (1991); Milan Koljanin, „Holokaust u Jugoslaviji 1941–1944" i *Nemački logor na beogradskom Sajmištu* (1992); Ženi Lebl, *Do 'konačnog rešenja': Jevreji u Beogradu, 1521–1942* (2001), kao i delo Nenada Fogela, M. Ristovića i M. Koljanina, *Pravednici među narodima – Srbija* (2010).

86 Episkop Jovan (Ćulibrk), *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, nav. delo, str. 136.

87 Za celovitu procenu naučno-saznajnih dometa Koenovog dela videti u: Miroslav Svirčević, "Philip J. Cohen, Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History", *Balcanica XLII*, Institute for Balkan Studies, Belgrade, 2011, pp. 222–233; Dennis Reinhartz, "Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History", *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 14, No. 2, pp. 300–302.

88 Philip J. Cohen, *Serbia's Secret* War, op. cit., p. xv.

> *U tom trenutku, usled premeštanja nemačkih trupa na ruski front, okupacione snage u Srbiji su bile smanjene na tri nemačke divizije, sastavljene od samo dve, umesto uobičajene tri regimente. Nemački vojnici koji su ostali u Srbiji uglavnom su bili stariji muškarci, slabo opremljeni, neadekvatno obučavani i raštrkani po gradovima...*[89]

Iako je ispravno interpretirao Brauninga, te objasnio razlog slabe vojne prisutnosti *Wehrmacht*-a u Srbiji na početku okupacije, samo nekoliko strana ranije Koen ukazuje i na prosrpski stav Hitlera i nemačkog vođstva pre Aprilskog rata,[90] i pronemačko raspoloženje u srpskom narodu uprkos vojnom udaru 27. marta 1941. godine.[91] Neosporno je da su članovi *Zbora*, u vreme Kraljevine Jugoslavije, bili verni sledbenici Musolinijeve fašističke ideologije i kasnije iskreni saradnici nemačkih okupacionih snaga,[92] te da je Herman Nojbaher (*Hermann Neubacher*) gajio izvesne simpatije prema Srbima.[93] Međutim, da je u pitanju preterano generalizovanje i uopštavanje pojedinačnih stavova kao krunskih dokaza za vođenje politike na nivou država govori i sledeći citat:

> *Na početku okupacije Nemci još nisu imali jasne predstave o budućem položaju Srbije.[…] Međutim, za sada se Srbi smatraju [...] i odgovornim za protivnemački državni udar 27. marta 1941. Za ovo Srbi treba da trpe posledice. Nije bez razloga Herman Nojbaher slutio kako je Hitlerova odluka [...], pored ostalog, počivala na staroaustrijskom antisrpskom kompleksu.*[94]

Drugi i treći argument potkrepljeni su sledećim dokazima. Jugoslovenska komunistička partija (JKP) ima oko 2.000 članova u užoj Srbiji, od ukupno 8.000 koliko ih je u celoj Jugoslaviji. Od toga, najviše u Hrvatskoj, 4.000 članova.[95] Takođe, 13. avgusta 1941. obnarodovan je „Apel srpskom narodu", na inicijativu Velibora Jonjića (član *Zbora*), gde se Srbi pozivaju na vernost Nemcima, dok su partizani prikazani kao izdajnici.[96] Nesumnjivu podršku Srba pomenutom apelu dokazuju potpisnici „Apela" – 545 istaknutih ličnosti među kojima je bilo političara, profesora, oficira bivše kraljevine, vladika Srpske pravoslavne crkve (SPC), preduzetnika i tako dalje.[97]

---

89 Ibidem, p. 31.

90 Ibidem, p. 21.

91 Ibidem, p. 26.

92 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji*, nav. delo, str. 117.

93 Specijalni opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova Trećeg rajha za Balkan; za više informacija videti u: Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak – Balkan*, Službeni list SCG, Beograd, 2004.

94 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji*, nav. delo, str. 34.

95 Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, op. cit., pp. 32–35.

96 Ibidem, p. 32.

97 Ibidem, p. 33.

Vrhunac saradnje sa okupatorom, kao i dokaz da je Srbija skoro nezavisna država u odnosu na Treći rajh, jeste da su se nemačke vlasti oslonile na Nedićevu vladu u gušenju ustanka u Srbiji. Koen daje na uvid izjavu Mihaila Olćana:[98]

> *Srbiji je bilo dozvoljeno što nijednoj drugoj okupiranoj zemlji nije, a to je da uspostavi zakon i red... upotrebom naših oružanih snaga.*[99]

Iznoseći navedene dokaze Koen ne citira nekog od navedenih istraživača Holokausta. Hilberg, izvrstan poznavalac nemačkog okupacionog sistema u Evropi, u odeljku „Balkan", sekciji „Vojna oblast *Jugoistok*", piše:

> *Srpsko-grčki odeljak Balkana bio je [...] treće po veličini uporište nemačke armije u okviru okupirane Evrope od strane sila Osovine.[…] ključna u administrativnoj strukturi bila je pozicija vojnog komandanta u Srbiji: po redu nasleđivanja Šroder, Dankelman, Beme, Bader.*[100]

Na sledeća četiri mesta po važnosti, u hijerarhiji okupacionog sistema, redom idu: 2. generalni opunomoćenik za ekonomiju,[101] 3. opunomoćenik za spoljne poslove,[102] 4. pukovnik iz redova SS-a zadužen za bezbednost,[103] i 5. kolaboracionistička vlada na čelu sa generalom Milanom Nedićem. Zajedno sa SS general-majorom Haraldom Tarnerom (*Harald Turner*),[104] ne računajući generala Nedića, Kristofer Brauning naziva navedenu konstalaciju nemačke okupacione uprave „pet kraljeva Srbije".[105] Što se tiče entuzijazma Srpske Državne Straže (SDS) za borbu protiv ustanika, dovoljno govori izveštaj Turnera od 12. septembra 1941. godine:

> *Srpska vlada uz saglasnost s komandantom Srbije uputila je odeljenja žandarmerije u borbu sa komunistima. U jednom slučaju odbili su da uđu u borbu.[...] U drugom slučaju 60-80 pripadnika odeljenja žandarmerije [...] bez borbe su komunistima predali svoje oružje.*[106]

98 Član *Zbora* i ministar privrede u vladi generala Milana Nedića.

99 Ibidem, p. 36.

100 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, op. cit., p. 433.

101 Doktor Franc Nojhauzen (*dr Franz Neuhasen*); ibidem, str. 435.

102 Feliks Bencler (*Felix Benzler*); ibidem.

103 Doktor Vilhelm Fuks (*dr Wilhelm Fuchs*), pod njegovom komandom su bile sledeće jedinice: operaciona grupa SS (*Einsatzgruppe of the RSHA*), nemačke policijske jedinice (3.400 ljudi) i Srpska Državna Straža (jačine 20.000 ljudi); ibidem.

104 Šef odeljenja za administrativne i civilne poslove vojno-okupacione oblasti *Srbija*; ibidem.

105 Christopher Browning, *Fateful Months*, op. cit., p. 70.

106 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji*, nav. delo, str. 65.

Naravno, nije sporna uloga gen. Nedića, njegovih pristalica i saradnika kao kolaboratora *Wehrmacht*-a,[107] niti njihova želja da se prikažu tadašnjoj srpskoj javnosti nezavisnijim nego što su zaista bili. Međutim, jesu sporna Koenova preuveličavanja ingerencija i kompetencija Nedićeve „vlade narodnog spasa", te minimiziranja proširenosti ustanka u Srbiji. Uostalom, dokaz je dao i sam Koen:

> *General Beme je stigao u Beograd 18. septembra [1941.], nameravajući da zameni srpske policijske akcije nemačkim operacijama.*[108]

U poglavlju *Serbian Complicity in the Holocaust*, Koen nastavlja da dokazuje umešanost Srba i „srpske države" tokom procesa uništenja jevrejske zajednice Banata i uže Srbije. Argumentacija mu se bazira na dokazima o ukorenjenom antisemitizmu među Srbima, bar od Prvog srpskog ustanka 1804. godine; dalje, na delovanju SDS i Srpskog Dobrovoljačkog Korpusa (vojno krilo *Zbora*, SDK) u proganjanju i čuvanju uhvaćenih Jevreja, te činjenici da srpske vlasti Beograda nisu slale dovoljno hrane Jevrejima zatočenim na Starom sajmištu, kao i to da je Nedićeva vlada prisvojila svu imovinu Jevreja u vrednosti od milijardu dinara.[109] Jedan od mnogobrojnih dokaza za urođeni antisemitizam Srba jeste „Velika antimasonska izložba", održana u Beogradu 22. oktobra 1941. godine. Koen piše sledeće:

> *Navodno, desetine hiljada Srba, uključujući i, uz njegovo odobravanje, generala Milana Nedića, posetilo je izložbu tokom prvih nedelja.*[110]

Autor citira i izjavu Lazara Prokića, generalnog direktora izložbe i člana *Zbora*:

> *... domaći antisemitski pokret se javio među Srbima. Pre 6. aprila 1941. godine bio je potisnut od Jevreja...*[111]

Koristeći izvornu građu, Koen u ovom odeljku apsolutno zaobilazi nalaze tri, toliko puta, pomenuta autora. Na primer, Manošek piše sledeće o ulozi „Propagandnog odeljenja S" *Wehrmacht*-a:

> *Zadatak joj je bio da snabdeva nacionalsocijalističkom ideološkom i ratnom propagandom kako štampu, radio, bioskope i javne skupove, tako i srpsko javno*

107 U ovome se slažu iskazi Koena sa istraživanjima Brauninga. Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, op. cit., p. 35; Christopher Browning, *Fateful Months*, op. cit., p. 45.

108 Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, op. cit., p. 35.

109 Ibidem, pp. 79–81.

110 Ibidem, p. 78.

111 Ibidem.

> *mnjenje.[...] Osim sa organizacijama nemačke narodnosne manjine, propagandna ispostava je sarađivala sa 'Zborom' Dimitrija Ljotića [...]*;[112]

Razloge za njihovo delovanje u Srbiji Manošek vidi u srpskoj germanofobiji i nemačkom antisemitizmu:

> *Još pre nego što su se pojavila prva borbena dejstva otpora, okrivljeni su Jevreji za protivnemačko raspoloženje u Srbiji: 'Istraživanja o raspoloženju srpskog stanovništva pokazuju to da se negativan stav u krugovima intelektualaca nimalo nije promenio. U tom pogledu Jevreji imaju veliku ulogu'.*[113]

Ultimativni dokaz o srpskom saučesništvu u Holokaustu je Tarnerovo pismo njegovim pretpostavljenima iz avgusta 1942. godine u kojem se hvali da je Srbija, prva u Evropi, oslobođena od Jevreja (*Judenfrei*).[114] Tu nalazimo da se izneti podatak, donekle, poklapa sa nalazima Hilberga i Brauninga – Srbija jeste „očišćena" od Jevreja, ali ne i prva.[115] Isto tako, Koenov zaključak da primarna odgovornost za Holokaust nad Jevrejima Srbije leži na nemačkoj vojsci, regularnoj policiji i članovima SS jedinica slaže se sa nalazima Manošeka i Brauninga.[116] Međutim, primećujemo određena neslaganja u interpretacijama podataka kada je u pitanju sledeći zaključak:

> *... efikasno istrebljenje Jevreja Srbije nije bilo isključivo dostignuće samo Nacista. Pod pro-nacističkom vladom Milana Nedića, Srbi su sarađivali sa Nacistima u širenju anti-jevrejske propagande, u pljačkanju jevrejske imovine, u isporučivanju Jevreja na gubilišta, i u ubijanju Jevreja u koncentracionim logorima i u, od nacista dopremljenih, 'dušegupkama' voženih po Beogradu.*[117]

Kolaboracionisti, barem što se tiče Nemaca, bili su poželjni u svakoj okupiranoj oblasti iz nekoliko praktičnih razloga – ušteda nemačkih resursa i kapaciteta, poznavanje lokalnog terena i jezika, obavljanje pomoćnih zadataka, poput čuvanja Jevreja, Roma, komunista i tako dalje.[118] Što se tiče koristi od opljačkane imovine,

---

112 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji*, nav. delo, str. 51.

113 Isto, str. 52.

114 Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, op. cit., pp. 82–84.

115 *Ali u Nacističkoj Nemačkoj preterane tvrdnje o revnosnom ubijanju Jevreja nisu uvek bile dovoljne. Tarner je u Berlinu još uvek doživljavan kao previše slab [...]*. Christopher Browning, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, p. 138. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, op. cit., p. 442.

116 Christopher Browning, *Fateful Months*, op. cit., p. 76; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji*, nav. delo, str. 196.

117 Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, op. cit., pp. 83–84.

118 *Okupacioni režim mogao je da bude nadzornik, mogao je da obezbedi jezgro mehanizma prinude, ali je retko mogao sam da održava osnovne službe i javni red. Još manje je u potpunosti mogao da se osloni na vlastite snage za zadatke kao što su konfiskacija letine, nasilno regrutovanje radne*

kao i učestvovanja u ubijanju Jevreja logora na Sajmištu, uloga Srba je sledeća, barem što se tiče ovih autora:

> *Zatim bi se zaplenjena pokretna imovina prenosila u skladišta, gde bi se izložila, pa uz doznake prodavala po povoljnim cenama pripadnicima okupacionih jedinica. Neotkupljeni ostatak zaplenjene robe stavljao se na raspolaganje nemačkoj narodnosnoj grupi...;*[119]

> *... Bencler je pitao nemačku ambasadu u Zagrebu da se raspita da li bi sajamsko zemljište [Staro Sajmište] moglo biti korišćeno kao tranzitni kamp […]. Hrvati su se složili, pod uslovom da kamp čuvaju Nemci, ne Srbi, i da se snabdeva iz Srbije, ne sa hrvatske teritorije.*[120]

Prema rečima Valtera Manošeka, „otkriće" kolaboracije među Srbima nije naročita novina u naučnim krugovima:

> *Kolaboracija pokreta 'Zbor' Dimitrija Ljotića i četničkog vođe Koste Pećanca sa nemačkim okupatorom i sa Nedićevom vladom se uglavnom priznaje kao neosporna činjenica.*[121]

Uzmimo za kriterijume dobro izvedenog istraživanja i napisanog rada standarde Dejana Jovića. To su, pod jedan, prikazani novi izvori (činjenice) i/ili, pod dva, nove interpretacije postojećih izvora.[122] Mišljenja smo, na osnovu izloženih dokaza, da prvi kriterijum nije dostignut, dok drugi svakako jeste. Koen jeste ponudio „novu interpretaciju" postojećih izvora na način da se oni ne kose samo sa dosadašnjim nalazima istoriografije, već u nekim trenucima i sa logikom. U ovome se slažemo sa Bakićem.[123] Pokazano je da Filip Koen selektivno koristi literaturu trojice autora. Kada mu ona ide direktno u korist ne usteže se od njihovog referisanja. Ako mu samo delimično koristi onda daje svoju, prilično nategnutu interpretaciju iste ili jednostavno ignoriše ono što mu ne odgovara u dokazivanju svoje teze.[124] Naravno, u delovima gde mu nalazi „velike trojke" u potpunosti pobijaju

---

snage, borba sa partizanima i čuvanje ili ubijanje Jevreja. Raul Hilberg, *Zločinci, žrtve, posmatrači: jevrejska katastrofa 1933–1945*, Samizdat B92, Beograd, 2001, str. 105.

119 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji*, nav. delo, str. 43.

120 Christopher Browning, *Fateful Months*, op. cit., p. 70.

121 Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji*, nav. delo, str. 115.

122 Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, nav. delo, str. 11.

123 Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, nav. delo, str. 473.

124 Možda i najbolji primer Koenove selektivnosti pri izboru predstavljenih informacija je pokušaj dekontekstualizacije partizanskog pokreta iz okvira ustanka u Srbiji tokom leta/jeseni 1941. godine – polazi od činjenice da je prvo naređenje feldmaršala Kajtela (*Wilhelm Keitel*) bilo da se za svakog ubijenog Nemca strelja 100 komunista. Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, op. cit., p. 115; prevideo je, slučajno ili namerno, sledeću direktivu Kajtela na koju nam ukazuje

interpretacije izvora i/ili korišćene literature nema ni pomena njihovih dela u fusnotama.[125]

Takođe, jasna je tendencija Koenovog preuveličavanja odgovornosti „srpske države" gen. Nedića za sprovođenje Holokausta u Srbiji, radi izjednačavanja sa zločinima počinjenim na tlu NDH. Pristup se apsolutno uklapa u okvire strategije dvostrukog koloseka hrvatskog državnog i intelektualnog vrha, na koju ukazuje Živković.[126] Otuda i objašnjenje za anahronu upotrebu naziva „Srbija", „Hrvatska" i „Bosna i Hercegovina" prilikom poređenja zločina iz Drugog svetskog rata. Cilj je da se srpska strana u jugoslovenskom sukobu prikaže zapadnom javnom mnjenju, a posebno intelektualnim krugovima, inherentno agresivnom i genocidnom, a hrvatska, koristeći se „jevrejskim adutom", žrtvom. Postavlja se pitanje, da li je navedena knjiga ostvarila cilj?

TAJNI RAT SRBIJE – UTICAJ NA INTERPRETACIJE AKADEMSKE ZAJEDNICE

Posledice zloupotrebe istoriografije Holokausta u interpretacijama jugoslovenskih sukoba

Polazimo od konstatacije Bakića da je delo Filipa J. Koena citirano samo jedan put, na engleskom jeziku. Prema našim saznanjima, podacima dobijenim sa pretraživača *Google Scholar*, *Tajni rat Srbije* citiran je 68 puta.[127] Delo koje je citirano toliko puta ne može se svrstati u red najuticajnije literature. Međutim, mi pitamo ko je sve citirao? Po nama, statistički podatak nije irelevantan ali često jeste nepotpun ako nije propraćen dodatnim informacijama. Na primer, koji autori i na koji način su interpretirali Koenove nalaze. Da li je kritikovan? Da li se koristi kao

---

Brauning: *U svojoj direktivi, Kajtel je odustao od svoje prethodne, pojednostavljene tvrdnje, da je otpor u osnovi komunističkog porekla, te je sada zahtevao od vojnog komandanta […] da uvek ima pri ruci i grupe talaca nacionalista i demokrata iz srednjeg sloja stanovništva*; Christopher Browning, *Fateful Months*, op. cit., p. 48.

125 Prilikom poređenja *Srbije* i *Hrvatske* tokom Drugog svetskog rata koristi isključivo te termine kao da se radi o republikama u okviru SFRJ; nigde ne spominje Hilbergovu klasifikaciju saveznika i saradnika Trećeg rajha: saveznici-oportunisti, saveznici *par excellence*, okupirane države. Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, op. cit., pp. 102–106. Raul Hilberg, *Zločinci, žrtve, posmatrači*, nav. delo, str. 93–105.

126 Da podsetimo, drugi kolosek strategije podrazumeva prikazivanje NDH nametnutom i neprirodnom pojavom u okviru istorijskog kontinuiteta Hrvatske. Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, "Colaboration and Resistance in Croatia and Bosnia-Herzegovina", op. cit., pp. 85–113.

127 Philip J. Cohen, Serbia's Secret War", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?hl=en&q=Philip+J.+Cohen%2C+Serbia%27s+Secret+War&btnG=&as_sdt=1%2C5&as_sdtp (Pristupljeno 11. novembra 2015).

relevantna literatura na zadatu temu? Možda se nudi kao alternativno viđenje nekog fenomena radi naglašavanja poznavanja objavljene literature o samoj temi? Pokušaćemo da damo odgovore na ova pitanja, prvo, pregledajući literaturu o raspadu Jugoslavije nastalu u periodu od 1995. do 2000. godine. Razlog za takav odabir je vrlo prost – delo Filipa J. Koena objavljeno je 1996. godine.

Jedan od autora iz navedenog perioda koji je citirao Koena jeste Noel Malkom, u svojoj knjizi *Kosovo: A Short History,* iz 1998. godine.[128] Citira ga 3 puta, u poglavlju „Okupirano Kosovo u Drugom svetskom ratu: 1941–1945" (*Occupied Kosovo in the Second World War: 1941–1945*). Zapravo, koristi ga prilikom poređenja okupacionih sistema na Kosovu i u Srbiji, tačnije u pokušaju da izjednači „statuse" Kosova i Srbije tokom Drugog svetskog rata:

> *Na neki način, ukupna situacija na Kosovu tokom Drugog svetskog rata nije se mnogo razlikovala od one u samoj Srbiji: mnogi zvaničnici i javni službenici nastavili su da rade za novu vlast, a mali deo vojno sposobnih muškaraca se pridružio kvislinškim formacijama. (U Srbiji, oko 25.000 ljudi se pridružilo Srpskoj Državnoj Straži, Graničnoj Straži i Dobrovoljačkom Korpusu, do početka 1943).*[129]

Malkolmovo nepoznavanje okupacionog sistema u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata je očigledno, kao i pokušaj izjednačavanja stepena kolaboracije Srba i Albanaca sa nacističkom Nemačkom, tj. fašističkom Italijom. Koen se koristi kao relevantan izvor za situaciju u Srbiji, u odnosu na koji se mogu, upoređivanjem, izvesti pouzdane procene o stepenu kolaboracije među albanskim stanovništvom na Kosovu i sve to smestiti u odgovarajući kontekst. Malkolmovo delo je, za razliku od njegove knjige *Bosnia: A Short History*,[130] citirano 40 puta.[131] Nas više zabrinjavaju sledeće stvari. Pored nedostatka kritičkog pristupa pojedinoj literaturi, možda i najporaznija činjenica jeste da određeni autori, poput Sabrine P. Ramet, smatraju navedena Malkolmova dela najboljim kada je u pitanju istorija Kosova ali i Bosne.[132]

Među literaturom o raspadu Jugoslavije, objavljenom posle 2000. godine, Ramet se ističe po broju objavljenih knjiga koje se, između ostalog, pozivaju i na nalaze Filipa Koena o Srbiji tokom Drugog svetskog rata. U knjizi *Balkan Babel*,

---

128 Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History,* Macmillan Publishers, London, 1998.

129 Ibidem, p. 297.

130 Preko 1200 puta; „Noel Malcolm, Bosnia: A Short History", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?q=Noel+Malcolm%2C+Bosnia%3A+A+short+History&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5 (Pristupljeno 11. novembra 2015).

131 „Noel Malcolm, Kosovo: A Short History", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?q=Noel+Malcolm%2C+Kosovo%3A+A+Short+History&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5, (Pristupljeno 11. novembra 2015).

132 Sabrina P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia*, op. cit., pp. 312–313.

objavljenoj 2002. godine i do sada citiranoj više od 400 puta,[133] autor se 4 puta poziva na Koena. Primera radi, na 51. strani Ramet eksplicitno navodi sledeće:

> *Rane iz prošlosti nikad nisu zacelile – delimično, kako Filip Koen tvrdi, zato što nije došlo do iskrenog suočavanja sa prošlošću.*[134]

Dalje, u knjizi iz 2006. godine, *The Three Yugoslavias*,[135] poziva se 5 puta na Koena, u IV poglavlju "World War Two and the Partisan Struggle, 1941–1945", odeljak "Occupied Serbia". Knjiga je citirana više od 220 puta,[136] a tu prvi put srećemo i pozivanja na knjige Šelaha i Manošeka. Doduše, koriste se samo u vezi stradanja Jevreja u Srbiji, ne i u preispitivanju Koenovih nalaza, čemu svedoči i sledeći citat:

> *Postojala je opipljiva podrška za saradnju sa okupatorom među istaknutim Srbima.[…] uključujući tu tri vladike Srpske pravoslavne crkve, četiri arhimandrita, i najmanje 81 profesora sa Univerziteta u Beogradu koji su potpisali 'Apel srpskom narodu', pozivajući Srbe da sarađuju sa silama Osovine...;*[137]

Koena koristi u priređenim zbornicima radova na temu Srba i Srbije. Jedan od dva u kojima smo detektovali,[138] nekritičko, pozivanje na Koenove nalaze i tvrdnje jeste zbornik radova Sabrine P. Ramet i Ole Listhaug, *Serbia and Serbs in the World War Two*, iz 2011. godine.[139] Tu, 5 puta tri različita autora navode Koenovo delo. Ramet i Pal Kolsto (*Pål Kolstø*) ne samo da se oslanjaju na Koena prilikom iznošenja svojih tvrdnji,[140] već Kolsto pravi i faktografske greške pri njegovoj interpretaciji:

---

133 „Sabrina P. Ramet, Balkan Babel", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?q=Sabrina+P.+Ramet%2C+Balkan+Babel&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5 (Pristupljeno 11. novembra 2015).

134 Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel*, op. cit., pp. 51–52.

135 Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias, State-Building and Legitimation, 1918–2005*, Woodraw Wilson Center Press, Washington, D.C., 2006.

136 "Sabrina P. Ramet, The Three Yugoslavias", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?q=Sabrina+P.+Ramet%2C+The+Three+Yugoslavias&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5 (Pristupljeno 11. novembra 2015).

137 Sabrina P. Ramet, *The Three* Yugoslavias, op. cit., p. 129.

138 Drugi zbornik radova: Sabrina P. Ramet and Vjeran Pavlaković (eds.), *Serbia since 1989. Politics and Society under Milošević and After*, University of Washington Press, Seattle, 2015.

139 Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (eds.), *Serbia and Serbs in the World War Two*, Palgrave Macmillan, London, 2011.

140 Sabrina P. Ramet, "Introduction". In Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (eds.), *Serbia and Serbs in the World War Two*, op. cit., p. 1.

> *... dok su nemačke okupacione snage vodile kamp na Sajmištu (Semlin) izvan Beograda kao tranzitni kamp za srpske Jevreje na putu do Nemačke i Poljske. Semlin je imao ukupno 7.500 logoraša.* [podvlačenje je naše, prim. autora][141]

Jedinu otvorenu kritiku Koenove knjige, u knjigama i zbornicima Sabrine Ramet, našli smo u radu Jovana Bajforda iz zbornika o Srbiji tokom Drugog svetskog rata.[142] U istom zborniku, u uvodnom poglavlju, Ramet navodi Koena u istoj ravni sa Valterom Manošekom, i u okviru preporučene literature ako želimo da saznamo više o Srbima za vreme pomenutog rata.[143] Prema *Google Scholar*, zbornik je citiran 3 puta na engleskom jeziku.[144]

Mogući razlog za uporno korišćenje Koenovog dela *Tajni rat Srbije* u knjigama Sabrine P. Ramet možemo naći u Zundhauzenovom stanovištu:

> „Filip Koen ne spada samo u oštre kritičare Četnika, nego je, povrh toga, celu svoju energiju posvetio tome da Srbe prikaže kao stalne agresore. Za to ga je hrvatski predsednik države Tuđman odlikovao".[145]

Prema novim načinima upotrebe istoriografije Holokausta u interpretacijama jugoslovenskih sukoba

Ostaje nam još da, prema našim saznanjima, ukažemo na moguće korisne upotrebe istoriografije Holokausta u okviru istraživanja čiji je cilj saznanje o uzrocima raspada Jugoslavije. Nakarada ispravno primećuje, pozivajući se na Alkoka (*John B. Allcock*), da sukob Srba i Hrvata jeste novijeg datuma, iz XX veka, nastao kao posledica dve „suprotstavljene tradicije države" unete u novu zajednicu,

---

141 Pål Kolstø, "The Serbian-Croatian Contraversy over Jasenovac". In Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (eds.), *Serbia and Serbs in the World War Two*, op. cit., p. 226; za više informacija o Starom sajmištu i njegovom mestu u okviru Holokausta na prostoru Beograda i Srbije pogledati: Kristofer Brauning, „Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja", nav. delo.

142 *Tvrdnje da su srpski kolaboracionisti bili direktno uključeni u smaknuće Jevreja delo su izvesnog broja hrvatskih pisaca i publicista iz serije propagandističkih i kvaziistorijski napisanih radova. Među njima su: Tomislav Vuković i Edo Bojović (1992), Ljubica Štefan (1993) i Filip Koen (1996).* Jovan Bajford, "The Collaborationist Administration and the Jews". In Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (eds.), *Serbia and Serbs in the World War Two*, op. cit., pp. 111–112.

143 Sabrina P. Ramet, "Further reading". In Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (eds.), *Serbia and Serbs in the World War Two*, op. cit., p. 291. Sabrina P. Ramet, „Introduction". In Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (eds.), *Serbia and Serbs in the World War Two*, op. cit., p. 1.

144 "Sabrina P. Ramet & Ola Listhaug, Serbia and Serbs in the World War Two", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?q=Sabrina+P.+Ramet+and+Ola+Listhaug%2C+Serbia+and+Serbs+in+the+World+War+Two&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5 (Pristupljeno 11. novembra 2015).

145 Holm Zundhauzen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Clio, Beograd, 2009, str. 351.

Kraljevinu SHS/Jugoslaviju.[146] Sukob je svakako dodatno zaoštren tokom Drugog svetskog rata kada su se, pored rata, protiv okupatora vodili i međuetnički ratovi, unutaretnički ratovi, a uporedo se sprovodilo i uništenje jevrejske zajednice Jugoslavije. Nova država, nastala nakon Drugog svetskog rata, nije mogla da negativna iskustva iz prošlosti prevaziđe, a nekada sukobljene etničke grupe do kraja pomiri, pre svega zbog svog *tabu pristupa* prošlosti.[147] Kao što je naveo Slavko Goldštajn, „1941. godina" se ponovila 50 godina kasnije.[148] Naravno, naučnici, novinari i političari nose ogromnu odgovornost za kreiranje i podsticanje nacionalističke groznice čija je epidemija na prostorima Jugoslavije bila, tokom '80-ih i naročito '90-ih, više nego očigledna. Pomenuto oboljenje je počivalo, između ostalog, i na manipulacijama istoriografijom Holokausta u Jugoslaviji. Citat Mekdonalda govori u prilog navedenom u prethodnom pasusu:

> *Banalna i previše citirana opservacija Džordža Santajane da 'oni koji zapostave prošlost su osuđeni na njeno ponavljanje' temeljno je opovrgnuta u oba slučaja, Srbije i Hrvatske. Upravo je ta opsesija greškama i nepravdama iz prošlosti dovela do rata ispunjenog tragedijama – uz svesrdnu pomoć nacionalističkih elita, naravno.*[149]

Takođe, Mekdonald je u pravu kada tvrdi da je zloupotreba istorije, samim tim i istoriografije, Holokausta u Jugoslaviji do određene mere uticala na, za naš rad najbitnije, naučne krugove na Zapadu. Navedenoj tvrdnji su komplementarni i pomenuti nalazi Jovića, Nakarade i Bakića. Kaplan, Goldhagen i Koen su očigledno bili izloženi uticaju propagandnog rata između Srbije i Hrvatske tokom poslednje dve decenije XX veka. Mi bismo dopunili spisak sa još dva imena – Noel Malkolm i Sabrina Ramet. Smatramo da je cilj Koenove knjige dopreti do zapadnog javnog mnjenja, a posebno intelektualaca u okviru akademske zajednice postignut, čime je mogućnost pomirenja bazirana, pored ostalog, i na iskrenom suočavanju sa prošlošću za sada isključena. Zaista, kulturno nasilje u odnosima, u našem slučaju naroda i država izašlih iz jugoslovenskog sukoba, jeste prisutno te dodatno usloženo učešćem stranih aktera i njihovih interpretacija uzroka raspada Jugoslavije. Da li je moguće razrešiti Gordijev čvor?

Mi smatramo da jeste ali za takav poduhvat potreban nam je odgovarajući instrumetarijum pouzdanih alata za merenje naučno-saznajne vrednosti objavljenih radova na temu nestanka južnoslovenske države. Pre nego što ponudimo novi,

---

146 Radmila Nakarada, *Raspad Jugoslavije*, nav. delo, str. 69.

147 Mirković daje primer Jasenovca – nije bio *tabu tema* ali jeste imao *tabu pristup* za vreme SFRJ. Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2000, str. 340–341.

148 Slavko Goldštajn, *1941: Godina koja se vraća*, Novi Liber, Zagreb, 2007.

149 David B. MacDonald, *Balkan Holocausts?*, op. cit., p. 268.

mogući, način razvrstavanja obimnog korpusa literature o raspadu Jugoslavije, od koristi nam može biti klasifikacija knjige Filipa J. Koena prema postojećim kategorijama. Hronološki gledano, *Tajni rat Srbije* spada u grupu radova nastalu između 1995. i 2000. godine. Uticalo je na pisanje Noela Malkolma (1998), ali i na autore koji se daleko duže bave temom Jugoslavije uopšte, a njenim raspadom posebno, poput Pedra/Sabrine P. Ramet (1984,[150] 2002, 2006, 2011, 2015). Prema argumentaciji, na osnovu klasifikacija Radmile Nakarade, nesumnjivo spada u II grupu redukcionista – urođena sklonost srpskog naroda autoritarnim režimima i totalitarnim ideologijama, dokazana kroz istoriju Srba u XIX i XX veku. Koristeći klasifikaciju Miloša Kovića, baziranu na vrednosnom sudu o krajnjem cilju istraživanja – *znanje* ili *namera*, Koen svakako spada u grupu publicista sa jasnom namerom o zloupotrebi istoriografije Holokausta u tumačenju savremenih događaja.

Klasifikacije na osnovu vrednosnih sudova, u polju studija o Jugoslaviji, nisu novina. Sabina P. Ramet, kao i Dejan Jović, odbacuje argument o „drevnoj etničkoj mržnji" među južnoslovenskim narodima. Međutim, Ramet tvrdi da se akademska zajednica, u procesu dokazivanja nedostatnosti argumentacije o „drevnoj mržnji", podelila na *moralne univerzaliste* i *moralne relativiste*.[151] Ona pripada prvoj grupi. Polemički ton dijaloga između domaće i dela inostrane akademske zajednice, moramo priznati, podstakao nas je da predložimo našu klasifikaciju, te kriterijume na osnovu kojih se mogu radovi stranih akademika razvrstavati. Inspirisani podelom, u okviru istoriografije Holokausta, na *funkcionaliste* i *intencionaliste*, u kombinaciji sa predloženim modelom Kovića (*znanje vs namera*),[152] naš model je sledeći:

1) *epistemolozi* – cilj je znanje, odnosno saznanje o razlozima raspada Jugoslavije i ništa više; prema Joviću, dobra analiza teži opisu onoga *šta* se desilo i otkrivanju razloga *zašto* se tako desilo, dok vrednosne sudove ostavljamo drugima;[153]

2) *intencionalisti* – cilj je namera da se utiče na donošenje vrednosnih sudova o akterima sukoba; zbog toga, u okviru osnovne kategorije, imamo dve podgrupe – *funkcionalisti* i *intencionalisti*, u užem smislu tog termina; prvi, poput Malkolma, „legionari trenutka" stvaraju u skladu sa duhom vremena radi lične koristi i promocije, tj. slično bi pisali i o pojedinim akterima nekih drugih sukoba, da su se oni odigrali na način kao u Jugoslaviji sa kraja XX veka;[154] sa druge strane, imamo

150 Pedro Ramet, "Yugoslavia and the Threat of Internal and External Discontents", *Orbis*, Vol. 28, No. 1, pp. 103–122.

151 Sabrina P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia*, op. cit., pp. 1–2.

152 *Episteme* – „znanje, nauka" na starogrčkom, *intention* – „namera" na engleskom jeziku.

153 Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, nav. delo, str. 95.

154 Ako bismo se bavili analiziranjem *kontrafaktualne istorije*, analiza medijskog i akademskog diskursa „ratova za čehoslovačko nasleđe" bi, smatramo, pokazala slične, ako ne i identične, radove *intencionalista* o razlozima „raspada Čehoslovačke".

intencionaliste, lično zainteresovane za promociju „istine" njihove strane u sukobu radi dobijanja podrške međunarodne zajednice, poput Stjepana Meštrovića, Branimira Anzulovića, Iva Banca, Normana Sigara, Branke Magaš i Marka Atile Hoare.[155]

U redu, ali gde onda smestiti Filipa J. Koena ili Sabrinu P. Ramet? Na prvi pogled, ne spadaju ni u jednu od 3 navedene grupe. Može se tvrditi, na osnovu dostupnih saznanja, da dva pomenuta autora spadaju u paradigmatične slučajeve za kategoriju *intencionalista* u širem smislu. Koen, prema etimološkom poreklu svog prezimena, sigurno ne spada u grupu autora lično zainteresovanih za sukob u Jugoslaviji, ali jeste temeljio svoje nalaze na radovima pomenutih autora.[156] Slično je i sa Ramet. Potomak Španca i Austrijanke, logično je za pretpostaviti, nema dodirnih tačaka sa regionom koji proučava. Međutim, prema Bakiću, to nije slučaj:

> *Počela sam proučavanje Jugoslavije 1977, [...] a etnički odnosi u toj zemlji su me počeli uzbuđivati još dok sam obavljala istraživanje za master rad o zemlji moje majke, Austro-Ugarskoj.*[157]

Pored toga, svoj rad iz 1984. godine bazira na tvrdnjama krajnje sumnjivih izvora, hrvatskog emigrantskog časopisa *Nova Hrvatska*, čije nalaze uzima bez ikakve kritičke refleksije o njihovoj verodostojnosti.[158] Možda zato nekritički koristi i tvrdnje Filipa J. Koena? O njenoj prepoznatosti, doduše kontroverznoj u okviru akademske zajednice,[159] ne treba puno trošiti reči. Ona slovi, u određenim krugovima, za jednog od autoriteta u polju jugoslovenskih studija, posebno kada je reč o slučaju Srbije.[160] Dakle, oba autora u sebi spajaju, po njima, *dobro* i *korisno*. Može se reći da, u neku ruku, premošćavaju jaz između idealnih tipova *intencionalizma* u okviru „(post)jugoslovenskih studija".

Ukratko, prepoznajemo mogućnost da se istoriografija Holokausta upotrebi u vidu lakmus testa, od strane regionalne akademske zajednice, u cilju procene

155 Za više informacija videti u: Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, nav. delo, str. 442–490, 559–592.

156 Prema Svirčeviću, Koen se u svom radu prilično oslanja na hrvatske autore Ljubicu Štefan i Eda Bojovića. Miroslav Svirčević, "Philip J. Cohen, Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History", op. cit., p. 222.

157 Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, nav. delo, str. 145.

158 Isto, str. 146–147.

159 Aleksa Đilas, "The Academic West and The Balkan Test", *Journal of Balkan & Near Eastern Studies*, Vol. 9, No. 3, pp. 323–332; Olga Manojlović-Pintar, „Balkanski rašomon", nav. delo, str. 69.

160 Sabrina P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia*, op. cit., pp. 311–315; Sabrina P. Ramet, "Antybibliography: Reviewing the Reviews". In *Balkan Babel*, op. cit., pp. 391–401; Radmila Nakarada, *Raspad Jugoslavije*, nav. delo, str. 54; Jovo Bakić, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, nav. delo, str. 247–255; Episkop Jovan (Ćulibrk), *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, nav. delo, str. 15.

vrednosti stranih naučnih radova o sukobima na prostoru Jugoslavije. Takođe, mišljenja smo da, do određene mere naravno, naučno vredna saznanja o istoriji Holokausta u Jugoslaviji imaju eksplanatorna svojstva o poreklu nacionalističkog talasa širom Jugoslavije. I to ne samo u smislu njihove zloupotrebe, već i realno prisutnih strahova i negativnih iskustava svih etničkih zajednica, nasleđenih iz Drugog svetskog rata na prostoru nekadašnje Kraljevine Jugoslavije.[161] Što se tiče pobijanja argumentacije o „drevnoj etničkoj mržnji" i „inherentnoj sklonosti pojedinih naroda da teže autoritarnim političkim opcijama/politikama" (*II grupa redukcionista*), mislimo da smo izneli dovoljno dokaza o korisnosti poznavanja istorije i istoriografije Holokausta.

ZAKLJUČAK

Istorija Holokausta, u Evropi i Jugoslaviji, posebno njegova istoriografija, utemeljena je disciplina u okviru istorijske nauke. Među akademskim radnicima iz polja studija Holokausta gotovo da ne postoje kontroverze i/ili nedoumice oko karaktera i posledica uništenja jevrejske zajednice Evrope. Izuzetak je, možda, razvoj *Konačnog rešenja* usled nedostatka dokumentacije, mada se i tu došlo do konsenzusa u vidu *umerenog funkcionalizma* Kristofera Brauninga. Sve suprotno važi za polje istraživanja uzroka raspada Jugoslavije. Mišljenja smo da smo pokazali osnovne linije podela među naučnicima, pre svega stranih. Takođe, pokušali smo da odredimo do koje mere i na koji način, u okviru ponuđenih klasifikacionih okvira, nestanak SFRJ tumače i kroz istoriju/istoriografiju Holokausta na tim prostorima. Kod određenih autora ponašanje aktera jugoslovenske drame za vreme Holokausta nad Jevrejima Jugoslavije krunski je dokaz nečije „urođene genocidnosti", dok kod drugih samo jedna od niza karika u dugom lancu dokaza o „sklonosti ka diktatorima hitlerovskog kova".

Na osnovu iznetih dokaza, zapažanja i interpretacija, potrudili smo se da iznesemo vlastitu klasifikaciju u pokušaju da procenimo i razvrstamo preobimnu građu o raspadu Jugoslavije, nastalu iz pera autora sa Zapada. Takođe, ukazali smo na zloupotrebe, ali i moguće upotrebe, istoriografije Holokausta u otkrivanju dela satkanih od dragocenih, naučno utemeljenih, saznanja; sve to posmatrano i procenjivano kroz vizuru lokalne naučne zajednice sa ciljem da se zauzme proaktivniji stav prema društvenim fenomenima od značaja za region. Nadamo se da će izneti nalazi, stavovi i predlozi podstaknuti plodonosnu regionalnu naučnu

161 Svedočenje Predraga Ejdusa o sećanjima i negativnim iskustvima krajiških Srba sa NDH – slične, negativne, slike i sećanja mogu se naći unutar svih etničkih grupa na postjugoslovenskim prostorima. Miljana Nešković, „Da su nam makar oni mediokriteti...", *Nedeljnik*; dostupno preko: http://www.nedeljnik.rs/sr/2015/10/08/dnevni-magazin/da-su-nam-makar-oni-mediokriteti (Pristupljeno 12. novembra 2015).

debatu i, možda, dovesti do procene postjugoslovenskog korpusa naučnih radova na osnovu predstavljenih kriterijuma; još više, u odnosu na korišćenje istoriografije Holokausta.

Literatura

Azar, Edward E., *The Management of Protracted Conflicts: Theory and Cases*, Darthmouth Publishing Company Ltd, 1990.

Bakić, Jovo, *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.

Bauer, Yehuda, *Rethinking the Holocaust*,Yale University Press, New Haven, 2001.

Brauning, Kristofer, *Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.

Brauning, Kristofer, „Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja", *Zbornik 6*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, str. 407–427.

Browning, Christopher, *Fateful Months, Essays on the Emergence of the Final Solution*, Holmes & Meyer Publishers, Inc., New York, 1991.

Browning, Christopher, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Cohen, Philip J., *Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History*, Texas A&M University Press, 1996.

Čalić, Mari-Žanin, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Clio, Beograd, 2013.

(Ćulibrk), episkop Jovan, *Istoriografija Holokausta u Jugoslaviji*, Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta, Institut za teološka istraživanja i Fakultet bezbednosti Univerziteta, Beograd, 2011.

Đilas, Aleksa, "The Academic West and The Balkan Test", *Journal of Balkan & Near Eastern Studies*, Vol. 9, No. 3, pp. 323–332.

Galtung, Johan, *Mirnim sredstvima do mira. Mir i sukob, razvoj i civilizacija*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.

Goldhagen, Danijel J., *Hitlerovi dobrovoljni dželati: obični Nemci i Holokaust*, Radio B92, Beograd, 1998.

Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, W.H. Allen & Co. LTD., London, 1961.

Hilberg, Raul, *Zločinci, žrtve, posmatrači: jevrejska katastrofa 1933–1945*, Samizdat B92, Beograd, 2001.

Ingrao, Charles and Emmert, Thomas A. (eds.), *Suočavanje sa jugoslavenskim kontraverzama. Inicijativa naučnika*, Buybook, Sarajevo, 2010.

Jovic, Dejan, "The Desintegration of Yugoslavia: A Critical Review of Explanatory Approaches", *European Journal of Social Theory*, Vol. 4, No. 1, pp. 101–120.

Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije, 1974–1990*, Prometej, Zagreb, i Samizdat B92, Beograd, 2003.

Judah, Tim, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven, 1997.

Ković, Miloš, "Imagining the Serbs. Revisionism in the Recent Historiography of Nineteenth-century Serbian History", *Balcanica XLIII*, Vol. 43, pp. 325–346.

MacDonald, David B., *Balkan Holocausts?: Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester, 2002.

Malcolm, Noel, *Kosovo: A Short History,* Macmillan Publishers, London, 1998.

Manošek, Valter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Službeni list SRJ, Beograd, 2007.

Marsh, David, i Stoker, Gerry, *Teorije i metode političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2005.

Manojlović-Pintar, Olga, „Balkanski rašomon. Pregled literature na engleskom jeziku o raspadu bivše Jugoslavije", *Helsinške sveske 11*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.

Milosavljević, Slavomir, i Radosavljević, Ivan, *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 2003.

Nakarada, Radmila, *Raspad Jugoslavije. Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

Neumann, Iver B., "International Relations as a Social Science", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 43, No. 1, pp. 330–350.

Nojbaher, Herman, *Specijalni zadatak – Balkan*, Službeni list SCG, Beograd, 2004.

Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel. The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Westview Press, 2002.

Ramet, Sabrina P., *Thinking about Yugoslavia. Scholarly debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Ramet, Sabrina P., *The Three Yugoslavias, State-Building and Legitimation, 1918–2005*, Woodraw Wilson Center Press, Washington, D.C., 2006.

Ramet, Sabrina P. and Listhaug, Ola (eds.), *Serbia and Serbs in the World War Two*, Palgrave Macmillan, London, 2011.

Ramet, Sabrina P. and Pavlaković, Vjeran (eds.), *Serbia since 1989. Politics and Society under Milošević and After*, University of Washington Press, Seattle, 2015.

Ramsbotham, Oliver, "The Analysis of Protracted Social Conflict: A Tribute to Edward Azar", *Review of International Studies*, Vol. 31, No. 1, pp. 109–126.

Reinhartz, Dennis, "Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History", *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 14, No. 2, pp. 300–302.

Ristanović, Petar, „'Tamo je sve počelo' – Kosovo kao temelj postjugoslovenskog diskursa", *Baština*, Vol. 37, No. 1, str. 155–173.

Stokes, Gale, Lampe, John, Rusinow, Dennison and Mostov, Julie, "Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession", *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1, pp. 136–160.

Svirčević, Miroslav, "Philip J. Cohen, Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History", *Balcanica XLII*, Institute for Balkan Studies, Belgrade, 2011, pp. 222–233.

Terzić, Slavenko i Ekmečić, Milorad, *Response to Noel Malcolm's Book Kosovo, A Short History*, Institute of History of the Serbian Academy of Science, Belgrade, 2000.

Zundhauzen, Holm, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Clio, Beograd, 2009.

Živković, Marko, "The Wish to be a Jew: The Power of the Jewish Trope in the Yugoslav Conflict", *Cahiers de l'URMIS*, Vol. 1, No. 6, pp. 69–84; dostupno na Internetu preko: http://urmis.revues.org/docannexe329.html (Pristupljeno 15. oktobra 2015).

Kaufman, Michael T., *The Dangers of Letting a President Read*, The New York Times; dostupno preko: http://www.nytimes.com/1999/05/22/books/the-dangers-of-letting-a-president-read.html (Pristupljeno 5. novembra 2015).

Nešković, Miljana, *Da su nam makar oni mediokriteti...*, Nedeljnik; dostupno preko: http://www.nedeljnik.rs/sr/2015/10/08/dnevni-magazin/da-su-nam-makar-oni-mediokriteti (Pristupljeno 12. novembra 2015).

"Noel Malcolm, Bosnia: A Short History", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?q=Noel+Malcolm%2C+Bosnia%3A+A+short+History&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5 (Pristupljeno 11. novembra 2015).

"Noel Malcolm, Kosovo: A Short History", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?q=Noel+Malcolm%2C+Kosovo%3A+A+Short+History&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5 (Pristupljeno 11. novembra 2015).

"Philip J. Cohen, Serbia's Secret War", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?hl=en&q=Philip+J.+Cohen%2C+Serbia%27s+Secret+War&btnG=&as_sdt=1%2C5&as_sdtp (Pristupljeno 11. novembra 2015).

"Sabrina P. Ramet, Balkan Babel", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?q=Sabrina+P.+Ramet%2C+Balkan+Babel&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5 (Pristupljeno 11. novembra 2015).

"Sabrina P. Ramet, The Three Yugoslavias", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?q=Sabrina+P.+Ramet%2C+The+Three+Yugoslavias&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5 (Pristupljeno 11. novembra 2015).

"Sabrina P. Ramet & Ola Listhaug, Serbia and Serbs in the World War Two", *Google Scholar*; dostupno preko: https://scholar.google.com/scholar?q=Sabrina+P.+Ramet+and+Ola+Listhaug%2C+Serbia+and+Serbs+in+the+World+War+Two&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5 (Pristupljeno 11. novembra 2015).

Yad Vashem – The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, *The Development of the „Final Solution"*; dostupno na Internetu preko: http://www.yadvashem.org/yv/en/education/video/hevt_final_solution.asp (Pristupljeno 3. novembra 2015).

Stefan Radojković

USE OF THE HOLOCAUST HISTORIOGRAPHY IN THE INTERPRETATIONS OF THE WARS OF THE YUGOSLAV SUCCESSION CAUSES – PHILIP J. COHEN'S "SERBIA'S SECRET WAR"

Abstract: The paper tries to test whether it is, and if so, in what way the Holocaust has been used in attempts of foreign academics, journalists and publicists to interpret the causes of the disintegration of Yugoslavia. Specifically, whether the use of Holocaust historiography influenced and, if so, to what extent and in what way aided in the interpretation of the Yugoslav conflict? The first section of the paper will provide an overview of interpretations and classifications of the Western academics' and publicists' interpretations of Yugoslav conflicts. The next chapter will familiarize the reader with the findings and the ways one can use historiography of Holocaust in Yugoslavia, based on the case study of Philip J. Cohen's book. The last chapter will try to give an answer

to the question of whether the Cohen's book had any impact on the academic community, and if so, to what extent and in what way it has helped in the interpretation of the Yugoslav conflict. Finally, this paper will offer a new way to classify vast Western literature about interpretations of dissolution of Yugoslavia and Yugoslav wars of succession.

Key words: Yugoslavia, the Holocaust, Philip J. Cohen, history, interpretation, historiography, the wars of the Yugoslav succession, the academic community, classification.

UDK 321.74:331(497.1)"1988/1991"

Sven Cvek[1]
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Jasna Račić[2]
Centar za mirovne studije, Zagreb

Snježana Ivčić[3]
Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

SFERA RADA U INTERPRETACIJAMA JUGOSLAVENSKIH SUKOBA

Sažetak: Temi jugoslavenskih sukoba pristupamo na temelju istraživanja o događajima u jugoslavenskom kombinatu gume i obuće „Borovo" u periodu od 1988. do 1991. godine. Vukovarsko „Borovo", često nazivano i „Jugoslavija u malom", pruža priliku da se kroz studiju slučaja, na mikrorazini društvenopovijesne analize, dođe do uvida relevantnih za širu problematiku kontinuiteta društvenih sukoba na postjugoslavenskom prostoru. Naš pristup ovoj problematici određen je tezom da se jugoslavenski sukobi događaju u vrijeme uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa, te da ova simultanost nije slučajna, već da se radi o povezanim procesima. Krećući od pretpostavke kako u analizi sukoba treba krenuti od perioda prije njihove finalne, nasilne faze, u istraživanju se bavimo pozicijom radnica i radnika kombinata prije rata i njihovim iskustvom krize i dramatičnih društvenih promjena. U analizi ovoga razdoblja, obilježenog socijalnom nesigurnošću, stečajevima i otkazima, vodimo računa o alatima koje su radnici imali na raspolaganju za razumijevanje svoje pozicije i artikulaciju otpora. Pritom, namjera nam je ne samo ponuditi pogled u prošlost, već i intervenirati u sadašnjost: danas, često retrospektivno usmjereni i identitetski utemeljni prijepori između bivših jugoslavenskih država prikrivaju neupitnost njihove zajedničke tranzicijske sadašnjosti i trajnih sukoba koje ista pretpostavlja.

Ključne riječi: socijalizam, kapitalizam, nacionalizam, Jugoslavija, rad, klasa, identitet

1 scvek@ffzg.hr

2 jasna37@gmail.com

3 snjezana.ivcic@gmail.com

UVOD

Na što mislimo kada govorimo o „jugoslavenskim sukobima"? Ako se ovo pitanje doima nepotrebnim a odgovor na njega samorazumljivim, to je zbog ustrajnosti nekih prešutnih pretpostavki u uobičajenim pristupima ovoj temi, kao i zbog (s njima povezanog) selektivnog povijesnog sjećanja postjugoslavenskih društava. Očekivano i razumljivo, jedna od najočitijih pretpostavki svakako je usredotočenost na rat, njegove uzroke i pokušaje saniranja njegovih posljedica. Ona implicira uspostavljanje vremenskoga okvira koji odgovara izbijanju i prestanku ratnih sukoba (u Hrvatskoj, fokus na devedesete), identificiranje najvažnijih protagonista događanja u političkim vodstvima federalnih republika i pokrajina, odnosno novouspostavljenih država na temeljima SFRJ, te svođenje stanovništva bivše Jugoslavije na zasebne etno-nacionalne zajednice, koje obično igraju aktivnu ulogu ostrašćenih nositelja zatomljenih pa oslobođenih „(etno-)nacionalnih identiteta" ili pasivnu ulogu žrtve, prvo političke manipulacije, a zatim ratne traume. I onda kada je vremenski zamah širi, pa se govori o procesima za koje se smatra da su eskalirali 1991. godine, republički, odnosno etno-nacionalni okvir predstavlja polazište i temelj analize, kao i ključ za razumijevanje šire društvene mobilizacije. Dakako, prilikom interpretacija jugoslavenskih sukoba bilo bi i nemoguće i neproduktivno zaobići politički i institucionalni ustroj tadašnje države, ulogu nacionalističkih politika u eskalaciji sukoba, kao i društvene posljedice rata. No, ovdje se želimo osvrnuti na nešto drugo: na neke nedovoljno reflektirane metodološke pretpostavke dobroga dijela društveno-humanističkog proučavanja jugoslavenskih sukoba, koje uključuju neupitnost nacije kao središnjeg društvenog organizacijskog načela i etničke pripadnosti, sagledane kroz prizmu „identiteta", kao ključne odrednice društvenih odnosa, te zanemarivanje uvjeta djelovanja širih društvenih slojeva.

Obuhvatan odgovor na pitanje zašto etno-nacionalno i identitetsko predstavljaju tako čvrsto ukorijenjene pretpostavke gotovo svakog retrospektivnog pogleda prema kraju jugoslavenskoga socijalizma zahtijevao bi mnogo opsežnije razmatranje no što smo ovdje u mogućnosti ponuditi. Zato ćemo se vezano za te probleme ovom prilikom ograničiti samo na nekoliko općenitih komentara. U nastavku ovoga teksta više ćemo pažnje posvetiti dominaciji pogleda „odozgo" u interpretacijama kraja socijalizma, kao i nekim implikacijama ovoga postupka, i to kroz sažet opis društvene transformacije kroz koju su prošla društva proizašla iz bivše Jugoslavije, a kojom se bavimo na primjeru jedne tvornice i jednoga grada. Za početak, recimo tek da dominantna polazišta, koja smo spomenuli, otežavaju sagledavanje historijske kompleksnosti jugoslavenske društvene stvarnosti, ili – konkretnije i polemičnije – onemogućavaju prepoznavanje i kontekstualiziranje onih sukoba koji se nisu odvijali po linijama etnosa ili nacija, a koji se, iako i te kako prisutni i bitni u kasnom socijalizmu, danas tek počinju iznova rasvjetljavati. Svjesni da tekst otvara više pitanja nego što

nudi odgovora, napominjemo da smatramo da se radi o pitanjima koja je potrebno postaviti.

Problemu jugoslavenskih sukoba prilazimo iz specifične, lokalne perspektive, na temelju istraživanja naslovljenog „Kontinuitet društvenih sukoba u Hrvatskoj 1987–1991", koje se od kraja 2013. provodi u suradnji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba. Kroz studiju slučaja, cilj nam je istražiti kontinuitete i diskontinuitete između radničkih štrajkova s kraja osamdesetih i nasilnih sukoba iz devedesetih, koji se odvijaju i interpretiraju prvenstveno u etno-nacionalnom ključu. Raspad Jugoslavije rijetko se sagledava u kontekstu početka uspostave kapitalističkih društvenih odnosa u SFRJ: naše istraživanje kreće upravo od ovog procesa kao bitnog elementa tog povijesnog trenutka. U istraživanju polazimo od štrajka u jednom od najvećih industrijskih sistema u bivšoj Jugoslaviji, jugoslavenskom kombinatu gume i obuće „Borovo" iz Vukovara, čiji su radnici na ljeto 1988. svoj štrajk, izazvan mjerama štednje, okončali upadom u Saveznu skupštinu u Beogradu. Zatim pratimo iskustvo vukovarskog radništva do otprilike ljeta 1991, odnosno do izbijanja oružanih sukoba u gradu. Kroz svoj rad pokušavamo opisati poziciju borovskog radništva, ideološki i kulturni materijal koji ono ima na raspolaganju za artikuliranje vlastitog iskustva, kao i političke mehanizme za artikuliranje svojih percipiranih interesa; prije svega, naše istraživanje pokazuje, za artikuliranje otpora sveobuhvatnim reformama kojima su se u to vrijeme počeli uspostavljati kapitalistički društveni odnosi u SFRJ.

Razlog zbog kojega smatramo da na temelju saznanja o jednom posebnom, ali u određenim aspektima reprezentativnom iskustvu možemo doprinijeti diskusiji o raspadu države i sukobima na prostoru bivše Jugoslavije tiče se činjenice da veliki broj postojećih interpretacija marginalizira središnje analitičke momente našega pristupa (o „reprezentativnosti" Borova više u nastavku). Dakle, našu intervenciju valja shvatiti kao nadopunu, a ponegdje i korektiv prevladavajućim tumačenjima kraja jugoslavenskoga socijalizma. S obzirom na to da na ovome mjestu ne možemo ulaziti u sustavan pregled postojećih interpretacija i njihovih slijepih točaka – taj su posao uostalom već temeljito odradili drugi[4] – u uvodu ćemo se zadržati na općenitim komentarima o nekim prevladavajućim tendencijama, koje jednako karakteriziraju i istraživačke pristupe i politički imaginarij postjugoslavenske današnjice, pokušati uputiti na njihove probleme te reći nešto više o vlastitom pristupu istraživanju i njegovim implikacijama.

Naš pristup problemu društvenih sukoba koji su obilježili kraj socijalističke Jugoslavije uključuje pokušaj rekonstrukcije svakodnevnog iskustva krize jugoslavenskoga radništva, opis klasnih odnosa u kasnom socijalizmu, njihove promjene u trenutku restauracije kapitalizma, kao i klasni aspekt nastanka samostalnih nacionalnih država na ruševinama jugoslavenske federacije. U analizi ove problematike

4 Usp. Jović 2001, Dragović-Soso 2008, Bieber et al. 2014.

posegnuli smo za raznovrsnom literaturom: o raspadu Jugoslavije, njezinom političkom i društvenom uređenju, o povijesti Vukovara i Borova, o štrajkovima u osamdesetima, o mjerama štednje i šok terapije koje su ih izazvale, o „demokratskim promjenama" i političkoj i ekonomskoj liberalizaciji, o postsocijalističkoj tranziciji i o ratu u Hrvatskoj. Generalni je zaključak da se postojeća literatura temama koje nas zanimaju bavi tek marginalno, uz neke važne, uglavnom recentnije iznimke.[5] Ipak, neki su nam konzultirani radovi bili korisniji i bliži našoj istraživačkoj praksi. Ovdje ćemo istaknuti one pristupe koji se u potrazi za odgovorima na pitanja o raspadu SFRJ okreću ekonomiji, pa tako uobičajeno središte interesa premještaju s problema etniciteta i nacionalizma prema strukturnim odnosima u jugoslavenskom društvu i njihovoj transformaciji krajem osamdesetih; i pristupe koji, često uz etnografsku brižljivost, opisuju iskustvo svakodnevnoga života u socijalizmu, posebno u kriznim osamdesetim godinama prošloga stoljeća, te ozbiljnu pažnju posvećuju stavovima, navadama, očekivanjima i aktivnostima „običnih" Jugoslavena u ovom periodu. Ono što svakako treba istaći je da danas postoje vrlo vrijedni pokušaji da se uobičajeni pristupi raspadu Jugoslavije propitaju a dominantne tendencije nadiđu. Važan pomak u proučavanju jugoslavenskih tema predstavljaju radovi mlađe generacije istraživačica i istraživača, koji svakodnevno iskustvo našega socijalizma promatraju unutar duljeg povijesnog trajanja, odmiču se od problematizacije ratnih trauma i produktivno šire granice ovog istraživačkoga polja.

Mišljenja smo da načine i metode kojima se obično pristupa problematici raspada socijalističke Jugoslavije treba razmotriti kao simptome post-socijalističkoga stanja, kao dio nove normalnosti uspostavljene s napuštanjem jednog modela društvenih odnosa. U vremenu u kojem „Jugoslavija" služi kao retorički oslonac za „stigmatiziranje političkih protivnika ili legitimiranje etno-nacionalnih nedaća, prošlih nepravdi i neoliberalnih izbornih programa" vrlo je važno jugoslavensko iskustvo uzeti ozbiljno – unutar parametara onoga što Ljubica Spaskovska naziva „jugoslavenskim kronotopom" – te tako izbjeći teleološke argumente koji polaze od raspada socijalističke Jugoslavije kao historijske neminovnosti i ključa za razumijevanje njezine prošlosti (Spaskovska 2014, 241–242). Jedno od polazišta našeg istraživanja je da kraj osamdesetih i početak devedesetih predstavlja vrijeme definitivnog hegemonijskog pomaka u jugoslavenskom iskustvu, da se radi o trenutku u kojem se jugoslavensko društvo, odnosno postjugoslavenska društva, počinju temeljito mijenjati. Historizirati postojeće pristupe problematici kraja našega socijalizma (uključujući i naš) stoga znači govoriti o implikacijama koje proizvodnja znanja o socijalizmu i Jugoslaviji ima za današnja društva na bivšem jugoslavenskom prostoru.

5 Usp. Woodward 1995, Lowinger 2009, Musić 2013, Vladisavljević 2008, te niz priloga u Bieber et al. 2014.

KLASA I IDENTITET

Da bismo rekli nešto o ovoj temi, krenut ćemo od najočitijeg: povratku klasi kao produktivnom epistemološkom alatu. Poznato je da je kao analitički koncept klasa gotovo napuštena u proučavanju kraja našega socijalizma i ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Rory Archer tako primjećuje „manjak znanstvenih radova u kojima je klasa ključni koncept a društvena nejednakost predmet analize, unatoč tome što su ove teme bile vrlo prisutne u jugoslavenskim društvenim znanostima prije 1991" (Archer, 2014: 135). U svom članku o sveprisutnom odsustvu pojma klase u postkomunističkim društvima, David Ost napominje da je u postkomunističkim zemljama „nedostatak govora o klasi … postao očit kroz bujanje nacionalističkoga govora", dodajući da su klasa i nacija „konkurentski narativi kojima se pokušava objasniti društvena stvarnost, posebice u vremenima velike neizvjesnosti" (Ost, 2015: 544). I Archerova i Ostova primjedba mogu se promotriti u kontekstu dijagnoze koju je sredinom devedesetih postavila Nancy Fraser, ustvrdivši da je „borba za prepoznavanje razlike" – nacionalne, etničke, rasne, rodne, seksualne – „paradigmatski oblik političkoga sukoba u kasnom dvadesetom stoljeću". „U ovim 'postsocijalističkim sukobima'", piše Fraser, „kolektivni identitet zamjenjuje klasni interes kao glavni medij političke mobilizacije", dok prepoznavanje i afirmacija (mogli bismo dodati: institucionalizacija) kulturne razlike zauzimaju mjesto koje je ranije imala socioekonomska redistribucija kao cilj političke borbe (Fraser, 1995: 68). Ne ulazeći detaljnije u problem diferencijacije društvenih borbi organiziranih oko „identiteta" (a ona je važna i potrebna), ovdje želimo naglasiti tek paradigmatski pomak na koji upućuju navedeni autori. Iako njihovi komentari o klasi zaslužuju više kritičke pažnje – klasa nije tek „narativ", niti samo pitanje „stratifikacije", a odnos klase i nacije složeniji je od puke kronološke zamjene ili slijeda – oni jasno upućuju na veliko ideološko preslagivanje koje se dogodilo nakon kraja socijalizma. Od pomaka u momentu „postsocijalističke" političke mobilizacije, na koji upućuje Fraser, neodvojiv je uspon i postupna normalizacija koncepta „identiteta" kao analitičke kategorije u društvenim i humanističkim znanostima (usp. Moran 2015). Marginalizacija koncepta klase (posebice kako je koncipirana u marksističkoj tradiciji) i nekritička upotreba koncepta identiteta u društvenim i humanističkim znanostima, uključujući tu i pristupe jugoslavenskim sukobima, tako predstavljaju bitan moment i u našem povratku kapitalizmu.

Bilo bi vrijedno pozabaviti se idejom da je „postsocijalizam" o kojem govori Fraser pitanje duljega trajanja, te da tim terminom možemo opisati period postupnog napuštanja socijalističkoga i socijaldemokratskoga nasljeđa kako na Zapadu, tako i na Istoku. Kada je u pitanju hegemonija identitetskog, za takav je tip historizacije korisno konzultirati arheologiju pojma identiteta Marie Moran (2015), koja tvrdi kako početak današnjeg poimanja „identiteta", kao i početak njegova širenja možemo locirati u šezdesete godine prošloga stoljeća. Moran napominje da

su se „pitanja etniciteta, koja se danas uobičajeno shvaćaju kao identitetska pitanja, tako nisu shvaćala do prije pedeset godina" (Moran, 2015: 17). S obzirom na to da se Moran pretežito bavi konsolidacijom identitetskog modela u SAD-u (implicirajući da se radi o izvorištu hegemonije identitetske paradigme), bilo bi iznimno korisno njezine uvide nadopuniti lokalnom genealogijom „identiteta" u domaćim društvenim i humanističkim znanostima. Ovakva bi genealogija morala uzeti u obzir primjedbu Sumana Gupte da identitetske politike prepoznajemo na djelu jer one „postaju institucionalizirane", pri čemu institucionalizaciju valja shvatiti u širem smislu, kao habitualizaciju određene društvene dispozicije (Gupta, 81–82).

Recentno kritičko propitivanje nekih općih mjesta domaćih društvenih znanosti također upućuje na potrebu za historiziranjem naših konceptualnih aparata unutar ovako postavljenog okvira duljega trajanja. Pišući o promjenama u teorijskom diskurzu o klasi u jugoslavenskome socijalizmu šezdesetih godina, Tomić-Koludrović i Petrić (2014) susreću se s istim problemom. Oni navode kako „posebno iz današnje perspektive, nije lako razlučiti ideološke premise od teorijskih koncepata kojima se objašnjavalo suvremenu društvenu stvarnost" (Tomić-Koludrović i Petrić, 2014: 108–109). Ne ulazeći u druge zaključke i teze citiranih autora, želimo istaći da ovaj komentar otvara prostor za šire sagledavanje interakcije između rada društvenih i humanističkih znanosti i promjena hegemonijskih odnosa općenito. (Drugoj korisnoj intervenciji na ovom tragu, kritici Županovljevog koncepta „egalitarnog sindroma" Danijele Dolenec, nešto kasnije ćemo se nakratko vratiti.)

Što se dobiva a što gubi s ovakvim razvojem događaja, u kojem „klasa" slabi, a „identitet" jača? I koje su implikacije različitih tipova proizvodnje znanja o socijalističkoj Jugoslaviji danas? Prva stvar koju vezano za ova pitanja valja istaknuti tiče se kompleksnosti interferencije klasnog i identitetskog kao najočitije značajke našeg bavljenja Vukovarom. Naime, slika Borova i Vukovara koja se pojavljuje u našem opisu sukoba s početka postsocijalističke tranzicije iz sjećanja hrvatskoga društva praktički je izbrisana. Danas je Vukovar ratom uništen i etnički podijeljen grad, a u Borovu radi osamstotinjak ljudi. Istovremeno, bitka za Vukovar i tragično razaranje grada od strane JNA i srpskih paravojnih formacija u studenom 1991. godine „u stvaranju nove hrvatske nacionalne tradicije ... zauzima središnje mjesto" (Kardov, 2006: 65). Jedna od posljedica ovakve diskurzivne konstrukcije Vukovara je da se iz društvenoga pamćenja briše industrijski i radnički grad u kojemu je suživot 23 etničke grupe bio tek svakodnevna životna činjenica, i čiji glavni problemi krajem osamdesetih (a i početkom 1990. godine) nisu bili nacionalni, već egzistencijalni.

Ograničavanje analitičkog horizonta na naciju ili nacionalnu državu, odnosno sagledavanje društvene dinamike kao izraza zadanih „etničkih identiteta" možemo shvatiti kao primjer onog pristupa raspadu Jugoslavije koji Florian Bieber naziva „čitanjem povijesti unatrag" (Bieber, 2014: 2; Dragović-Soso, 2008: 29). Pri ovoj se

operaciji sve što je prethodilo kraju Jugoslavije interpretira kao dokazni materijal za „neminovnost" raspada zajedničke države i, dodajmo, nastanka novih. Pritom se lako zanemaruju ili nedovoljno istražuju brojni fenomeni koji ne podupiru logiku raspada ili sukoba, poput porasta broja deklariranih Jugoslavena, ili, kao u slučaju radničkih štrajkova, masovne društvene mobilizacije mimo etničke logike. Bieber upozorava da je ovaj postupak blisko povezan s „jednom varijantom metodološkoga nacionalizma" (Bieber, 2014: 3), tj. tipom pristupa koji replicira dominantnu nacionalnodržavnu matricu. U terminima koje nudi Kardov za razumijevanje kompleksnosti socijalne segregacije u Vukovaru danas, ovdje se radi o retrospektivnom nametanju „nacionalnog poretka stvari" (Kardov, 2002: 107).[6] Drugi moment koji možemo svrstati među simptome istoga procesa tiče se inzistiranja na etničkom identitetu kao centralnom organizacijskom principu društvenoga života, kojom se briše stvarnost nekadašnjega Vukovara kao društvene cjeline (Kardov, 2006: 65–66). Tako se pitanja društvenog pripadanja i povezanosti, koje u ranije citiranom navodu spominje Moran, unatrag konceptualiziraju kroz prizmu „identiteta". I ovaj vid retrospektivnog nametanja „nacionalnog poretka stvari" reorganizira naše znanje o Vukovaru nekad, a nesumnjivo može poslužiti i legitimaciji institucionaliziranju identitetskih politika danas.

Ono na što želimo posebno upozoriti je da, u situaciji u kojoj se trenutak uspostave kapitalizma podudara s trenutkom uspostave nacionalne države, postsocijalistički „nacionalni poredak stvari" u sebi sadrži i neizrečen, i zato neupitan, kapitalistički poredak stvari. Normalnost i neupitnost, kao i nedodirljivost dominantnog nacionalnog narativa o (socijalističkoj) prošlosti tako otežava propitivanje naše (kapitalističke) sadašnjosti.

BOROVO, VUKOVAR

Na ovom ćemo mjestu pokušati ukratko opisati situaciju u Borovu u sumrak jugoslavenskoga socijalizma, odnosno nedugo prije početka ratnih razaranja, iz analitičke perspektive iz koje pristupamo temi svoga istraživanja. Neka ovaj opis posluži kao predložak za razmišljanje o implikacijama trećeg dominantnog aspekta u pristupima jugoslavenskim sukobima – stavljanju težišta interpretacije na političke elite – čije ćemo implikacije potom detaljnije razmotriti.

Naša analiza započinje 1988. godine u Vukovaru, jugoslavenskom industrijskom središtu, jednom od gradova s najvišim standardom u zemlji, dugom tradi-

6 „Uspostavljen neposredno prije rata, internaliziran i intenziviran praktičnim posljedicama vlastitih aksioma tijekom rata (etničko čišćenje) te učvršćen u predintegracijskom periodu, nacionalni poredak stvari je i dalje temelj spoznavanja i djelovanja" (Kardov, 2002: 107). Kontradiktornosti normalnosti, kakvu je u Vukovaru stvorio novouspostavljeni „nacionalni poredak stvari", izvrsno su opisane u citiranom članku. O „etnizaciji" društvenih odnosa u Vukovaru vidi i Čorkalo Biruški i Ajduković 2009.

cijom međuetničkog suživota i radničkog organiziranja (spomenimo samo općepoznatu stvar: u Vukovaru Socijalistička radnička partija (komunista) 1920. godine mijenja ime u KPJ). Kako piše Kruno Kardov, i kako potvrđuju naši intervjui, „do devedesetih godina grad je prostorno potpuno izmiješane etničke strukture u kojima su se razvili susjedski odnosi i gdje se nije poklanjala dodatna pažnja nacionalnosti", uz postojanje „etnički više ili manje homogenih četvrti" (Kardov, 2002: 101). Zanimljivo je da Kardov dodaje, pozivajući se na Josipa Županova, da je takvoj demografskoj slici grada doprinio proces industrijalizacije, zahvaljujući kojoj „pripadnici različitih etnikuma stanuju u istim stambenim zgradama, rade u istim radnim organizacijama", pa se „među njima ... zbog fizičke blizine i zajedničkih aktivnosti stvaraju primarni društveni odnosi, koji su slični kao i oni u komšiluku u seoskim zajednicama" (ibid.). U industrijalizaciji i urbanizaciji vukovarskoga kraja upravo je Borovo odigralo ključnu ulogu. S preko dvadeset i dvije tisuće zaposlenih pred kraj osamdesetih, vukovarski je kombinat gotovo šest desetljeća predstavljao temelj razvoja grada i regije. Industrijsko-rezidencijalni kompleks, koji je Tomaš Bata izgradio kraj Vukovara 1931. godine, bio je motor modernizacije ovoga kraja. Proces urbanizacije i industrijalizacije samo je nastavljen i intenziviran s dolaskom socijalizma, ali sada s novim predznakom: ekonomski rast u socijalizmu stavljen je u funkciju emancipacije široko shvaćenoga rada, u čemu je važno mjesto imalo izdvajanje za tzv. „društveni standard", odnosno socijaliziranje troškova društvene reprodukcije. Borovo u socijalističkoj Jugoslaviji prerasta u jedan od velikih industrijskih sistema kakvi su predstavljali temelje društvenoga razvoja zemlje. Razlog zbog kojega se Borovo često i opravdano nazivalo „Jugoslavijom u malom" nije samo njegova multietnička radna snaga i prisutnost diljem Jugoslavije, već i činjenica da je njegov razvoj bio neodvojiv od razvojnoga puta jugoslavenskoga socijalizma, koji je uveliko bio baziran na ubrzanoj industrijalizaciji i urbanizaciji nakon Drugog svjetskog rata. Borovo tako predstavlja „reprezentativan" slučaj ne zato što bi ono „reflektiralo" neke vanjske društvene procese, već zato što je bilo strukturno i materijalno povezano s cjelinom jugoslavenskoga socijalističkoga projekta. Zato specifičnosti borovskog slučaja možemo u određenoj mjeri promatrati kao simptome općih društvenih kretanja unutar SFRJ. Ovo naravno ne znači da na temelju jednog posebnog slučaja možemo objasniti cjelinu dinamike kraja socijalizma i raspada SFRJ. Međutim, to znači da bi dodatna istraživanja koja bi na mikrorazini analizirala rasplete industrijskih akcija u ovom periodu predstavljale iznimno vrijedne doprinose spoznajama o kraju jugoslavenskoga socijalizma, pogotovo s obzirom na poznatu činjenicu da su se ti raspleti odvijali drukčije u različitim republikama. Pritom ne bi trebalo zanemariti regionalne i lokalne razlike.[7]

7 Projekt "Between class and nation. Working class communities in 1980s Serbia and Montenegro", koji se provodi na Sveučilištu u Grazu, predstavlja jedan primjer ovakvog tipa istraživanja. (Više na http://www.suedosteuropa.uni-graz.at/en/project/between-class-and-nation)

Najveće borovske tvornice bile su tvornice kožne i gumene obuće, tvornica autoguma i tvornica strojeva. Dakle, u Borovu se velikim dijelom radilo o radno intenzivnim industrijama, koje su krajem 1980-ih, kada Jugoslaviju potresa ekonomska kriza, a zapadni partneri Borova sele proizvodnju u Aziju, teško odolijevale strukturnim pritiscima. Iskustvo krize, čiji teret u najvećoj mjeri podnosi upravo radnička klasa, dodatno se pojačava mjerama štednje („stabilizacije") i, nešto kasnije, šok terapije koju savezna vlada provodi da bi zadovoljila zahtjeve stranih kreditora. Posljedice ekonomske krize u Borovu sumira ovaj isječak iz novinskog članka iz 1989: „Za sudbinu Jugoslavenskog kombinata gume i obuće drhti i cijela općina Vukovar i to iz prostog razloga što umiranje Borova znači i smrt cijelog ovog kraja. Kombinat čini čak 75% privrede a još deset ili petnaest posto privrede direktno je naslonjeno na njega".[8] Kao reakcija na ovu situaciju, Jugoslaviju potresa val štrajkova u kojem sudjeluju i radnici Borova.[9] Štrajkovi pogađaju i razvijene i manje razvijene republike, a prema Lowingeru, osim na Kosovu, ne inkorporiraju nacionalističke momente (usp. Lowinger, 2009: 41, 96–103). Štoviše, za velike štrajkove koji su obilježili ovo razdoblje (Labin, Zmaj, Borovo, Rakovica[10], TAM, Sokol) možemo reći da su jugoslavenski štrajkovi, usmjereni primarno na očuvanje životnoga standarda i otpor mjerama štednje. U situaciji u kojoj je zbog institucionalne strukture sistema samoupravljanja sfera radničkog utjecaja ograničena na poduzeće (iako se s početkom ukidanja samoupravljanja 1988. i to počinje mijenjati), a drugi politički mehanizmi kojima bi radnici mogli utjecati na smjer republičkih i saveznih politika ne postoje, štrajkovi postaju način na koji se jugoslavensko radništvo postaje sudionikom političkoga procesa te – u vremenu brzih i dramatičnih društvenih promjena sasvim nenaklonjenih radu – nastoji pronaći političke mehanizme za ostvarenje vlastitih interesa. U 1990. održavaju se izbori na kojima u svim jugoslavenskim republikama pobjeđuju nacionalističke stranke, dok političke opcije koja bi zastupala radništvo i njegove sve akutnije probleme u tom trenutku nema. Iste godine, kao dio ranije otpočetog procesa, dovršavaju se pripreme za pretvorbu i privatizaciju društvenoga vlasništva. Prije definitivnog prelaska na tržišnu ekonomiju, uvode se mjere monetarne restrikcije i donose zakoni koji rezultiraju masovnim stečajevima i otpuštanjima koja teško pogađaju i Borovo. Spomenimo samo da su krajem 1990. na čekanju sve veće borovske tvornice – TKO, Gumena obuća, Poli, Autogume, GTR – ukupno oko 15.000

8 Gudić, Dražen, „Borovo na ispitu, Hrvatska drži palce", *Nedjeljna Dalmacija*, 19.4.1989, str. 11.

9 O reakciji radnika na ekonomsku krizu i mjere štednje najbolje govore podaci o štrajkovima koje je prikupio Lowinger (2009). Na području SFRJ je u 1989. zbog nedostatnih prihoda u štrajku bilo 470.000 radnika. („Koliko je bilo štrajkova", *Borovo* 3116, 16.02.1990, str. 8.)

10 Rakovica je u međuvremenu dobila posebno mjesto u interpretacijama uspona Slobodana Miloševića. Za tip analize koji omogućuje nove uvide u interakciju klasnog i nacionalnog u Srbiji u ovom periodu v. Musić, 2016.

radnika, a da na proljeće 1991. radnicima plaće kasne tri ili četiri mjeseca. Prijetnja otkazom dodato dobija na težini ukoliko znamo da se broj od 4.500 nezaposlenih u općini Vukovar krajem travnja 1991. povećao na 7.600 početkom lipnja iste godine.[11]

Nakon višegodišnjih pokušaja rješavanja nagomilanih problema, rastrgano procesima reorganizacije (razdvajanjem na manje firme), nedostupnosti kredita i nedostatka posla, Borovo, kao temelj društvene organizacije grada, počinje se urušavati. Svo ovo vrijeme štrajkovi se nastavljaju, ali su sada svedeni na razinu pojedinih borovskih poduzeća i potpuno nekoordinirani. Naš arhiv upućuje na to da se prvi znaci etno-nacionalnih podjela među vukovarskim radništvom počinju pojavljivati na ljeto 1990. – nedugo nakon izbora, a u toku priprema za privatizaciju – i to kao dio strategije političkih snaga koje za vlastiti interes nastoje iskoristiti postojeće radničko nezadovoljstvo, kao i sada već očajničku potrebu radnika za pronalaženje političkog mehanizma kojim bi mogli osigurati pomoć za svoje poduzeće i tako olakšati svoju egzistenciju. Ovakva politizacija etniciteta u Borovu nailazi na ambivalentne reakcije, ali, u situaciji u kojoj u drugim dijelovima republike pobuna hrvatskih Srba već traje, zasigurno doprinosi daljnjoj fragmentaciji borovskoga radništva.

PROBLEMI PRISTUPA

Okrenimo se sada onim pristupima jugoslavenskim sukobima koji ovoj temi pretežito prilaze stavljajući naglasak na društvene elite. Djelovanje političkih elita u ključnim godinama jugoslavenskoga raspada neizbježno je analizirati, no problematično je ako je ovakav pristup isključiv. S jedne strane, na ovaj se način zanemaruju uvjeti djelovanja i stvarno djelovanje ostalih segmenata društva u promatranom periodu, te se stvara vrlo pojednostavljena slika radništva. S druge, ekskluzivno bavljenje djelovanjem političara izdvaja ga iz uže shvaćene ekonomske sfere, što može lako iskliznuti u normaliziranje suvremenih ekonomskih promjena, koje pri takvom pristupu postaju tek nepolitična pozadina političkih zbivanja. Analiza ekonomskih promjena koje su prethodile raspadu Jugoslavije na taj je način prepuštena ekonomistima, dok se dnevnim implikacijama tih politika, tj. njihovim posljedicama na živote stanovnika SFRJ istraživači rjeđe bave. Ovo je problematično već stoga što je proces društvene transformacije u kasnom socijalizmu najupadljivije registriran upravo u ekonomskoj ili sferi rada, u smislu da su se ovdje mogla najdramatičnije iskusiti nova, kapitalistička pravila igre.[12]

Pozabavimo se prvo potonjim problemom, izoliranjem političkog od ekonomskog. Izolirano promatranje politike i ekonomije, koje težište na političke elite

11 „Porast nezaposlenosti", *Borovo* 3168, 29.3.1991, 3; „Biro", *Borovo* 3174, 7.6.1991, 1.

12 Ovu tezu detaljnije razlažemo u Cvek, Ivčić, Račić 2015.

često uključuje, povezano je s disciplinarnom logikom specijalizacije i kompartmentalizacije suvremene proizvodnje znanja, pa je stoga u velikoj mjeri neizbježan. Unatoč tome, treba biti svjestan njegovih implikacija. Naš istraživački rad navodi na zaključak da izolirano promatranje ovih sfera otežava povezivanje ekonomskih politika s njihovim društvenim i političkim manifestacijama u realnim društveno-povijesnim situacijama. Ekonomska sfera ne susreće se s ljudima u apstraktnoj formi ekonomskih zakonitosti, već kao niz konkretnih društvenih odnosa, životnih uvjeta, mogućnosti i prepreka koji imaju društvene i političke implikacije. S druge strane, djelovanje ljudi unutar zadanih društvenih odnosa, kao i njihovo razumijevanje društvene promjene, povezano je i s kulturnim materijalom koji im to razumijevanje omogućuje i tako utječe na njihovo djelovanje. Drugim riječima, način na koji su ove promjene bile doživljene i shvaćene ovisio je o čitavom nizu znanja i iskustava proizašlih iz socijalizacije unutar projekta socijalističkoga moderniteta kakav je bio onaj jugoslavenski. Osim uže shvaćene sfere materijalne kulture, ovdje treba ubrojiti i specifičnosti našega socijalizma: društveno vlasništvo, povezano s ekspanzivnom sferom rada, višedesetljetni rast životnoga standarda, iskustvo samoupravnog odlučivanja, jugoslavenskog modela multietničnosti itd. Sve su ove više ili manje formalno institucionalizirane prakse, zajedno sa svim svojim problematičnim aspektima, formirale habitus prosječnih Jugoslavena. Dakle, kao i u slučaju odvajanja političkog od ekonomskog, i izoliranje ekonomskog od kulturnog i društvenog valja shvatiti kao dio analitičke procedure, budući da su politika, ekonomija i kultura nerazlučive u kompleksnosti društvenoga iskustva i povijesnoga procesa.[13]

Reći da u istraživanju težište stavljamo na društvene odnose u konkretnoj povijesnoj situaciji znači ustvrditi sljedeće: Dinamika društvene i povijesne promjene u promatranom periodu – koja uključuje prijelaz od socijalizma ka kapitalizmu, traumatično iskustvo rata i uspostavu novih država – ne može se promatrati kao rezultat apstraktnih ekonomskih mehanizama (koji, oslobođeni stega radničkog samoupravljanja i državne birokracije, pronalaze svoju konačnu i neizbježnu realizaciju u kapitalizmu) ili kao djelo transhistorijskoga duha naroda (koji kolektivno „sanja" pa, oslobođen okova staroga poretka ili nacionalnog ugnjetača, stvara „svoju državu"), već kao posljedica društvenih sukoba u Jugoslaviji toga vremena. Iako danas uglavnom zanemareni, masovni štrajkovi s kraja osamdesetih – od kojih su se neki u Hrvatskoj nastavili i nakon početka rata – ovdje igraju izrazito važnu ulogu, i kao važan rani simptom naše tranzicije ka kapitalizmu,

13 Ovakav pristup blizak je onome koji zagovara E.P. Thompson u svom opisu klasne formacije kao življenoga društvenoga odnosa: „Klasa nastaje dok muškarci i žene žive proizvodne odnose, dok proživljavaju zadane situacije, unutar 'ukupnosti društvenih odnosa', u okviru naslijeđene kulture i očekivanja, i dok se s tim iskustvima nose na kulturalne načine" (Thompson, 1978: 150). Iz ovakve analitičke perspektive, „'ekonomsko' … nije … odvojena sfera koja je 'materijalna' a ne 'društvena', već je bitno društvena", budući da je u ovakvoj koncepciji „materijalno … konstituirano kroz društvene odnose i prakse" (Meiksins Wood, 1995: 61).

i kao dokaz postojanja masovnih mobilizacija koje se ne mogu lako i izravno povezati s nacionalističkim politikama tadašnjih republičkih vodstava.[14] Zahtjevi radnika bili su usmjereni prvenstveno na suvremene ekonomske politike, a jugoslavenske političke elite tada su praktički ujedinjene u provođenju protržišnih i proturadničkih ekonomskih i političkih reformi. Ovakvo postavljanje problema postaje posebno važno u svjetlu naknadnih interpretacija koje jugoslavensko radništvo vide kao nemoćan objekt zavjereničke manipulacije političkih elita, ili kao subjekt desetljećima zatomljene etno-nacionalne svijesti (identiteta), ili pak, kada je u pitanju (ne)uspješnost naše „tranzicije", kao „predmodernu" prepreku jednom neizbježnom i neupitnom modelu društvenoga razvoja. Nasuprot tome, mi nastojimo kao predmet analize uzeti upravo iskustvo onih koji su tadašnjom krizom (i kasnije ratom) bili najpogođeniji, te promatramo kako radničko djelovanje i interese formira njihovo iskustvo kraja osamdesetih.

Rezultat ove analitičke geste je da se neke općeprihvaćene činjenice o našoj relativno nedavnoj prošlosti čine manje kategoričkima. To je možda najočitije na primjeru uvjerenja o općem društvenom prosperitetu za vrijeme tzv. „Markovićevih reformi". Slijedimo li logiku ove teze do njezinih krajnjih konzekvenci, možemo pomisliti da su reforme koje su označile bitan moment u uvođenju kapitalističkih društvenih odnosa na prostoru bivše Jugoslavije bile obilježene općim blagostanjem.[15] Borovsko iskustvo pokazuje da je i ovdje potrebno pažljivije razmotriti klasnu dinamiku navedenog procesa.

Naime, krajem 1990. i početkom 1991, paralelno s rastućim tenzijama u SFRJ i početkom oružanih sukoba, u Hrvatskoj se odvija dramatična ekonomska transformacija: stečajevi nelikvidnih poduzeća kao uvod u proces pretvorbe društvenoga vlasništva. Stečaj u ovom času obavlja dvije funkcije: rješavanje viška radne snage i pripremu poduzeća za promjenu vlasništva. Iako usustavljeni podaci o broju stečajeva izazvanih „restrukturiranjem" jugoslavenske industrije ne postoje, letimičan pogled na suvremenu štampu i podatke o rastu nezaposlenosti dovoljno govori o ozbiljnosti situacije. Od ljeta 1990. se tako govori o stečajevima koji „haraju" i procjenama o „115.000 otkaza", od čega više od polovice čine radnici „nezapošljivi" nakon „prestrukturiranja privrede", a početkom 1991. čitamo o „rijekama otpuštenih radnika" koje „čekaju novi posao".[16]

---

14 Za vrijedan doprinos potonjoj problematici v. Vladisavljević 2008. Već uobičajena referenca za pristup koji nastoji ne samo razlučiti, nego suprotstaviti djelovanje elita narodu je Gagnon 2006.

15 Na ovo smo se kratko osvrnuli u citiranom članku iz *Političke misli*. Zdravko Petak je jedan od rijetkih koji primjećuje da se nezaposlenost „tijekom mandata savezne vlade pod vodstvom Ante Markovića ... povećala se u najrazvijenijim dijelovima zemlje koja su započela s prelaskom na tržišno gospodarstvo" (Petak, 2005: 68).

16 „Pet stuba do burze rada", *Vjesnik* 15342, 7.6.1990, str. 3; „Struka, strani jezici i kompjutori", *Sindikalna javnost* 12, 11.3.1991, str. 8–9.

Samo u prvih 9 mjeseci 1990. u Jugoslaviji je 522.000 radnika pogođeno posljedicama stečaja (World Bank, 1991: 34). U Hrvatskoj situacija nije bitno bolja. Prema podacima republičkog Zavoda za zapošljavanje, broj radnika prijavljenih na burzu zbog prestanka rada poduzeća popeo se s nešto manje od 4.000 u siječnju 1990. na 30.710 u prosincu 1991, a samo u siječnju 1991. posao je zbog stečaja izgubilo 5.456 radnika.[17] Broj nezaposlenih se povećao za približno 50.000 od prosinca 1989. do prosinca 1990, da bi do ljeta 1991. narastao za dodatnih 80.000 nezaposlenih.[18]

Otpuštanja izazvana stečajevima u Borovu počinju na proljeće 1991, nakon više mjeseci čekanja, neizvjesnosti i neisplata osobnih dohodaka. Manjina radnika koja je imala tu sreću da nakon proglašenja stečaja bude vraćena na posao, susreće se s potpuno izmijenjenom situacijom. Po povratku u pogone, ove radnike čekaju nova „rigoroznija mjerila u vrednovanju rada". Višestruko povećanje produktivnosti koje se očekuje postiže se u cijelosti kroz pojačan pritisak na rad, a kako na burzi već čekaju brojni kolege koji nisu vraćeni na posao, radnici dobivaju jasnu poruku o logici novog sistema u kojem postaju lako zamjenjivi.

Ilustrirat ćemo ovo na nekoliko primjera. Radnici Tvornice strojeva, njih 460, nakon 6 mjeseci bez osobnog dohotka, poslani su na burzu. Nakon stečajne pauze krajem travnja 1991, 200 ih se vraća na posao. Tada primaju svoj „najteže zarađeni minimalac". Kao i strojarcima, i drugim djelovima kombinata predviđa se prelazak na „zapadnjački proizvodni ritam". Naravno, planirano povećanje produktivnosti (kod strojaraca za čak osam puta) nije lako izdržati, tako da se očekuje da opstanu samo „uporni", uz „strpljenje, samoodricanje i maksimalan angažman". Iako je jasno kako „napor [radnika] nije adekvatno nagrađen", to se opravdava potrebom da se isprave prethodna „dugotrajnija ljenstvovanja". Pritom pokoravanje novim uvjetima i nije stvar izbora, jer „dovoljno je i manje odstupanje od ugovorenog i dogovorenog pa da se izgubi radno mjesto", a ukoliko se to desi „nema ni socijalne pomoći, a izostaje i preporuka u traženju novog zaposlenja".[19]

---

17 „Ritam stečaja", *Sindikalna javnost*, 18.2.1991, str. 9.

18 Prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje (stanje na dan 31.12.1989), ukupan broj nezaposlenih osoba iznosi 144.810, istog datuma 1990. 195.466, a 1991. 283.308. (Mjesečna dinamika dostupna je na http://www.tradingeconomics.com/croatia/unemployed-persons) Možemo zaključiti kako u ukupnom porastu broja nezaposlenih u 1990. godini najveći dio čine upravo radnici koji su posao izgubili uslijed stečaja, čak 60,6% (povećanje broja nezaposlenih iznosi 50.656, dok je broj radnika koji su se u istom intervalu našli na burzi zbog stečaja 30.710 (usp. „Ritam stečaja", *Sindikalna javnost*, 18.2.1991, 9). Taj postotak se dodatno povećava ukoliko iz mase nezaposlenih oduzmemo radnike koji su se te godine našli na burzi bez radnog iskustva. Naravno, ova metoda nije idealna, ali nam daje okviran pregled nad situacijom. Možemo pretpostaviti da se sličan trend nastavio i u 1991.

19 „Osam puta produktivniji", „Povratiti izgubljeno povjerenje", *Borovo* 3172, 26.4.1991, str. 1, 4. Slično, i radnici Polija pri povratku u pogone nakon proglašenja stečaja također nailaze na pojačanu disciplinu, zahtjeve za „samoodgovornošću", kao i „rigoroznija mjerila u vrednovanju rada". Iako se tvrdi da će ovo imati pozitivan utjecaj na „radnike čija je kreativnost bila potiski-

Ovdje vidimo kako su restrukturiranje, mjere štednje i njihove mnogobrojne posljedice predstavljale i tehniku disciplineiranja radništva, njihovo privikavanje na nove radne i životne uvjete, nove društvene odnose, ukratko, na novu „normalnost". Kako se vidi iz navedenog, prvi rezultati nove discipline bit će vidljivi već po povratku dijela radnika na posao nakon proglašenja stečaja u borovskim poduzećima. Uz to, brojnost i dugotrajnost izbivanja s radnoga mjesta, kao i egzistencijalna neizvjesnost zbog neisplate plaća, morali su ostaviti posljedice na odnose i veze među radništvom. Onaj vid društvenosti koji je dosad bio utemeljen u zajedničkom radu i pripadnosti radnom kolektivu, sada zamjenjuje relativna izolacija od drugih radnika. Neizbježno, kriza rada prelijeva se u životnu svakodnevicu izvan prostora kombinata. Već na početku 1990. Tjednik – koji unatoč kraju socijalizma i dalje nastavlja socijalistički brinuti o radničkoj kulturi – pored programa borovskoga kina, donosi fotografiju i opis kraja radnog vremena: „Uobičajeno borovska slika: žurba u pogon – još veća van! Sve manje vremena za druženje, za izmjenu toplih riječi, za odlazak na kino predstavu... Je li to sumrak kulture i zajedništva?"[20] Pred kraj iste godine, u rubrici „Pisma čitalaca" jedan čitatelj zapaža kako u Borovu Naselju više „nema 'života'", kako je opustio korzo i brojni kafići: „Očigledno je djecu borovskih radnika pogodila Kombinatova kriza koja nije samo problem 'u žici' već i svih građana naselja". Drugi upozorava kako besposleni radnici Borova radno vrijeme provode opijajući se na borovskoj tržnici: „svi u radničkim odijelima … od devet do četrnaest sati".[21]

Navedeni opis pokazuje da isključivi interes za djelovanje političkih elita čini nevidljivom činjenicu da je cijenu postsocijalističke tranzicije u ogromnoj mjeri platila široko shvaćena radnička klasa, a posebno ona industrijska.[22] Na taj se način

---

vana", četrnaest radnika uskoro dobiva otkaz jer nisu ispunili obaveze ili su bili „nezainteresirani". („Pred radnicima nepoznanice", *Borovo* 3167, 22.03.1991, str. 3; „Reakcija", *Borovo* 3168, 29.3.1991, str. 1) Naime, u Borovu je početkom godine donesen novi „Pravilnik o disciplinskoj i materijalnoj odgovornosti radnika", koji umjesto dotadašnjih pet predviđa „tri rigoroznije disciplinske mjere: javnu opomenu, novčanu kaznu i prestanak radnog odnosa". U duhu novog vremena, pravilnik nije prethodno dan na uvid radničkom savjetu, nego je „provođen po osnovi Zakona" („Teških devedeset dana", *Borovo* 3156, 1.1.1991, str. 1)

20 *Borovo* 3113, 26.1.1990, str. 11.

21 „Pisma čitalaca", *Borovo* 3149, 2.11.1990, str. 7.

22 Još jedna slabo istražena tema tiče se dominantne konceptualizacije „rada" u kasnom socijalizmu i njezinom nasljeđu. Poznato je da je idealtipski model rada u SFRJ bio onaj manualni, no postoje naznake da su se bar neki autori bili počeli odmicati od zadanih ideoloških ograničenja. Odgovarajući u intervjuu iz 1990. na pitanje o tekućem štrajku prosvjetara („proizvođača znanja"), Neca Jovanov tako govori o „rastućoj pobuni politički obespravljenih, eksploatisanih i moralno obezvređenih ljudi", te upozorava na „nagli rast štrajkova izvan tzv. radničke klase". Dodajući da se radi o „obezvređivanju najvećeg stvaralačkog potencijala ove zemlje", Jovanov suvremene štrajkove karakterizira kao „političke pobune". (Domazet, Bosiljko, „Proleteri idu u raj", *Radničke novine* 14, 26.3.1990, str. 4)

također zanemaruje da je ratnom razaranju prethodilo sustavno nagrizanje tkiva jugoslavenskoga društva kroz mjere štednje i šok terapije.

Osim što pokazuju diferenciraniju sliku ranih posljedica tranzicije, gornji primjeri, po našem mišljenju, svjedoče o problematičnosti nekih uobičajenih pretpostavki o „mentalitetu", odnosno kulturi jugoslavenskoga radništva. U pristupu ovom prizoru radničkog iskustva kapitalističke radne discipline uobičajeni pojmovi kojima se karakterizira jugoslavensko radništvo, poput „kolektivizma", „egalitarizma" ili sklonosti „autoritarnosti" ne nude korisno uporište za analizu.[23] Podsjetimo da ovi pojmovi predstavljaju opća mjesta društvenohumanističke misli o jugoslavenskoj radničkoj klasi, te služe da bi se opisala njezina „seljačka" ili, ponekad, „socijalistička", ali u svakom slučaju pred- ili ne-moderna svijest. Danijela Dolenec je u svojoj kritici pojma „egalitarnog sindroma" ukazala na važnost rada utjecajnog hrvatskog sociologa Josipa Županova u širenju ovakvih teza (usp. Dolenec, 2014).[24] Zanimljivo je ovdje primijetiti da se iste postulirane odlike radništva generalno koriste na dva načina. S jedne ih strane nalazimo u tumačenjima koje radništvo vide kao kočnicu modernizacije upravo zbog njegove egalitarne „kulture". U ovakvoj konceptualizaciji, „ekonomski zakoni bi djelovali, da nije kulture", piše Dolenec (2014: 54). Nadalje, pozivanje na iste „vrijednosne matrice" nalazimo u objašnjenjima radničkog pristanka uz nacionalističku ideologiju. U jednom primjeru tipične upotrebe, Lazić i Cvejić navode da se temelj postojeće „kolektivističke orijentacije" radništva u postsocijalizmu s klase premješta na etnicitet. Ipak, oni dodaju da je ovaj pomak bio utemeljen u „potrebi za centralnom redistribucijom dohotka u situaciji masovnog osiromašenja, nezaposlenosti, itd." (ibid., 12), ostavljajući tako dovoljno prostora za pretpostavku da pomak o kojemu je riječ nije samo stvar tradicionalne predispozicije za nacionalizam.

No, u oba slučaja „kultura" radništva postaje element kojim se pokušava objasniti, s jedne strane, uspjeh nacionalizma, koji tako postaje objašnjiv činjenicom da ga je „kolektivistički" nastrojeno radništvo prigrlilo kao logičnu zamjenu za propali klasni projekt, a s druge, nedostatak „poduzetništva" i ekscese „divljega kapitalizma", gdje se „radikalni egalitarizam" i „kolektivizam" radništva pojavljuju kao smetnja društvenom razvoju, odnosno tranziciji u „normalno" društvo.[25] – Pritom se navedena problematična obilježja radništva nadaju kao njegove nepovijesne, supstantivne ili čak „identitetske" odlike. U svjetlu opisanog iskustva rada moguće se zapitati: nije li ovdje kapital snaga koja rastače „kolektivizam" radnika

23 Za tipično korištenje ovih pojmova v. Lazić i Cvejić, 2010: 8.

24 Njezin rad predstavlja vrijedan napor u smjeru rasvjetljavanja odnosa između društvenih znanosti i ideološke legitimacije političko-ekonomskog razvoja Jugoslavije na koju smo se osvrnuli u ranijim komentarima na transformaciju klase u socijalizmu.

25 Za neke primjere ovakvoga diskurza v. Franičević 2002, Štulhofer 1999.

kakav se artikulirao na ljeto 1988?[26] I kako se u tezu o „sklonosti autoritarnosti" uklapa radnički apsentizam, lažna bolovanja ili krađe, kao simptomi krize s kraja osamdesetih? Pojmovi poput „kolektivizma" ili „egalitarizma" mogu zahvatiti određene aspekte kulture radništva, ali samo ako u obzir uzmemo mjesto kulture u procesu društvene promjene, tj. ako je sagledamo unutar hegemonijskih odnosa određenog povijesnog trenutka. Naše istraživanje sugerira da prepreku uvođenju nove normalnosti u jugoslavensku i hrvatsku sferu rada nije predstavljala ni izolirana kultura ni „mentalitet", već ostaci ostataka radničkoga organiziranja i odlučivanja. Također, podaci s kojima raspolažemo ne navode na zaključak da bi radnici Borova bili imalo skloni etno-nacionalnoj logici zbog svoje navodne kulture; dapače, u kulturi koju su živjeli multietničnost je predstavljala normalno stanje stvari.

Jedno od pitanja koje je u kontekstu ovih razmišljanja moguće postaviti tiče se sudbine radništva u tradiciji domaće društveno-humanističke misli. Promatrane u kontekstu hegemonijskoga pomaka o kojem govorimo u uvodu, a čiji smo društveni aspekt netom opisali, obje varijante stare teze o svojevrsnoj retrogradnosti radničke klase uklapaju se u strategije političke delegitimacije radništva u postsocijalizmu, zbog promjene hegemonijskih odnosa u našim današnjim društvima. Tako se na ovom mjestu ponovno vraćamo pitanju historizacije eksplanatornih modela o kojima pišu Dolenec, Tomić-Koludrović i Petrić i drugi. Uzmemo li u obzir primjedbu Marka Grdešića, koji je pišući o sudbini koncepta klase u postkomunističkoj Hrvatskoj ustvrdio da se „za vrijeme tranzicije ka liberalnoj demokraciji u akademskom proučavanju klase fokus pomakao na ekonomske elite" (Grdešić, 2015: 663), ovdje možemo govoriti o široj problematici pisanja povijesti i mišljenja društva unutar hegemonijskih odnosa u postjugoslavenskim, kapitalističkim vremenima.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Ovakav pristup jugoslavenskim sukobima ukazuje na nužnost otvaranja novih, često slabo ili nikako istraženih tema. Navest ćemo nekoliko procesa koji su uveliko oblikovali iskustvo krize krajem 1980-ih i koji mogu poslužiti kao polazište za nove analize. Ovi procesi odnose se na sferu radničke participacije, gašenja sustava informiranja radnika, klasnu formaciju, rastakanja radnog kolektiva kao društvene cjeline, isključivanja radnika iz proizvodnje i razvlašćenje radnika.

Mogućnost radničke participacije u samoupravnim tijelima počinje se sužavati s vrhuncem ekonomske krize 1980-ih. Tada se donose zakoni koji prvo ograničavaju mogućnost radničkog donošenja odluka putem samoupravnih organa i

26 Mislimo na pohod radnika „Borova" na Saveznu skupštinu iz srpnja 1988. (usp. Ivčić, Nekić i Račić 2014).

povećavaju moć uprave, da bi se samoupravljanje zatim ukinulo. Bez obzira na ocjene uspješnosti jugoslavenskog samoupravljanja (ovdje nećemo ulaziti u tu debatu), ovaj proces zaslužuje posebnu pažnju jer se odnosi na gašenje jednog, koliko god ograničenog, oblika političke participacije. Također, vrijedi promotriti implikacije njegovog gašenja ukoliko znamo da su zborovi radnika i radnički savjeti ipak bili mjesto susreta različitih pozicija i interesa te, općenito, artikuliranja nezadovoljstava. Njihovim gašenjem su stoga radnici ostali bez mogućnosti ikakvog političkog sudjelovanja sve do onog, opet ograničenog, na parlamentarnim izborima.

Istovremeno s velikim promjenama i očitom potrebom za boljom informiranošću radnika o pitanjima poput pretvorbe i privatizacije, stečajeva i noviteta u radnom zakonodavstvu, tvorničke i radničke novine, čija je svrha bila osigurati informiranost radnika o stanju i perspektivi poduzeća, sve se češće gase s opravdanjem „racionalizacije poslovanja".[27] Alternativno, novine u poduzećima usmjerava se prema funkciji „faktora mobilizacije" za reformu i za „stvaranje pozitivne klime za poduzetništvo".[28] Ovaj trend predstavlja bitan moment u procesu prelaska na tržišne odnose. Primjer tjednika *Borovo* pokazuje da su radničke novine dotad bile fokusirane na probleme rada i poslovanja te su mogle, a vrlo često i pokušavale, osigurati bolju informiranost radnika u trenutku kada drugi mediji u prvi plan počinju stavljati stranačka i nacionalistička prepucavanja.

Neki aspekti klasne formacije u kasnom socijalizmu zavrijedili bi dodatnu pažnju. Stratifikacija koja je postojala u društvu, a koju su istraživali npr. Pavlović (1988) i Lazić (1987), dodatno se pooštrava restauracijom kapitalističkih odnosa.[29] Nova orijentacija, koja pretpostavlja da će ekonomsku sigurnost uživati samo oni koji su „tržišno" isplativi, stvara antagonizme, kako među radnicima različitih poduzeća tako i unutar kolektiva. Ovdje je također potrebno razmišljati o promjenama u strukturi rada, njegovom odmicanju od industrijskog (u socijalizmu idealnotipskog) i načinima na koje su ove promjene registrirane unutar dominantnog produktivističkog modela.

Vrlo je bitna tema odnosa poduzeća i zajednice, odnosno društvenih implikacija deindustrijalizacije. Rascjepkavanje i ekonomsko stagniranje radnih kolektiva za sobom je povlačilo urušavanje niza socijalnih usluga koje su o njima finan-

27 „Sindikatova podrška novinama", *Borovo* 3131, 1.6.1990, str. 1.

28 „Kult rada i efikasnog poslovanja", *Borovo* 3119, 9.3.1990, str. 2.

29 Pritom je važno imati na umu Lazićevu napomenu da kod prelaska na kapitalističke društvene odnose nije dovoljno promatrati samo „promene ... unutar ... stratifikacijskog sistema, nego, prvenstveno, promene samog tog sistema, odnosno principa njegovog konstituisanja, koji determinišu i način na koji se on manifestuje u području ekonomskih nejednakosti, vertikalne pokretljivosti i sl." (Lazić, 2011: 125). U istom tekstu Lazić nudi i korisne komentare o mjestu države u procesu postsocijalističke tranzicije.

cijski ovisile. Fragmentacijom velikog industrijskog sistema poput Borova, koji je kao cjelina predstavljao motor pokretač zajednice, ova se funkcija gubi.

Isključivanje radnika iz proizvodnje, koje se događalo u etapama *čekanja – štrajkovi – stečajevi – nezaposlenost*, važan su dio radničkog iskustva posljednje godine pred rat. Tim više iznenađuje da je ovo područje gotovo u potpunosti neistraženo. Ovo razdoblje, koje neki sukladno ekonomskim pokazateljima opisuju kao početak oporavka jugoslavenske ekonomije, otkriva se u drugačijem svjetlu ukoliko situaciju promotrimo „odozdo".

Do sada je malo truda uloženo u istraživanje procesa ukidanja društvenog vlasništva. Ova ocjena može djelovati paušalnom ukoliko se prisjetimo analiza „divljeg kapitalizma" (Županov, 2001) na području SFRJ, i teza koje „anomalijski" značaj naše tranzicije objašnjavaju socijalističkim iskustvom koje je stvorilo (ili propustilo modernizirati) određeni tip mentaliteta. Pritom se ponovno kao samorazumljiv nameće proces ekonomske transformacije, koji se izolira od političkih zbivanja (tj. politička zbivanja promatraju se kao ono što „intervenira u" ili „iskrivljuje" inače neupitan proces). Važno se stoga čini upozoriti kako nasuprot današnjoj neupitnosti i prirodnosti tranzicijskog procesa, kod radnika iz ovoga perioda nailazimo na neizvjesnost po pitanju ishoda tranzicije. Ono što danas proučavamo kao put u kapitalističku privredu ili privatno vlasništvo, još 1990. i 1991. radnici nisu doživljavali kao odlučen proces. Za bolje razumijevanje percipirane neizvjesnosti, osim radničkog iskustva, potrebno je dodatno analizirati i kontradiktornosti u medijskim napisima, izjavama političara i sindikalnih vođa, kao i djelovanje stranačkih aktivista u poduzećima u trenutku priprema za ukidanje društvenoga vlasništva.

Na kraju, ponovimo da nas naš istraživački rad navodi na zaključak da bi se isplatilo propitati neka opća mjesta suvremenog mišljenja o radništvu i radu, njihovu genealogiju, pretpostavke i implikacije.

Literatura

Archer, Rory, "Social Inequalities and the Study of Yugoslavia's Dissolution". In Bieber, Florian, Armina Galijas and Rory Archer (eds.), *Debating the End of Yugoslavia*, Ashgate, Farnham and Burlington, 2014, pp. 135–153.

Bieber, Florian, "Introduction". In Bieber, Florian, Armina Galijas and Rory Archer (eds.), *Debating the End of Yugoslavia*, Ashgate, Farnham i Burlington, 2014, pp. 1–7.

Bieber, Florian, Armina Galijas and Rory Archer (eds.), *Debating the End of Yugoslavia*, Ashgate, Farnham and Burlington, 2014.

Cvek, Sven, Ivčić, Snježana i Račić, Jasna, „Jugoslavensko radništvo u tranziciji: 'Borovo' 1989", *Politička misao*, god. 52, br. 2, 2015, str. 7–34.

Čorkalo Biruški, Dinka i Ajduković, Dean, „Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara", *Revija za socijalnu politiku*, god. 16, br. 1, Zagreb, 2009, str. 1–24.

Dolenec, Danijela, „Preispitivanje 'egalitarnog sindroma' Josipa Županova", *Politička misao*, god. 51, br. 4, 2014, str. 41-64.

Dragović-Soso, Jasna, "Why did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations". In Lenard J. Cohen and Jasna Dragovic-Soso (eds.), *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, Purdue UP, West Lafayette, Indiana, 2008, pp. 1–39.

Duara, Prasenjit, "Transnationalism and the Challenge to National Histories". In Thomas Bender (ed.), *Rethinking American History in a Global Age*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 2002, pp. 25–46.

Franičević, Vojmir, „Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije", *Politička misao*, god. 39, br. 1, 2002, str. 3–34.

Štulhofer, Aleksandar, „Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost 1996–1998: Povratak u budućnost". Čengić, Drago i Rogić, Ivan (urd.), *Privatizacija i javnost*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1999, str. 87–113.

Fraser, Nancy, "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age", *New Left Review* I/212, 1995, pp. 68–93.

Gagnon, V. P., *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Cornell University Press, Ithaca, 2006.

Grdešić, Marko, "Class Discourse in Croatia: Where Did It Go? Is It coming Back?" *East European Politics and Societies and Cultures*, Vol. 29, No. 3, 2015, pp. 663–671.

Gupta, Suman, *Social Constructionist Identity Politics and Literary Studies*. Palgrave Macmillan, Houndmills and New York, 2007.

Ivčić, Snježana, Nekić, Martina i Račić, Jasna, „'Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?' Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ". *Diskrepancija* 19, 2014, str. 6–23.

Jović, Dejan, „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija", *Reč: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 62(8), 2001, str. 8–62.

Kardov, Kruno, „Od politike razlika do politike prostora: posljedice rata na društveni život u Vukovaru", *Polemos* 5 (2002) 1–2: 99–115.

Kardov, Kruno, „'Zapamtite Vukovar': Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj". U Ramet, Sabrina P. i Mandić, Davorka (urd.), *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, Alinea, Zagreb, 2006, str. 65–85.

Lazić, Mladen. *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu.* Naprijed, Zagreb, 1987.

Lazić, Mladen, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji", *Politička misao*, god. 48, br. 3, 2011, str. 123–144.

Lazić, Mladen and Cvejić, Slobodan, "Working Class in Post-Socialist Transformation: Serbia and Croatia Compared", *Corvinus – Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 1, No. 1, 2010, pp. 3–29.

Lowinger, Jake, *Economic Reform And The 'Double Movement' In Yugoslavia* (doktorska disertacija), Johns Hopkins University, 2009.

Malešević, Siniša, *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, Palgrave Macmillan, Houndmills and New York, 2006.

Meiksins Wood, Ellen, *Democracy against Capitalism: Renewing historical materialism*. Cambridge UP, Cambridge and New York, 1995.
Moran, Marie, *Identity and Capitalism*, Sage, London, 2015.
Musić, Goran, *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988–2013*. Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2013.
Musić, Goran, "'They Came as Workers and Returned as Serbs': The Role of Rakovica's Blue-Collar Workers in Serbian Social Mobilizations of the late 1980s". In Duda, Igor, Stubbs, Paul and Archer, Rory (eds), *Social Inequalities and Discontent in Yugoslavia*, Ashgate, Farnham, 2016.
Ost, David, "Class after Communism: Introduction to the Special Issue", *East European Politics and Societies and Cultures*, Vol. 29, No. 3, 2015, pp. 543–564.
Pavlović, Vukašin, *Sindikati i štrajkovi*, Radnička štampa, Beograd, 1988.
Petak, Zdravko, „Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije". U Fleck, Hans-Georg i Graovac, Igor (urd.), *Dijalog povjesničara-istoričara*, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2005, str. 57–77.
Spaskovska, Ljubica, "The Yugoslav Chronotope: Histories, Memories and the Future of Yugoslav Studies". In Bieber, Florian, Armina Galijas and Rory Archer (eds.), *Debating the End of Yugoslavia*, Ashgate, Farnham and Burlington, 2014, pp. 241–253.
Thompson, E. P., "Eighteenth-Century English Society: Class Struggle without Class?" *Social History*, Vol. 3, No. 2, 1978, pp. 133–165.
Tomić-Koludrović, Inga and Petrić, Mirko, "Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 1)", *Revija za sociologiju*, god. 44, br. 2, 2014, str. 107–137.
Vladisavljević, Nebojša, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization.* Palgrave Macmillan, Basingstoke and New York, 2008.
Woodward, Susan L., *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*, Princeton University Press, Princeton, 1995.
World Bank. Yugoslavia – Industrial restructuring study: overview, issues and strategy for restructuring, 1991.
Županov, Josip, *Od 'komunističkog pakla' do 'divljeg kapitalizma'*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.

Sven Cvek, Jasna Račić, Snježana Ivčić

LABOR IN THE INTERPRETATIONS OF YUGOSLAV CONFLICTS

Abstract: Our interest in the problem of Yugoslav conflicts comes from our work on the research project Continuity of social conflicts in Croatia 1987-1991., in which analyze the events in the "Borovo" industrial system in Vukovar in this period, while working on the microlevel of sociohistorical analysis. This allows us to reach certain insights relevant for the more general problems of continuity of social conflicts in post-yugoslav societies. Our approach assumes that Yugoslav conflicts begin at the time when capitalist social relations are being established, and that this simultaneity

is not merely incidental. Our analysis begins before the conflicts reach their final, violent phase. We are interested in reconstructing the position of "Borovo" workers before the war, their experience of the contemporary crisis and dramatic social change. When approaching this period, we try to take into account the cultural and political ways by which workers could articulate their interests and their resistance to the ongoing reforms. Our goal is also to intervene in present-day debates about Yugoslav conflicts. Today, the retrospective disposition and identitarian logic of isputes among post-Yugoslav countries occludes the undisputed character of their transitional present and the persistent conflicts it implies.

Key words: socialism, capitalism, nationalism, Yugoslavia, labor, class, identity.

UDK 316.48:2(497.1)"1991/2001"
32:2

Miroljub Jevtić[1]
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

RELIGIJSKI ELEMENAT SUKOBA U JUGOSLAVIJI (1992–2001)

Sažetak: Sukobi koji su potresali područje bivše SFRJ od 1991. do 2001. godine, počev od sukoba u Hrvatskoj do sukoba u Makedoniji 2001, imali su višestruke uzroke. Jedan od uzroka mogao bi biti i religijski. Nažalost, ta se činjenica na početku sukoba potcenjivala zbog dogmatskog stava, dominantnog u svetskoj političkoj nauci, koja je potcenila uticaj religije na politiku, smatrajući da religija sve više nestaje iz društvenog, samim tim i iz političkog života. Kao takva ne može biti činilac i izvor političkog ponašanja. Kako vreme prolazi, uloga religije u politici postaje sve vidljivija i samim tim zaslužuje dužnu pažnju. Što je posebno važno, vremenom, uloga religije postaje prisutnija i u jugoslovenskim sporovima. Stoga fenomen oružanih sukoba na prostorima SFRJ sve više prevazilazi predmet istraživanja politikologije međuetničkih i međunarodnih odnosa i ulazi i u predmetna polja drugih nauka, kakvo je predmetno polje politikologije religije, nove discipline u okviru političkih nauka. Imajući u vidu prethodno rečeno, u ovom radu će se analizirati mogući religijski činilac sukoba u bivšoj Jugoslaviji, sa osnovnim ciljem da se pokaže da li je religijski fenomen uticao, ili nije, na kreiranje uslova koji su stvorili pretpostavke za sporove, teorijske sukobe i kasnije, nažalost, za izbijanje oružanih sukoba.

Ključne reči: religije, sukobi, sporovi, politikologija religije, SFRJ

Kada se raspravlja o religiji kao mogućem uzroku sukoba na području bivše Jugoslavije u periodu od 1991. do 2001. godine, onda se na samom početku rasprave nameću neke važne činjenice. Prva se nametnula od samog početka krize i ona je negirala značajnu ulogu religije u sukobima. Za ovu tezu zalagala se većina istraživača, koja je dolazila iz vladinog i nevladinog sektora. Ali isto tako i predstavnici nekih značajnih verskih zajednica negirali su religijsku motivisanost sukoba na prostoru bivše SFRJ. Ili su pak nastojali da relativiziraju ulogu religije u ratu do krajnjih granica. Tako je npr. Dimitrije Kalezić, sveštenik SPC i profesor Bogoslovskog fakulteta, govoreći o sukobu koji analiziramo rekao „da se verski rat

1 jevticmiroljub@yahoo.com

vodi zbog dogme, te da se u slučaju 'katolicizma i hrvatstva protiv Srba i srpskog pravoslavlja' uopšte nije radilo o dogmi".[2]

Isti autor citira i jednog od najuticajnijih vladika SPC Irineja Bulovića. Bulović govoreći o ratu kojim se ovde bavimo veli „da se na prostoru Jugoslavije nije vodio verski rat, već da su u tom ratu samo iskorišćena religiozna osećanja naših ljudi".[3] SPC je ovu argumentaciju preuzela da bi sa sebe skinula moguću odgovornost za rat koji je besneo na prostorima zajedničke nam domovine. Sličnu argumentaciju koristila je i rimokatolička crkva i sa istim motivima. „Vatikan je, sredinom decembra 1992. godine, na konferenciji papskih nuncija, odbacio tezu da je rat u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini verski."[4]

To se savršeno uklopilo u dotadašnja opredeljenja politikologije, koja je najradikalnije od svih društvenih nauka zastupala tezu da religija odumire i da kao takva ne može uticati na politiku. Stoga, politikolozi nisu ni pokazivali značajan interes za analizu religije kao izvora politike, a još manje kao uzroka ratova i oružanih sukoba.

Kao posebno važan dokaz koliko su politikolozi zanemarivali uticaj religije pokazuje istraživanje britanskog politikologa Stivena Ketla (Kettel). On citira jedno istraživanje koje je analiziralo naslove u dvadeset vodećih svetskih časopisa za političke nauke, publikovanih u periodu od 2000. do 2010. godine. U njima je, u tom periodu, objavljeno 7.245 tekstova. Od toga samo je 97 u naslovu imalo teme povezane sa religijom. To je samo 1,34% ukupno objavljenih tekstova.[5] Možemo da zamislimo kakav je to podatak ako ga uporedimo sa činjenicom da se radi o tekstovima koji su se pojavljivali do 2010. godine. A 11. septembar 2001. se desio devet godina ranije. Od toga datuma celokupna američka spoljna politika se koncentrisala na borbu protiv islamskog terorizma.[6]

---

2 Ilija Petrović, Sačuvaj nas bože ekumenističke ljubavi,17.9.2012; na http://www.srbel.net/2012/09/17/sacuvaj-nas-boze-od-ekumenisticke-ljubavi-2 (Pristupljeno 16.10.2015).

3 Ova izjava data je za grčki list Katimerini sredinom juna 1992. Ovde citirano prema Ilija Petrović, isto.

4 Isto.

5 Steven Kettell, "Do we need 'Political science of Religion'?", *Political Studies Review*, Novembar 2014; ovde citirano prema http://www.researchgate.net/profile/Steven_Kettell/publication/266748309_Do_We_Need_a_Political_Science_of_Religion'/links/5512deab0cf268a4aaeb420f.pdf (Pristupljeno 16.10.2015.)

6 I sve to nije bio dovoljan razlog da se politikolozi pozabave uticajem religije na politiku. Zbog činjenice da zapadni fakulteti političkih nauka nisu, iz dogmatskih razloga, hteli da vide da je religija ne samo važan nego često i presudan izvor politike, ta praznina je popunjena na FPN u Beogradu, na kome je po prvi put u čitavom svetu politikologija religije konstituisana kao posebna disciplina političkih nauka. Sada je već opštepoznat podatak da je nastava ovog predmeta počela da se izvodi 1993. godine na FPN u Beogradu. Pogledati o tome npr. *Philosophy, Religion and Public Policy.* A two-day conference at the University of Chester, as part of the AHRC Philosophy and Religion Practices Research Network; http://www.chester.ac.uk/sites/files/chester/Philosophy,%20Religion%20and%20Public%20Policy%20%20final%20program

Ali istine radi valja malo i opravdati politikologe, zato što su oni delovali i deluju u okivrima koje postavlja politika. A takozvana najliberalnija politika je, što je prošlo skoro neprimećeno, praktično zabranila bavljenje društvenom naukom u ime politčke korektnosti. Najbolji primer za to je „Opšta deklaracija OUN o ljudskim pravima". U članu 26 stoji „Školovanje mora da bude usmereno ka punom razvoju ljudske ličnosti i jačanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ono mora da unapređuje razumevanje, trpeljivost i prijateljstvo među svim narodima, rasnim i verskim grupacijama, kao i rad Ujedinjenih nacija na održavanju mira". Pazite, nijedan zadatak koji se daje školi ne spominje obrazovanje. A to je oduvek bio primarni cilj škole. Akcenat se stavlja na širenje tolerancije, a da li je moguće razvijati toleranciju Jevereja prema Nemcima ako se spomene podatak da su oni masovno podržavali Hitlera? Da bi se razvijala tolerancija zabranila se istina. Rezultat je ovo što vidimo danas. Društvene nauke su poligon delovanja političke korektnosti u ime koje se žrtvovala naučna istina.

Ako se vratimo našem predmetu istraživanja možemo ponoviti da su veze religije i verskih zajednica i rata negirale najuticajnije naučne institucije, naučni istraživači i dve značajne verske zajednice: pravoslavna i rimokatolička crkva. Svi su uglas ponavljali da se sve religije zalažu za mir. I da je svako povezivanje religije i rata zloupotreba religije.

Dakle, ako ponovimo ovu tvrdnju, da religija nije uticala na ratove koji su se vodili od 1991. do 2000. godine, postavlja se pitanje: šta se onda uzima kao glavni uzrok rata? Dominantno je mišljenje društvene nauke i politike da su te ratove izazvale međunacionalne, odnosno etničke protivurečnosti, koje su pospešivale bivše komunističke, dakle antireligiozne, elite. I to mišljenje dominira i danas.

Kako je opšte mesto da su nacije sekularne kategorije i da jedna politička nacija ili etnička grupa može biti multikonfesionalna, pa i multilingvistička, ako se radi o političkim nacijama, kakva je npr. švajcarska, time se religija još više isključuje kao mogući kreator konflikta. Štaviše, čak i kada su neke religijske manifestacije bez dileme ukazivale da su uzrok nesporazuma, svi su ih predstavljali kao manje važne u odnosu na sekularne uzroke sporova i gurali ih pod tepih. Poseban dokaz u tome smislu su citirane izjave dvojice poznatih pravoslavnih teologa, od kojih je jedan i veoma uticajan vladika.

---

me.pdf (Pristupljeno 10.11.2014); https://www.academia.edu/6554654/Philosophy_Religion_and_Politics._Contributions_and_Perspectives_of_Politology_of_Religion (Pristupljeno 10.11.2014); Mobolaji Sanusi, *Anambra's night of desecration,* http://omojuwa.com/2013/11/anambras-night-of-desecration-by-mobolaji-sanusi (Pristupljeno 10.11.2014); Стрельников Сергей Сергеевич, *Взаимодействие политической культуры и конфессионального сознания в условиях модернизации в России*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук, Тюменский государственный университет, Тюмень 2014, стр. 10, 98 (PhD disertation presented at Tumen State University Russia, June 2014), http://d21227402.utmn.ru/docs/5432.pdf (Pristupljeno 10.11.2014).

Za razliku od ove dominantne teze u ozbiljnoj međunarodnoj naučnoj, političkoj i publicističkoj praksi postoji već veoma dugo suprotna teza o tome da je rat na prostorima bivše SFRJ, posebno u Bosni bio isključivo verski. Pazite, ne verski između ostalog, nego isključivo verski rat. Kao posebno karakterističan primer navodimo analize objavljene u nizu najuglednijih španskih političkih dnevnika, davne 1996. Godine. Dakle, to je analiza stara 19 godina.

Analitičar ugledne barselonske La Vanguardije „iznosi i tezu po kojoj u Bosni nije vođen 'etnički rat' i nije bilo 'etničkog čišćenja', jer su, po njemu, tri tamošnja naroda 'jedna etnija' (južni Sloveni) koje razdvaja samo religija". Da je autor ovih redova nepristrasan najbolje se vidi iz podatka, da bi kao dokaz za ovu tezu, mogao da iznese i stavove koji još više utačnjavaju ocenu o „jednoj etniji podeljenoj verom". Ta teza jasno govori da ta jedna „etnija" jesu Srbi koji se dele isključivo po verskoj osnovi na: pravoslavne, rimokatolike i muslimane. I tu tezu ne izosi makar ko, nego najviši funkcioner međunarodne zajednice zadužen za regulisanje krize u bivšoj SFRJ, Oven Stoltenberg. Dakle on je kao „Međunarodni posrednik UN za Bosnu" kazao: „Etnički rat? Ne verujem. Oni su svi Srbi. Postoje Srbi koji sebe tako i nazivaju, zatim Muslimani - oni Srbi koji su se priklonili islamu, a mnogi od onih koji su obučeni kao Hrvati i tako sebe nazivaju su takođe Srbi." Dakle, autor ovih redova polazi od teze o „jednoj etniji" i zaboravlja Stoltenberga koji kaže da se radi o Srbima.

Uglavnom ove teze su potpuno ignorisane i dan danas vlada mišljenje da je rat bio međutnički. Upravo zbog toga sebi dajemo zadatak da teze španskih analitičara dokažemo naučno prihvatljivim argumentima.

Osnovna teza autora ovog teksta jeste da je ta teza potpuno pogrešna, iz vrlo jednostavnog razloga. Vidi se da je centralno polje sukoba i ratova devedesetih vođeno na područjima BiH i Hrvatske. A sva populacija, osim neslovenskih nacionalnih manjina, uključujući populaciju Srbije i Crne Gore, pripada istovetnoj etničkoj masi, odnosno narodu. Svi stanovnici, od Tabanovaca (makedonsko-srpske granice) do Žumberka (hrvatsko-slovenačka granica) govore isti jezik, koji samo drukčije zovu. Taj narod, koji možemo nazvati: hrvatskim, crnogorskim, bošnjačkim ili srpskim, jedan je narod. Da slučajno ko ne bi pomislio da negiramo pravo Hrvatima, Bošnjacima i Crnogorcima da se nazivaju ovim imenima, bez dileme smo spremni da pristanemo da Srbi ne postoje. Ali to svejedno ne menja situaciju. Svi stanovnici od Zaječara, preko Tuzle, do Žumberka su Hrvati ili Bošnjaci ili Crnogorci. I nema Srba, ponavljamo to ponovo! Ali su jedan etnički narod. Isto onako kako su jedan etnički narod Nemci, bez obzira što su jedni protestanti, drugi rimokatolici, treći ateisti.

Međutim, isto je tako tačno da je ovaj jedinstveni etnički narod načinio četiri političke nacije: Srbe, Hrvate, Bosance-Hercegovce i Crnogorce. Jer politička nacija se formira u okviru određenih državnih granica, bez obzira na etnički sastav državljana, koji može biti sasvim raznorodan – kakav je slučaj pomenute Švajcarske.

Kako nas uči enciklopedija Larus, politička nacija je „pravno lice koju formira zajednica individua koji svoje odnose uređuju prema posebnom ustavu i koja poseduju suverenitet".[7] Dakle, etnička pripadnost u ovom slučaju ne igra ulogu.

Rat koji je izbio 1991. počeo je kao građanski rat, jer se odvijao u okviru republika koje su formirale ove političke nacije. Posle su se u sukob uključile i strane sile. U građanskom ratu narod se podelio po granicama koje su analitičari pokušali da predstave kao etničke, ali kako smo rekli to nije baš tačno, jer su sukobljene strane etnički istovetne. Posebno je važno da su jezički istovetne. Tako da Srbi iz Hrvatske govore isto kao Hrvati, a Srbi iz BiH isto kao Bošnjaci ili Hrvati iz BiH. Tako da Srbi iz Srbije ne razlikuju Srbe iz Hrvatske od tamošnjih Hrvata, isto kao što Hrvati iz Hrvatske ne razlikuju Hrvate iz Novog Sada od tamošnjih Srba.

Dakle, ako se radi o identičnom etničkom narodu postavlja se pitanje: šta je onda uzrok podela koje su dovele do građanskog rata?

Odgovor na to je vrlo jednostavan. Osnovna demarkaciona linija koja je delila Srbe i Hrvate u Kninu i Srbe, Hrvate i Muslimane[8] u Sarajevu, bila je verska, bilo da se radi o vernicima bilo da se radi o tradiciji koja je zasnovana na religiji.

Dakle, linija koja deli narod na ovom području je verska. U svemu drugome Srbi iz Gospića su sličniji Hrvatima iz Gospića nego Srbima iz Pirota, a Srbi iz Sarajeva sličniji su Muslimanima i Hrvatima iz Sarajeva nego Srbima iz Vranja. Nepriznavanje ove činjenice može da znači samo jednu stvar, da je onaj ko to ne priznaje neobjektivan.

Nacija je uostalom socijalna i politička kategorija, a ne biološka. Zajednička kultura, religija, istorijska sudbina i jezik, iznad svega, utiču na formiranje etničke nacije. Najkarakterističniji primer za to su Finci, najtipičniji primer bele rase danas. A njihovi preci su bili mongoli. Dakle, sadašnji Finci nemaju nikakve biološke veze sa onima čiji jezik danas govore i čijim se naslednicima predstavljaju. Dakle, da su svi ljudi koji danas govore jezikom koji je službeni na teritorijama od Tabanovaca do Bele Krajine u Sloveniji bili verski istovetni, bili bi ista etnička nacija, bez obzira u kojim bi se državama našli. I to bez obzira koga su etničkog porekla. Notorne su činjenice da su u etnogenezi Hrvata učestvovali brojni Mađari, Nemci, Slovaci, Poljaci, Česi, pa čak i Albanci.[9] Ali su svi oni, prihvatajući štokavski za svoj jezik, a pri tome su bili i rimokatolici, danas postali Hrvati.

Ista je situacija u Srbiji. Nije nikava tajna da su brojni Cincari, Vlasi i Grci, prihvatajući srpski jezik, postajali Srbi. Znači, religija je osnovna demarkaciona

7 *Petit larousse illustre,* 1988, p. 671.

8 U vreme izbijanja rata u BiH oni koji su tradicionalno poticali iz muslimanskih porodica, bez obzira da li su lično bili vernici, nazivali su se Muslimanima sa velikim M. To veliko M trebalo je da pravi razliku između muslimana kao verske pripadnosti, koji su opisivani sa malim m – musliman i onih koji su bili Muslimani kao nacija, sa velikim M.

9 Recimo, sela Nikinci i Hrtkovci u Sremu ili Arbanasi kod Zadra.

linija koja je odvajala jezički istovetne štokavce i uticala na to da se oni opredeljuju nacionalno kao Srbi, Hrvati ili Muslimani, odnosno danas Bošnjaci.

Dugo vremena postojala je u skupinama ovih ljudi velika unutrašnja borba oko toga kojoj političkoj naciji pripadaju, pošto su govorili isti jezik. Rezultat je bio prevladavanje jezičke istovetnosti od strane religije. Tako da su se skoro svi Srbi rimokatolici, odnosno oni koji su tvrdili da govore srpski, vremenom pretopili u religijski istovetne Hrvate, a muslimani u Muslimane, a zatim u Bošnjake.

Uzmimo npr. Dubrovnik. Dubrovnik je dominantno rimokatolički grad. Posle ukidanja republike, 1808. godine, od strane Napoleona, grad završava u Austriji odlukom Bečkog kongresa (1815). Dakle, najmanje od tada Dubrovnik je potpuno ukalupljen u ono područje Austrije koje danas nazivamo Hrvatskom. Dubrovčani tada žive sa onima štokavcima, od kojih je sačinjena današnja hrvatska nacija. To je vreme kada se rađaju razni hrvatski nacionalni pokreti, koji svoj vrhunac dobijaju u Hrvatskoj stranci prava. Stranku je osnovao Ante Starčević (1823–1896), kome je majka bila pravoslavna Srpkinja, koja je udajom prešla u rimokatolicizam.[10] To je vreme u kome hrvatski nacionalisti (uzeto u najpozitivnijem smislu te reči) iz sve snage propovedaju da su svi štokavci na područjima koja oni smatraju Hrvatskom – Hrvati. To je vreme kada je Srbija nemerljivo ranjiva i zavisna od Austrougarske na koju se oslanja kralj Milan Obrenović.

Znači, u takvim negativnim trenucima po Srbiju u odnosu na Austrougarsku i u uslovima nacionalističke hrvatske propagande, vrši se popis stanovništva u pretežno rimokatoličkom Dubrovniku. Posebno je važno da Dubrovnik nema granicu sa Srbijom. Dakle, Srbi iz Srbije tada i ne kontaktiraju sa Dubrovčanima rimokatolicima i danas Hrvatima. Nije bilo nikakvih mogućnosti da Srbi iz kraljevine deluju propagandno prema Dubrovčanima.

Pogledajmo kakvi su rezultati toga popisa. Prema tom aktu iz 1890. godine, u Dubrovniku živi 6.405 rimokatolika, 515 pravoslavnih, 15 luterana, 206 reformata, 76 jevreja, 2 muslimana i 1 verski neopredeljen stanovnik.[11] Na osnovu religije, moglo bi se pomisliti da se dominantno radilo o Hrvatima, sudeći i po današnjem nacionalnom izjašnjavanju Dubrovčana. Dakle, Hrvati bi trebalo da govore hrvatski jezik, ako je hrvatska nacija posebna nacija i ako Hrvati postoje kao posebna etnička grupa. Pogotovu bi taj popis trebalo da pokaže njihovu hrvatsku svest, jer su po teritorijama koje su danas u sastavu Hrvatske a i šire, hrvatski nacionalni poslenici širili ideju da Hrvati govore hrvatski. Šta nam, međutim, pokazuju rezultati popisa. Na pitanje kojim jezikom govore u kući: 5.823 Dubrovčana kaže da im je srpski jezik sporazumevanja sa ukućanima, 677 govore italijanski, slovenski 19, ruski 2, češki 48,

10 Dubravko Jelčić, *Politika i sudbine: eseji, varijacije i glose o hrvatskim političarima*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 11.

11 *Dubrovnik, kalendar za prostu 1898*. godina druga, Izdanje i naklada: Srpska dubrovačka štamparija A. Pasarića, Dubrovnik, 1897, str. 66.

poljski 6, nemački 263 i mađarski 384.[12] Dakle, niko, u danas hrvatskom Dubrovniku, nije govorio hrvatski, nego je većina govorila srpski jezik.

Ta činjenica da su Dubrovčani-rimokatolici, čiji su današnji potomci Hrvati, tada govorili srpski jezik jasno pokazuje koliko su oni mogli biti Hrvati u današnjem smislu te reči. Što je izuzetno važno, ta se tendencija održala dosta dugo u dvadesetom veku. To se posebno vidi iz sledećeg podatka. Bosanski rimokatolici nisu znali šta su to Hrvati. Oni su sebe doživljavali prosto kao rimokatolike. Rimokatolička crkva je zbog toga krenula u snažnu akciju da svojoj pastvi, koja sebe kao Hrvate nije doživljavala, naloži da počnu da se predstavljaju kao Hrvati. Poznati hrvatski književnik Ante Alaupović opisuje kako je njegova majka jednoga dana otišla u crkvu i da je vernicima sveštenik naložio da se od tada predstavljaju kao Hrvati. Kao poštovaoci autoriteta sveštenika, vernici nisu smeli ni da pitaju šta to znači biti Hrvat, ali, kada se vratili kući, majka je pitala Alaupovića o čemu se radi. O tome poznati muslimanski delatnik Smail Balić kaže: „Bilo je to ono doba, kada majka kasnije istaknutog hrvatskog književnika Ante Alaupovića u čudu postavlja pitanje: Ma sinko kakva su to nova vjera Hrvati".[13]

Kakve je to dimenzije imalo najbolje pokazuje primer Marka Murata (1864–1944), poznatog slikara, Srbina rimokatolika, jednog od Dubrovčana iz popisa koji smo prethodno citirali. Dakle, Marko Murat je umro u NDH, u Dubrovniku, i tamo je i sahranjen. I kao takav, u toj ustaškoj i antisrpskoj tvorevini, do kraja života je ostao Srbin i rimokatolik. Opisujući Dubrovnik svoje mladosti on veli: „Kad sam bio đak dubrovačke gimnazije, svi nastavnici Dubrovčani priznavali su se Srbima i skoro svi đaci. Cela gradska inteligencija... Jedno vreme je na općini bila srpska uprava /pok. Frano Gondola Gundulić/. Biskupa M. Vodopivića ubrajali smo u Srbe, kler je simpatizirao sa Srbima, a nekoliko svećenika osećalo se srpski".[14]

Ili, recimo, savremeni primer. Prvi predsednik HDZ BiH Davor Perinović je kazao: „... po nekim pravilima koja propisaše pokatoličeni pravoslavci, poznati danas kao ljute ustaše, zapadni Hercegovci". I dalje na pitanje novinara: „Iznijeli ste čudnu tezu u NIN-u da su zapadni Hercegovci srpskog porijekla", Perinović odgovara: „Znate šta: historijski, dijelom, svakako jesu, iako ja poštujem pravo svakog da se deklariše kako god on to želi".[15]

Da ne dužimo. U etnogenezi Hrvata jedini razlog koji je rimokatolike štokavce odvojio od Srba i utopio u Hrvate bila je vera – rimokatolicizam. A ostali neštokavci, pored vere, kao ujedinjujući činilac koji ih je uveo ili utvrdio u hrvatskoj

12 Isto, str. 67.

13 *Bosanski pogledi,* Beč, 1971, str. 95.

14 *Politika*, 4.5.2000, Beograd, str. 24.

15 *Dani*, 11.2.2000, Sarajevo.

naciji, uzeli su štokavski za svoj maternji i odbacili jezik kojim su do tada govorili, ili kao kajkavci dali prednost štokavskom i prihvatili ga kao književni jezik.

Sa Bošnjacima je situacija još jasnija. Oni su kao nacija po prvi put formirani kao Muslimani sa velikim M. Dakle, jasno je da je Musliman mogao biti samo musliman ili onaj ko potiče iz muslimanske porodice.

I takvo je stanje i danas. Nema pravoslavnih Hrvata osim zanemarljivih izuzetaka, ali i oni imaju roditelje Srbe ili su im dedovi bili Srbi. I nema Bošnjaka koji nije musliman, osim opet retkih izuzetaka čiji su roditelji bili Srbi ili Hrvati.

I tu smo došli do centralne tačke našeg rada. Osnovna razlika koja je podelila ova tri naroda je verska. Čak i kad je preovladao sekularni diskurs, u pitanjima vezanim za naciju, iza svega je stajala religija i to čista religija ili pak tradicija neodvojivo vezana za religiju. Sve protivurečnosti, koje su se među ovim trima kolektivitetima izrodile u sukobe, bile su religijski uslovljene ili religijske. Tako da je osnovni uzrok rata 1991. godine bio religijski, uzet u jednom širem smislu.

Pri tome je veoma važno podcrtati ono što je već rečeno napred, da su obe hrišćanske verske zajednice bežale od mogućeg povezivanja sa ratom koji je besneo na prostorima bivše SFRJ.

Za razliku od toga, Islamska zajednica (IZ) BiH je otvoreno, još pre izbijanja oružanih sukoba, u vreme mira u Bosni, govorila da se ideje koje islam ima moraju realizovati ratom. Dakle, najtačnije govoreći, IZ je otvoreno propagirala rat za ostvarivanje ideje nezavisne BiH.

Tu činjenicu je veoma lako proveriti. Potrebno je površno čitati štampu IZ iz perioda pre rata i u toku rata, da bi se videlo da li je prethodna tvrdnja tačna ili nije.

Počnimo redom. Osnova političke delatnosti SDA, stranke koja je suvereno vladala političkim životom i držala vlast kod bosanskih muslimana, bila je brošura Alije Izetbegovića, „Islamska deklaracija". U tom spisu Izetbegović kaže: „Nema mira ni koegzistencije između islamske vjere i neislamskih društvenih i političkih institucija",[16] i zatim dodaje: „nema laičkog principa, a država treba da bude izraz i da podržava moralne principe religije".[17]

Dakle, neprikosnoveni predsednik SDA, i vrhovni komandant vojske muslimanskog dela BiH, nam još sedamdesetih godina poručuje da će on učiniti sve da sruši sekularni princip organizacije u BiH i tadašnjoj SFRJ. To je bila indirektna objava rata tadašnjem političkom poretku u BiH, ali i sekularno orijentisanim građanima BiH, rođenim u porodicama izraslim na islamskoj tradiciji. To je isto potvrdio i u izdanju koje ovde citiramo i koje je štampano neposredno pred rat. Te činjenice su od početka bili svesni i Amerikanci, ali su je skrivali iz najprizemnijih interesa. Potvrdio je to i najznačajniji čovek SAD za područje SFRJ, bivši ambasa-

16 Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Bosna, Sarajevo, 1990, str. 22.

17 Isto.

dor u Beogradu, Voren Cimerman. Na pitanje novinara: „Ispada da su u pravu na Palama kad tvrde... da Izetbegović pokušava da stvori islamsku državu u srcu Evrope?",[18] „Tačno",[19] odgovara Cimerman.

Dakle, za samu prirodu rata stav predsednika muslimanskog dela BiH i vrhovnog komandanta bio bi sasvim dovoljan za ocenu toga rata kao muslimanskog rata – džihada. Ali mi ćemo ovde ići dalje i pokazati da to nije bila nikakva ekstremna interpretacija islama već islam iza koga je svojim autoritetom stala IZ.

Kao ključni dokaz za gore iznetu činjenicu iznosimo stav vrhovnog poglavara IZ SFRJ, Jakuba Selimoskog, o karakteru spisa Alije Izetbegovića. O tome je Selimoski kazao: „Deklaracija Alije Izetbegovića je jedno njegovo mišljenje... na bazi njegovog vjerskog učenja i pripadanja islamu. Sa vjerskog aspekta gledano nikoga ne treba da iritira što tamo gdje muslimani čine veliku većinu ili sto odsto stanovništva, njihova je religijska obaveza da se vrate organiziranju svih društvenih odnosa na bazi islama. Jer islam ima svoje stavove za društveno-politički, socijalni, čak i finansijski sistem".[20]

Dakle, i vrhovni poglavar IZ SFRJ i politički vođa muslimana u Bosni se slažu da je verska obaveza svih onih koji za sebe govore da su muslimani da ukinu sekularni politički poredak i uvedu islamsku teokratiju. A to je bila indirektna, ali javna objava rata i političkom poretku u SFRJ i u BiH, ali i, kako rekosmo, i sekulariziranim ljudima muslimanskog porekla.

Takvi politički stavovi su široko otvorili vrata delovanju i SDA i IZ i od tada se množe tekstovi u najslužbenijim glasnicima IZ o koracima koje muslimani moraju da preduzimaju ako žele da sačuvaju status muslimana prema propisima IZ.[21] A ti koraci su, kako smo rekli, nekad indirektno a nekad sasvim direktno bili objava rata svima koji drukčije misle.

Temelj SDA činili su pripadnici pokreta Mladih muslimana, koji su posle Drugog svetskog rata osuđeni za terorističku delatnost. Govoreći o njima reis ul ulema Selimoski kaže: „da su mladi muslimani bili izraz onog najboljeg što smo imali u svojim redovima i da su njihove časne i poštene težnje u stvari težnje svih muslimana".[22] Posebnu težinu ovoj izjavi daje činjenica da je objavljena u Glasniku,

---

18 Slobodan Pavlović, SRJ neće prosperirati sa Miloševićem, *Naša Borba*, Beograd, 2.10.1996, str. 6.

19 Isto.

20 *Preporod,* islamske informativne novine, izdavač Mešihat Islamske zajednice BiH, Sarajevo, 15.1.1991, str. 20.

21 Šta to znači pogledajmo samo iz sledećeg primera. U časopisu „Glas islama", br. 53, iz aprila 2001. godine, na str. 21. u rubrici „Pitanja i odgovori", jedan vernik pita kakav je status muslimana koji ne obavlja molitvu pet puta dnevno. Odgovor je: „kazna za takvu osobu je ubistvo jer je postala murted (odmjetnik od vjere)". Da ne bi bilo dileme te reči je izrekao Rešad Plojović, zamenik šefa IZ u Srbiji.

22 *Glasnik vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ* (GVIS), Sarajevo, 6/1991, str. 808.

koji izražava službene stavove IZ. I kako vidimo, vrhovni poglavar jugoslovenskih muslimana kaže da su težnje jednog terorističkog pokreta poštene i časne, i da su to bile težnje svih muslimana.

A ova izjava posebno dobija na značaju kada se citira izjava Alije Izetbegovića sledeće sadržine: „bio je plenum organizacije 20. i 21. februara 1949. godine. Na tom plenumu je odlučeno da se direktno krene u borbu protiv komunističkog sistema."[23]

Kao rezultat toga IZ, pred rat 1992. godine, počinje da razvija ideju o obaveznom svetom ratu džihadu, koji muslimani BiH i čitave SFRJ treba da povedu u cilju stvaranja islamskog halifata. Kao poseban navodimo deo intervjua koji je službeni glasnik mešihata BiH objavio na dve svoje centralne stranice. Radi se o intervjuu Omara Nasifa, generalnog sekretara najvažnije svetske islamske verske organizacije Rabita ili Svetske islamske lige. Ogromnim crvenim slovima intervju je naslovljen kao „Islam kao jedinstvo vere i države". Nasif veli: „Islam u biti predstavlja jedinstvo vjere i države. To je prvo i najvažnije. Svi dosadašnji društveno-povijesni sistemi koje je islam razvijao u svome krilu: vjerski, politički, ekonomski, obrazovni, socijalni, svi oni su popadali kada je pao hilafet, kada je pala jedinstvena islamska država u svijetu. Prva dužnost i zadatak današnje uleme jeste da povrati ove islamske društvene institucije i sisteme, i to prije svega među samim muslimanima. A ta iskustva i ti sistemi i spoznaje su korisne i za nemuslimane".[24]

Ovaj tekst je objavljen kao glavni u jednom od službenih glasnika IZ, što jasno pokazuje da je rukovodstvo stalo iza njega svim svojim autoritetom. Zato se može zaključiti da je IZ BiH više od dvadeset godina pre pojave Abu Bekra al Bagdadija i njegovog halifata izjavila da se bori za identične ciljeve kao i on danas. Posebno je važno da je prema tom tekstu obnova halifata za ulemu – sveštenstvo važnija od propovedanja vere u Boga. Ali ovo svakako nije tačno. To samo pokazuje da se vera u Boga u islamu dokazuje preko borbe za halifat, koji bi trebalo da osvoji čitav svet. Posebno je važno da se u toj borbi IZ BiH daje posebna uloga. Oni su udarna pesnica islamskog osvajanja Evrope. To muslimanima, na Prvoj konferenciji muslimana Istočne Evrope, poručuje profesor islamske teologije iz Saudijske Arabije, Es Samari. On kaže: „Islam u Istočnoj Evropi i dalje ima čvrsto korijenje, zbog čega ima sve predispozicije da uz Allahovu pomoć bude središte političke moći i istovremeno difuzni centar islama preostalom djelu Evrope i Sovjetskog Saveza".[25]

Jasno se kaže da halifat jeste koristan i za nemuslimane i da on mora da se sa naših prostora širi i osvaja Evropu i Rusiju. Dakle, indirektno se nemuslimanima najavljuje rat. Da bi se muslimansko stanovništvo pripremilo za rat sa nemuslimanima, IZ iz broja u broj svojih publikacija objavljuje tekstove koji popularizuju

23 *Mladi muslimani*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991, str. 64.

24 *Preporod*, 15.8.1991, str. 12–13.

25 Isto, 15.9.1991, str. 13.

džihad i predstavljaju ga zadatkom svih muslimana. Ono što je važno, veoma često se muslimani trude da ubede nemuslimansku javnost da džihad nikako nije rat, prolivanje krvi, ali kada govore muslimanima oni džihad predstavljaju sasvim drugačije. Tako Ibrahim Džananović, profesor islamskog prava na Islamskom teološkom fakultetu u Sarajevu, dakle čovek koji buduće hodže uči šta je islam, muslimanima poručuje: „džihad je objava i vođenje rata".[26] Ko može da zamisli da on obmanjuje one koji treba da budu zvezda vodilja muslimanima. Kada su nam objasnili šta je džihad, islamski autoriteti nam dalje govore šta je džihad u odnosu na druge propise islama. Pa kažu: „džihad je u islamu vrhunac njegove uzvišenosti. Džihad je put dostojanstva, plemenitosti i suverenosti, zato je propisan kroz svu prošlost do sudnjeg dana".[27]

Najjasnijim mogućim jezikom muslimanima se poručuje da ako žele da pokažu da su muslimani, onda moraju nemuslimanima objaviti rat i voditi ga protiv njih. I na kraju, kao sublimacija svega, kažu šta je cilj takvog poimanja džihada. To se vidi i iz sledećih stavova: „Islam teži da uništi sve države i vlade bilo gdje na licu zemlje, koje su suprotstavljene ideologiji i programu islama, bez obzira na državu i naciju koja je na vlasti. Svrha islama je da uspostavi državu na temelju svoje ideologije i programa... Islam traži zemlju – ne samo njen dio nego cijelu planetu".[28]

Uvereni smo da ovim stavovima, a posebno poslednjem ne treba nikakvo pojašnjenje. Jasno se vidi šta je pred rat objavljivala IZ BiH. Posebno je važno da se iz ovih stavova vidi da je poruka koju nam u svom programskom dokumentu šalje Alija Izetbegović sasvim kompatibilna sa islamskim učenjem, dakle najumerenijom teologijom. Te da se zbog toga politika vladajuće stranke SDA, a samim tim državne politike u muslimanskom delu BiH sasvim uklapa u islamsko versko učenje. To učenje je, izbijanjem rata u BiH, pretočeno u praksu.

Armija muslimanske BiH bila je ustrojena kao klasična islamska ideološka armija. Njene elitne jedinice doživljavale su svoju borbu kao osvajački džihad, koji ne sme da se zaustavi dok se čitava Bosna i Hercegovina ne pretvori u islamski halifat i da se onda iz nje kao islamskog placdarma krene na osvajanje Evrope. Normalno, to je bio ideal za koji nije bilo snage. Ali to je bio ideal – ideja vodilja. U isto vreme za zapadno javno mnjenje koristio se diskurs koji je rat u BiH (1992-1995) predstavljao kao oslobodilački. Isto kao što je i džihad predstavljan nemuslimanima kao borba prvenstveno na moralnom planu, a muslimanima kao objava i vođenje rata, kako nas uči nesporni verski autoritet i profesor islamskog prava, Džananović.

Džihadska struktura armije BiH vidi se najbolje iz sledećeg primera. Najznačajnije vojne formacije muslimanske BiH bile su korpusi. Komandant trećeg elitnog

26 Ibrahim Džananović, *Idžtihad u prva četiri stoljeća islama*, Islamski teološki fakultet, Sarajevo 1986, str. 31.

27 *Preporod*, 1.9.1991, str. 22.

28 *Takvim*, 1992, izdavač Predsjedništvo Udruženja illmije u BiH, Sarajevo, str. 68.

korpusa armije muslimanske BiH bio je brigadir Sakib Mahmuljin. Opisujući akcije svoje vojske on veli: „Prosto je nemoguće obići prostore koje oslobađaju mudžahidi Sedme muslimanske slavne brigade, kojima i ovom prilikom upućujem najsrdačnije čestitke i želim nove i veće uspjehe".[29] Za komandanta trećeg korpusa, njegovi borci su mudžahidi, dakle učesnici u džihadu, svetom ratu, isto kao i talibani, hamasovci, Al Kaidini borci, itd.

Džihad je imperativna norma koja se muslimanima nameće. Ona je morala da izazove rat. O tome govore istaknuti muslimanski intelektualci, kao npr. Halid Čaušević. Govoreći o ratu u BiH, Čaušević veli: „ovo je bio građansko-konfesionalni rat, koji je Alija svojim nemudrim postupcima isprovocirao".[30] Važno je reći da Čaušević nije običan muslimanski intelektualac. On je bio blizak prijatelj Alije Izetbegovića, ali što je posebno važno, on je i sin bivšeg vrhovnog poglavara IZ Džemaludina Čauševića, koji je zadužio kulturu muslimanske Bosne, jer je jedan od retkih prevodilaca Kurana na naš jezik.

Dakle, kada se radi o karakteru rata u BiH, koji se vodio od 1992. do 1995. godine, nema nikakve sumnje da je on bio verski rat – džihad. I da je tako predstavljan i od IZ i od države. Kao posebno interesantan dokaz, za ovu priliku navodimo šta se o ratu kaže dve godine posle dejtonskog mira. To je vreme kada muslimanima nikako ne treba negativna propaganda, koja može da ih poveže sa islamskim ekstremizmom. Dakle, kada je logično da pojačaju priču o sebi kao borcima za multikulturnu BiH i sekularne građanske vrednosti.

Uprkos tome, na tuzlanskom univerzitetu se za predmet koji je nastavljao tradiciju nekadašnje Odbrane i zaštite iz perioda SFRJ koristio udžbenik koji se, suprotno ONO i DSZ, dakle odbrani zemlje i težnji da se svaki rat predstavi kao negativna pojava, zove „Obuka za rat". Znači, sasvim u skladu sa definicijom džihada. U pomenutom udžbeniku rat u BiH predstavlja se na sledeći način: „S vjerskog aspekta gledano to što su borci armije Bosne i Hercegovine činili jeste džihad najvišeg reda..."[31] Ako tome dodamo da je u pitanju citat iz knjige koju je napisao ministar obazovanja, nauke, kulture i sporta u periodu između 1994. i 1996. godine, doktor islamske teologije, Enes Karić, stvar postaje još zanimljivija. Dakle, to je konstatacija ministra, čoveka koji predstavlja vladu i primarno je nadležan za visoko obrazovanje. A knjiga iz koje to navodimo je odobrena za nastavu na univerzitetu, od strane ministarstava odbrane i prosvete. Dakle, svi oni 1997. godine potvrđuju da je rat u BiH bio džihad, znači rat čiji je cilj stvaranje halifata i uništavanje sekularnih političkih poredaka širom sveta.

Za sam kraj rada možemo da zaključimo sledeće. Više je nego očigledno da je za IZ BiH i vlasti muslimanskog dela te republike rat od 1992. do 1995. godine bio

29 *Ljiljan,* nacionalni sedmični list, 16.11.1994, Visoko, str. 11.

30 *Dani*, 24.11.1997, str. 12.

31 Enes Karić, *Duhovna snaga odbrane*, Vojna biblioteka Sarajevo, 1994, str. 97. Ovde citirano prema Izudin Hasanović, *Obuka za rat*, Print kom, Tuzla, 1997, str. 97.

džihad – verski rat. Protivnici u tom ratu bili su Srbi-pravoslavci i Hrvati-rimokatolici. Shodno tome, što god pravoslavni i rimokatolici mislili o karakteru rata, muslimani su im nametnuli da u njemu učestvuju kao vernici, a ne kao pripadnici sekularnih nacija. Samim tim, taj rat primarno je bio verski.

Sa druge strane, imajući u vidu sve prethodno rečeno o etnogenezi nacija, nastalih na prostorima od Tabanovaca do Bele Krajine, jasno je da su one formirane na političkim tradicijama koje je presudno profilirala religija. Sa te tačke gledišta, postaje očigledno da su religije, uzete kao sistem dogmi ili kao sistem običaja koji su odredili kulturu političkih nacija u pitanju, bile glavni okidač za rat. I da je logično da, pošto te kulture i danas dominiraju, verski uslovljeni sukobi na ovim prostorima nisu isključeni ni u budućnosti.

Na osnovu tih činjenica jasno je da mir ili sukobi na ovim prostorima zavise od toga kako će narod, ali pre svega kulturna, politička i verska elita, znati da se odnosi prema izazovima koje religije kao sistem dogmi ili tradicije zasnovane na religiji nose sa sobom.

Literatura

Bosanski pogledi, Beč, 1971.

Glas islama, br. 53, april 2001.

Glasnik vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ (GVIS), Sarajevo.

Dani, 11. 2. 2000, Sarajevo.

Dubrovnik, kalendar za prostu 1898, godina druga, Srpska dubrovačka štamparija A. Pasarića, Dubrovnik, 1897.

Izetbegović, Alija, *Islamska deklaracija*, Sarajevo, 1990.

Jelčić, Dubravko, *Politika i sudbine: eseji, varijacije i glose o hrvatskim političarima*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.

Kettell, Steven, "Do we need 'Political science of Religion'?", *Political Studies Review*, Novembar 2014. Ovde citirano prema http://www.researchgate.net/profile/Steven_Kettell/publication/266748309_Do_We_Need_a_Political_Science_of_Religion'/links/5512deab0cf268a4aaeb420f.pdf (Pristupljeno 16. 10. 2015).

Ljiljan, nacionalni sedmični list, 16. 11. 1994, str. 11.

Mladi muslimani, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

Pavlović, Slobodan, „SRJ neće prosperirati sa Miloševićem", *Naša Borba*, Beograd, 2. 10. 1996, str. 6.

Petit larousse illustre, 1988.

Petrović, Ilija, *Sačuvaj nas bože ekumenističke ljubavi*, 17.9.2012; na http://www.srbel.net/2012/09/17/sacuvaj-nas-boze-od-ekumenisticke-ljubavi-2 (Pristupljeno 25.10.2015).

Philosophy, Religion and Public Policy. A two-day conference at the University of Chester, as part of the AHRC Philosophy and Religion Practices Research Network, http://www.chester.ac.uk/sites/files/chester/Philosophy,%20Religion%20and%20Public%20Policy%20-%20final%20programme.pdf (Pristupljeno 10.11.2014).

Preporod, islamske informativne novine, izdavač Mešihat Islamske zajednice BiH, Sarajevo.

Sanusi, Mobolaji, *Anambra's night of desecration,* http://omojuwa.com/2013/11/anambras-night-of-desecration-by-mobolaji-sanusi (Pristupljeno 10.11.2014).

Стрельников, Сергей Сергеевич, *Взаимодействие политической культуры и конфессионального сознания в условиях модернизации в России*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук, Тюменский государственный университет, Тюмень 2014, стр. 10, 98 (PhD disertation presented at Tumen State University Russia, June 2014); http://d21227402.utmn.ru/docs/5432.pdf (Pristupljeno 10.11.2014).

Hasanović, Izudin, *Obuka za rat*, Print kom, Tuzla, 1997.

Džananović, Ibrahim, *Idžtihad u prva četiti stoljeća islama*, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1986.

Miroljub Jevtić

RELIGION AS AN ELEMENT OF THE CONFLICTS IN YUGOSLAVIA 1992–2001

Abstract: Conflicts in former Yugoslavia, started in Croatia in 1991 and ended in Macedonia in 2001, had numerous causes. One of them could be religion. Unfortunately, the fact that religion could cause conflict was neglected due to dominant perspective on religion in political science. Claiming that religion would vanish from the public life, and therefore political, it was logical to presume that religion cannot influence political behavior. However, now we see that religious influence in political is very important and deserve academic attention. It that sense, conflicts in Yugoslavia started to be analyzed from that perspective, not just as ethnic or national conflict, and therefore this topic came into the area of interest of politology of religion, a young discipline among political science. Having all this in mind, in this paper the author will analyze religion as an element of the conflicts in former Yugoslavia. The main goal is to answer the question did religion have any influence, or not, on the creation of the preconditions for disputes among different sides, which eventually turned into armed conflicts.

Key words: religions, conflicts, disputes, causes, politology of religion.

III

PROŠLOST KAO SREDSTVO POLITIČKE IMAGINACIJE I LEGITIMACIJE U POSTJUGOSLOVENSKOM PROSTORU

UDK 316.56(497.7)
94(497.7)

Natasha Sardzoska[1]
Schiller International University, Heidelberg

MAPPING AND HOMOGENIZATION OF MEMORY: FROM URBAN REINVENTION OF THE CITY OF SKOPJE TOWARDS CONFLICTING NARRATIVES OF POROSITY IN THE SPATIAL – HISTORICAL LANDSCAPE

Abstract: The paper draws on strategies of memory management and collective amnesia throughout the violent destruction of memory, usurpation of public space, abrupt reinvention of patrimony and re-appropriation of selected segments of the history, when building the independent nationhood of the Republic of Macedonia following the outbreaks of the wars in former Yugoslavia. In a nutshell, I argue the odd architectural reinvention of the past that has produced nationalistic revival proliferating in the urban landscape of the city of Skopje. I elaborate the neo-historical revisionism in the fervid fermenting political turmoil generated by the re-branded architectural palimpsests. The case of the Macedonian capital is specific for it undergoes a retrograde dialogue with the past through reproduction and recreation of urban landscapes corroding the collective memory. In part, the reconstruction of the city has reconfigured destroyed buildings during the earthquake (1963), but most of the re-formed monuments with emblematic meaning proclaim dense and somewhat blurred nationalistic identification.

Key words: urban reinvention, historical revisionism, mental maps, collective amnisia, memory management

1 natasha.sar@gmail.com

En ce sens Marx donnait une base historique à l'idée énigmatique selon laquelle ce qui lie entre eux les groupes sociaux et les individus n'est pas un bien commun supérieur, ou un ordre juridique, mais un conflit en perpétuel développement.[2]

E. Balibar

But the homeland is partly invented, existing only in the imagination of the deterritorialized groups, and it can sometimes become so fantastic and one-sided that it provides the fuel for new ethnic conflicts.

A. Appadurai [3]

Space in general is only an activity of the mind.[4]

G. Simmel

(…) all political concepts, images and terms have a polemical meaning. They are focused on a specific conflict and are bound to a concrete situation: the result (which manifests itself in war or revolution) is a friend-enemy grouping, and they turn into empty and ghost-like abstractions when this situations disappears.

K. Schmitt[5]

The fall of the Berlin Wall, and the symbolic overcoming of frontiers, has changed the geographical, economic and political map of Europe and reconfigured space

2 I translate from French: "In this sense Marx has given a historical basis to the enigmatic idea according to which what *links* the social groups and the individuals between them is not a superior common good, or a juridical order, but rather a conflict in perpetual development". In Balibar, Etienne / Wallerstein, Immanuel, *Race, nation, classe: les identités ambigues*, La Découverte, Paris, 1997, p. 227.

3 Appadurai, Arjun, *Modernity at Large: cultural dimensions of globalization*, University of Minnesota Press, 2000, p. 49.

4 Frisby, David / Featherstone, Mike (eds.), *Simmel on Culture*, Sage Publications, London, 1997, p. 137.

5 Schmitt, Karl, *The Concept of the Political*, The University of Chicago Press, Chicago, 2007, p. 30.

into an overheated anthropological category, neglected for so long by the history of thought, which has drawn its main focus on the phenomenology of time. The geographical and the metaphorical shattering of Yugoslavia and the dissolution of its frontiers unleashed collective amnesia, group paranoia and resurrection of narratives of ethnicity and belonging. The bloody break-up of Yugoslavia has produced different levels of spatial recording of memory in various post-Yugoslavian capitals; the political consequences of the generation of post-Yugoslavian borders, implying their porosity (and somewhere impossible delimitation), have caused the reinvention of these unstable urban spaces where an *urbicide* (Bogdanovic) of several former Yugoslavian cities (to name but a few: Sarajevo, Mostar and Skopje) was performed.

The Macedonian capital city, Skopje, is today a city of architectural excess, giant monuments, extravagant buildings, fantastic ornaments, city of lions, imposing bridges, gaps, zones emptied of meaning, palimpsests, contrasts and discrepancies between the former Yugoslavian – socialist architecture and the intrusive baroque and antiquity revocation of distant epochs; a city which tend to reproduce the nationalistic *grandeur* with cheap aesthetic and artistic values and materials; a city which has profoundly changed its face, introducing kitsch and excessive decoration, instigating anxiety of power and ideology behind the luxurious and questionable architecture of the authoritative government; a city with no architectural contingency nor consistency; city where "identities of urban sites are negotiated, formed and re-formed".[6] Skopje today is a city that has faked the excess on many levels: a replica of a theater destroyed during the earthquake is built identically the same yet with cheap materials (such as residential aluminium windows, shimmering gold elements etc.) by the river of Vardar and in the district of the Old Bazaar, dating from the 11th Century, next to two museums, one of wax figures of Macedonian historical personalities and another museum of artifacts, both built in neo-classical, baroque and rococo style opposite the Memorial Museum of the Holocaust built in modern architectural style. A city of an exotic journey behind plastered luxuries, vehicle of sensations or a hidden ideology, one could ask? Here, I analyze the proliferation of narratives of the remote past in the urban reinvention and the reduction of Skopje to a hybrid city, and, for this purpose, I focus on the *dysneyfication* (Augé) of the city. Elaborating the spatial and memorial management in the case of the Macedonian capital, in particular, I draw on the transformation of the urban texture in a fluid and shifting geography. I argue the revisionism of the past and, to some extent, the reinvention of the urban landscape of the city, and therefore, the political impact inducing to nationalistic affiliation and identification.

6 Bauman, Zygmunt, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*, Polity Press, Cambridge, 2007, p. 79.

The pressure to belong and to self-preserve, self-define its own space has undergone various practices of mapping memory, building mental maps, erasing emotional "lieus de mémoire" (Pierre Norra) and creating and imposing severely new, almost unrecognizable spots of memory. This process has changed the architectural skeleton, compelling to a strong amalgamation with the antiquity. The cancellation of the geographical and cultural nomenclature was a first step towards collective amnesia and a break-up with the common Yugoslavian past. The desperate urge of belonging to a statehood-frame has implemented a network of derived toponyms, drifting off geostrategic memory management, reproducing pervasive and invasive architectural plagiarism, where more is decorated for aesthetic excess, less is added to the utility value. The result is: the evocation of self-definition and the nationalistic affiliation is nourishing meta-conflicting irritable narratives.

As Balibar puts it, the Yugoslavian situation was not atypical but it represented local projections of confrontation and conflicts characteristic of all of Europe and that the fate of European identity, or rather European citizenship, was played in Yugoslavia. In his work published together with Immanuel Wallerstein, he uses the expression "constitution of fictive ethnicity" to describe the proliferating nationalization of the societies and peoples and therefore of languages, cultures, architectures, genealogies. According to him, the identity is never individual but rather built on the basis of social values, norms of behaviors and collective symbols.[7] In this sense, if we argue the case of the city of Skopje, we understand the double-standard historical necessity to build such a nationalized emblems of extreme patriotism and megalomania projects of imperial hegemony and we critically evaluate its contingency to the present and to the ongoing societal complexities and economic weaknesses in Macedonia,

The urban texture of Skopje has refused the common former Yugoslavian past through formulas of revisionism, strategies of reinvention of the tradition (Hobsbawm) and systematic erasure of every emblematic element that might be associated to the former socialist everyday practices and to the former Yugoslavian political affiliation and belonging. By doing so, the political authorities, as social actors, have eradicated toponyms, places and spots of remembering, managing peoples mental maps and introducing new chapters of history, according to them, forbidden in the remembrances of the Yugoslavian epoch. The nostalgia for a space of belonging and the emotional nexus to the Yugoslavian cultural and urban space, was expelled from the collective memory by infiltrating new mental maps.

According to Simmel, space has the quality of "fundamental effect on social interactions" and its "self-contained boundary" performs a function of "socio-

7 "Car toute identité est individuelle, mais il n'y a jamais d'identité individuelle qu'historique, c'est à dire construite dans un champ de valeurs sociales, de normes de comportement et de symbols collectifs." I have translated it from Balibar, Etienne / Wallerstein, Immanuel, "Produire le peuple", in *Race, nation, classe: les identités ambigues*, La Découverte, Paris 1997, p. 128.

logical centripetality" which happens to be an "ultimate psychological coherence of individual persons" and which "grows into an image (…) of solid surrounding boundary line".[8] The setting of boundary is in any case psychological, Simmel argues. The difficulty of urban interaction with the space and the intra-urban divisions in the city of Skopje build a significant limitation of civil dwelling. Further on, we could also refer to Simmel when he underlines that "the boundary is not a spatial fact with sociological consequences, but a sociological fact that forms itself spatially."[9] The delimitation of the city constructed on solid nationalist playground of naming places and inventing stories affects the human feeling of urban belonging. The concentration of power in the governmental buildings aiming at a creation of dominant metropolis influences both the economical and societal aspects of public interest that affect the notion of citizenship and the sense of togetherness. Citizens of Skopje have become alienated, exiled within their own city: from few semi-structured interviews with inhabitants born in Skopje, I encountered the outcome of feelings of loss in their statements such as: "I am feeling lost in this city", "I no longer recognize my city", "This used to be my hometown", "When walking downtown, I skip the main square", etc. In this context, "space always remains the actually ineffectual form, in whose modifications real energies are manifested (…) central point which holds the inhabitants of such region together politically. It is not the form of spatial proximity of distance that creates the special phenomena of neighbourliness or foreignness, no matter how irrefutable this might seem. Rather, these too are facts caused purely by psychological contents, the course of which has no different relationship to its spatial form".[10]

Further on, when arguing the social, territorial, and cultural reproduction of group identity, Appadurai argues "…group identities necessarily imply that cultures need to be seen as spatially bounded, historically unselfconscious, or ethnically homogeneous forms."[11] "The nation-state relies for its legitimacy on the intensity of its meaningful presence in a continuous body of bounded territory. It works by policing its borders, producing its people, constructing its citizens, defining its capitals, monuments, cities, waters, and soils, and by constructing its locales of memory and commemoration, such as grave-yards, and cenotaphs, mausoleums and museums."[12] In fact, the places of memory have become contested narratives of revisionism, interruption of the historical flow and intrusion in the presencing space and have turned out to be reconstruction of the past throughout suspicious

8 Frisby, David / Featherstone, Mike (eds.), *Simmel on Culture*, Sage Publications, London, 1997, pp. 140–141.

9 Ibidem, p. 143.

10 Ibidem, pp. 137–138.

11 Appadurai, Arjun, *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*, University of Minnesota Press, 2000, p. 183.

12 Ibidem, p. 189.

money transactions and almost anonymous authors in the invasive definition of Skopje. Deconstructing space, corroding the interstices of the urban texture, mistranslating tradition and disturbing everyday practices are just few elements of the urban reinvention of the Macedonian capital. The strategies of managing memory, implying spatial asymmetry and isomorphism, have compelled the mnemonic community to undergo the vernacular space under perpetual reinvention and redefinition and to practice new fashions of urban dwelling.

The contradictory interpretation of responsibilities and the conflictual narrative of the policy building platform have solicited double cartography: on one side the official, rational geographical boundary produced in the bordering space and on the other side the unofficial, emotional mental boundary drifted away with the urban resurrection of the past. The geography of forced belonging has undergone ultimate change of toponyms; the politics of public space has profoundly eradicated the remembered urban landscape, throwing it away in the shores of the unauthorized memory. Space has become a condition of history; space is depicted and reproduced in Skopje throughout constructivist approach where it becomes perceptible only because constructed and revised. The condition of memory has brought the general feeling of the people to a certain *unheimlichkeit* state of *unhomeness*; that is to say, the vernacular memory of the city no longer persist in the map but rather a homogenized memory has been introduced in the misused and mistranslated concept of urban planning of the public space.

The fear of disappearing and the revenge of distant memory has violently marked the urban texture of the city of Skopje, transforming it into a nomadic city, a hybrid city, a non-city that has erased significant amount of controversial spots of memory. If Etienne Balibar coins the notion of production of people, here, in Skopje we could describe the production of people throughout the production of space and erection of symbolic cenotaphs and monuments, (the Triumphal Gate, Alexander the Great, Philip the Second, lions, massive boats, palm trees, mothers breeding babies, fighters, revolutionary heroes and so on and so forth). If a map is a model of shaping space, an image of representing space, then we ought to perceive the power of the imagery and the power of spatial representation of the *Kulturaum* as something premeditated and constructed.

The social actors of this map-mania have hybridized the public space and, as Foucault puts it, the cultural product of architectural landscape has been de-constructed and deeply negotiated, thus the meaning reinvented. The usage of socialist icons and street names has been removed and symbols of the Antique Macedonia have been re-established (despite the long dispute about the name with Greece). This has provoked the Albanian minority, on their behalf, to revision and reinvent their contested past and introduce their emotional maps in the old part of the city, the Turkish Old bazaar, bestowing monument of Skender Beg. The image of the city has been interpreted through the glance of antiquity, the Byzantine period and

the period of VMRO, the secret Macedonian revolutionary organization. Free spaces and parks have been permanently cut off the map of Skopje and refilled with the nationalistically-shaped buildings within the governmental project "Skopje 2014". If we consider that the city as such is not a natural phenomenon, but rather a product, a socially organized cultural complexity (Hannerz), then the city of Skopje is a brand new invented and socially constructed product *par excellence*: dysneyfied, rarefied, purified, tailored, cut off, hence, hybridized and traumatized.

Guy Debord's psycho-geography focuses on the emotions that we read in space and the affections of space. Territory as social construction is appropriated and object to future, injected memory of the contested antiquity, whilst urban imagination related to the communist or socialist past was gradually suppressed. We can elaborate the produced space labelled with megalomania, the imagined space labelled with the erased past, the experienced space shifted from the difficult urban interacting with the revised city and the vernacular space where new meanings have been assigned to the territorial palimpsest. If territory is a product, then we argue the city of Skopje stuck in a specific interzone, or rather *in-betweenness* (Bhabha) of the past, the present and the liquid future. We no longer depict a fixed location in this city for everything is in constant motion and challenging change. We do not only argue relocations of symbols and emblems, lay-outs and names, but even removal, neglect, stigma and a passive strategy of political appropriation through different tactics of the public space. Streets named with former Yugoslav political public figures and politicians from the socialist epoch, were completely erased and renamed. Every place (streets, hotels, schools, libraries or other public institutions, squares etc.) relating to former Yugoslavia, has regained new meaning – yet, some bars and restaurants and small shops kept the practice of remembering Yugoslavia in the everyday practices as a sort of a tourist attraction. The management of space and memory by the ruling policy makers has successfully managed to exterminate every single remembrance of former Yugoslavia and proliferate arbitrary narratives of the nationhood.

The city of Skopje has undergone multi-layered multifaceted deep cultural and architectural transformation revealing phantom boundaries of the past, reviving nationalism, distinctive ethnical definitions and bordering processes and baroque mixture of epochs, memories and turbulences. Outcast from the history, mutilated and cut off from the mainstream contextualisations, the map of the city of Skopje became porous, unstable, shifting, blurred and even liminal for it describes and translates strong, overwhelming and outdated pattern of identifications with certain portions of the past, strategically aiming at erasure of some parts of the past, enhancing other parts of the past while repeating spatial determinism and counter-politics of the vernacular memory. The construction of social space, in Simmel, gravitates around the pathology of the city, the destruction of its shades and forms

in the history, and the conflict of self-limitation. Creation of economic excess, exaggerated places, megalomania, kitsch as an outcome of the loss of identification, "(…) centripetal homogenization and massification by the cultural apparatus (…)":[13] could we raise the question, in Augé terms, if Skopje has become one giant non-place?

This expelled texture of urban landscape brings us to the question whether it is possible to come into terms with the interpretation of the Yugoslavian conflicts? In this constructivist approach of making places (Appadurai), will there be a room for togetherness for the city dwellers? Where does the vernacular memory of the native inhabitants go? Who owns the space and who manages the memory of the people? Can we argue deterritorialization and erasure or cancellation of space or we are thrown in hybrid fields of significance where the revival of nationalistic discourse is at stake? Therefore, the goal of my paper is to analyze the political agency of the social actors which have dispersed the city map by inducing it to a homogenization of memory and arbitrary, rather emotional interpretation of selected portions of historical data. Can we assume, then, that the former-Yugoslavian skeleton of the city has been expelled at the edge and the periphery of the memory of this shifting city?

Going through these questions I come to the essential question of this paper: if something comes across our empirical experience as self-proclaimed, somewhat arbitrary – as it does the managed memory, the emotional cartography and the revised past – how can we name it? How can we experience the city vernacular memory in a space where history is reduced to items and conglomerates of monumental objects? Is the city lost with the loss of memory? What is certain – and what goes well in the frame of this conference – is that the collapse of Yugoslavia has brought up to a turbulent construction of local and regional identities – although I dislike using the term "identity", here it usage seems to be indispensable – new maps, new names, new boundaries and in all that the trauma of belonging and self-definition. In this revisionism of the city there has not been a concrete historical questioning of how the new space has gained meaning, how a place (for instance, which historical even is celebrated with the Triumphal Gate?) has overwhelmed the rational boundary of signification.

The goal of my paper was to demonstrate the importance of the politics of remembering in the societal building of a city seen, in this case, as a generator of meanings and as a generator of cultures. I draw on the urban definition of culture because I consider the role of culture and its complexity to be determinative for the production of conflicts and reconciliations. For that purpose, I have chosen the historical revisionism put into practice in the city of Skopje because it contains controversial quality of the post-Yugoslavian peace. The discourse of reinvention

13 Hannerz, Ulf, *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*, Columbia University Press, New York, 1992, p. 98.

of the past has nevertheless created in Skopje parallel anthropological phases and layers, which are impossible to be approximated and which show how difficult still it is to come into terms with the traumatic past.

The dysneyfication of Skopje has created exaggerated places, over-heated, boiling and intrusive spots of urban dwelling with dense historical contents: as if the city was to become a part of a science fiction thriller, shouting, screaming out its megalomania and preponderance. Marc Augé argues the non-spaces as trivial, explained and meaningful only through the experience of the actors; yet, in Skopje there is a map with no memory, cartography with no actors: a virtual one. The urban regeneration of the city has erased the memory of the well-known and emotionally important places to Skopje inhabitants – i.e. the Žena Park, opposite the Macedonian Parliament filled in with golden monumental heroes upraising and uplifting the glory of the Macedonian nationhood – by doing so has eradicated the everyday practices ongoing in this park. But isn't that a disclosure of strategic memory building? The city-memory argued by March Augé tend to become a city-deposit of collective history, but where people do not interact, they do not enact the *lieux de mémoire* because what it used to be a collective memory is now erased, or rather replaced with places of which the inhabitants have no remembrance at all. The aforementioned memory of the socialist period and the belonging to the Yugoslavian confederation no longer persist in the collective imaginary: the memory contained in the high places – emblems of the collective memory – is now vanished. A brand new map of memory homogenization has been introduced in the urban lymphatic system of the city or rather in the societal depiction of the complex urban culture. Skopje has, thereto, became an urban palimpsest where physical practices of urban inscriptions, cultural imprints and spatial tailoring have become governmental actions.

Either a metaphorical Balkan Las Vegas or post-socialist Disneyland, Skopje remains to pulse in the outskirts of the marginalized narrative of a phantom past where the tool of political legitimization of the nationhood remained is the selective, arbitrary, subjective, emotional and violent intrusion in the urban dwelling of the public space. The incumbent narrative of Antique Macedonia has introduced severe acts of complete erasure from the mental maps of the forthcoming generations of Skopje as it was before the ongoing realization of the project "Skopje 2014". Again, this implies that having a different present with many generations of Skopje inhabitants means relocating borders, living between boundaries, inhabiting interstices of common territory – yet, building new borders?

„The idea of re-establishing the past involves elucidating the facts and making connections between them."[14] Skopje has become a reconfigured zone of a revised historical context. Mapping the city with new places of memory implies a prescribed

14 Lotman, Yuri, *Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture,* Tauris, London, 2001, p. 217.

urban culture, where all political power has been condensed in the center. Undertaking the terminology of ritual killing of the city, i.e. *urbicide*[15] (and to some extent linked to culturcide, or even spatial acculturation), we could cluster the city of Skopje in this traumatic category of killed cities in the re-conceptualized social space. As Foucault argues, here, space becomes theater of continuous contamination and overwhelming displacement.

Skopje lays claim to its lost identity,[16] tends to become a central zone, leaving behind the frustration of a marginal, eccentric, peripheral zone, often, as the local political patriot actors would state, in the shadows of the big policy making center and cultural conglomerate, Belgrade; being cast-out or out-cast as a city, borrowing a contested status, Skopje screams out to be identified as an important historical cross-road town of the Balkans. Identity is questioned not as an affirmed, pre-coined or pre-given, Bhabha underlines it is "never a self-fulfilling prophecy" but rather a "production of an image of identity and the transformation of the subject in assuming that image". He refers to Lacan when undergoing identity in terms of "desire of the look and the limits of language. The 'atmosphere of certain uncertainty' that surrounds the body certifies its existence and threatens its dismemberment".[17] Referring to Lacan's symbolic of the "eye", he says that 'the phrase of identity cannot be spoken just like as the eye is facing the self-elision when appealing to be seen. It is the "impossible position of enunciation. To *see* a missing person, or to *look* at Invisibleness, is to emphasize the subject's transitive demand for a direct object of self-reflection (…)"[18], "(…) a nostalgic demand for a liberatory, non-repressed identity"[19] from "(…) the political subject as decentred spatial agency"[20].

In a conclusion, I shall ponder on the role of architecture in building dangerous ideological patterns and creating emotional cartographies within the arbitrary matrix maps. Memory implies redemption as an act of remembrance against the denial: if the city is an outcome of a thought project, then architecture should re-interpret not reinvent history, architecture should nourish closeness not conflict, proximity not removal, foster the sense of togetherness not the intrusion of power discourse of usurpation; re-think the present instead of smuggling the past baroque or neo-classic visions of space; negotiate belonging rather than pushing forward

15 First coined by Michael Moorcock in 1963, from Latin *urbs* – city and *caedere* – to kill, to cut, meaning violently to shatter the city, conceived by Marshall Berman in his reading of certain areas of Bronx and applied by the Serbian architect Bogdan Bogdanovic when reading the systematical destruction of the cities of Sarajevo and Mostar.

16 Here, I argue the term according to Bhabha notions of identity.

17 Bhabha, Homi, *The Location of Culture*, Routledge, London, 2004, p. 64.

18 Ibidem, p. 67.

19 Ibidem, p. 76.

20 Ibidem, p. 317.

the nationalistic subjectivization of territory, which now becomes sensational, unreal, impropriate and reconfigured in the phantom city, city of past shadows – not an outsider city, not an oppositional city, yet a fragile pressurized presence of figurative accumulation of layers of history and iteration of what was once demolished. "The sign of history does not consist in an essence of the event itself, nor exclusively in the *immediate consciousness* of its agents and actors, but in its form as a *spectacle*; spectacle that signifies *because of* distanciation and displacement between the event and those who are its spectators"[21]. In the urban texture of Skopje, the memory of the territorially bounded, almost acculturated mnemonic community becomes a historical paradigm.

Someone once said Europe is a continent of forgetting: the controversy of erased collective memory in Skopje is a flagrant example of a city that has cut off metaphorical chains with its past and rebuilt tactics of revisionism and blurred narratives of controversial nationalism. This strategy of forgetting is instigating groups, peoples and communities to be molded by the imposed collective memory – seen as a sociological fact; here, the reality takes shape upon the erasure of the common past with Yugoslavia – citizens feel lost in a city they no longer belong to, and by losing that part of the memory peoples lose strong constitutive part of their geo-cultural identification processes in geopolitical sense – and are compelled to dwell in the new-born memory of a giant dysneyfied Balkan baroque rococo capital of contemporary antiquity (an oxymoron!).

This brings me to ask, as Karl Schlögel puts it, if the "grand narrative" will be born again and if what used to be called *spatial turn* will be the indicator of its critique reconstruction?[22] It is clear: "there are metropoles and there are renaissances, sites and periods where the management of meaning reaches unusual heights."[23]

References

Appadurai, Arjun, *Modernity at Large: cultural dimensions of globalization*, University of Minnesota Press, 2000.

Augé, Marc, *Dysneyland e altri non luoghi*, Boringhieri, Torino, 1999.

Augé, Marc, *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Seuil, Paris, 1992.

21 Bhabha, Homi, *The Location of Culture*, Routledge, London 2004, p. 348.

22 Schlögel, Karl, "Leggere il tempo nello spazio. Città e simultaneità", translated by Maria Silvia Da Re. In Bonadei, Rossana, a cura di, *Naturaleartificiale. Il palinsesto urbano*, Lubrina Editore, Bergamo, 2009, p. 28.

23 Hannerz, Ulf, *Cultural Complexity. Studies in the Social Organization of Meaning*, Columbia University Press, New York, 1992, p. 169.

Balibar, Etienne / Wallerstein, Immanuel, *Race, nation, classe: les identités ambigues*, La Découverte, Paris, 1997.
Balibar, Etienne, *Europe as a Borderland,* The Alexander von Humbolt Lecture in Human Geography, University of Nijmegen, November 10, 2004.
Balibar, Etienne, *Politics and the Other Scene*, Verso, London, 2012.
Bauman, Zygmunt, *Society Under Siege*, Polity Press, Cambridge, 2002.
Bauman, Zygmunt, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*, Polity Press, Cambridge, 2007.
Bhabha, Homi K., *Nation and Narration*, Routledge, London, 1990.
Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*, Routledge, London, 2004.
Borrdieu, Pierre, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Ed. Minuit, Paris, 1979.
Buci-Glucksmann, Christine, *La folie du voir. De l'esthétique baroque*, Galilée, Paris, 1986.
Debord, Guy, *La société du spectacle*, Gallimard, Paris, 2008.
Eriksen, Thomas Hylland, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives: Third Edition (Anthropology, Culture and Society),* Pluto Press, 2010.
Foucault, Michel, *Spazi altri. I luoghi delle eteropie*, Mimesis, Milano, 2002.
Frisby, David / Featherstone, Mike (eds.), *Simmel on Culture*, Sage Publications, London, 1997.
Hannerz, Ulf, *Cultural Complexity. Studies in the Social Organization of Meaning*, Columbia University Press, New York, 1992.
Hannerz, Ulf, *Explorer la ville. Eléments d'anthropologie urbaine*, Ed. Minuit, Paris, 1983.
Hobsbawm, Eric/Ranger, Terence (eds.), *The Invention of the Tradition*, Cambridge University Press, 2012.
Galli, Carlo, *Spazi politici. L'età moderna e l'età globale*, Il Mulino, Bologna, 2001.
Lefebre, Henri, *La production de l'espace,* Economica, 2000.
Lotman, Yuri M., *Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture,* Tauris, London, 2001.
Norra, Pierre, *Présent, nation, mémoire,* Gallimard, Paris, 2011.
Schlögel, Karl, *Grenzland Europa. Unterwegs auf einem neuen Kontinent,* Hanser, 2013.
Schlögel, Karl, "Leggere il tempo nello spazio. Città e simultaneità", translated by Maria Silvia Da Re. In Bonadei, Rossana, a cura di, *Naturaleartificiale. Il palinsesto urbano*, Lubrina Editore, Bergamo, 2009.
Schmmit, Karl, *The Concept of the Political,* The University of Chicago Press, Chicago, 2007.

UDK 321:172(091)

Nikola Beljinac[1]
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

PATRIOTIZAM I SUOČAVANJE SA PROŠLOŠĆU: OD SAMOOBMANJUJUĆEG KA SAMOPREISPITUJUĆEM PATRIOTIZMU[2]

Sažetak: U tekstu se razmatra odnos između patriotizma i nasleđa negativne prošlosti u postjugoslovenskim državama. Autor zastupa tezu da se refleksija o sopstvenim zločinima mora nalaziti u samom temelju dostojne patriotske privrženosti. U prvom poglavlju analizira se povezanost patriotizma i samoobmanjivanja. Istorijski posmatrano, uspon samoobmanjujućeg patriotizma vezuje se za pojavu i jačanje nacionalnih država. U drugom poglavlju autor, na primeru postjugoslovenskih država, nastoji da ukaže na opasnosti koje izviru iz koncepcije samoobmanjujućeg patriotizma, posebno u kontekstu odnosa prema zločinima iz prošlosti. U zaključnom poglavlju istražuje se mogućnost drugačijeg utemeljenja patriotske privrženosti, u čijem će središtu biti ideja o samopreispitujućem patriotizmu.

Ključne reči: negativna prošlost, ratni zločini, samoobmanjujući patriotizam, samopreispitujući patriotizam, postjugoslovenske države

Dokle se god budemo samo hvalili, slabosti i pogreške prikrivali, u povesnici učili koliko je ko od predaka naših junačkih glava odrubio, a ne i gde je s puta sišao, donde ćemo hramati i ni za dlaku nećemo biti bolji, jer prostaci i mladi ljudi, koji se tako zapajaju, i ne misle da može biti i pogrešaka u nas, pak sve što im se predlaže, za čistu istinu i dobrodetelj sma-

1 nikola.beljinac@fpn.bg.ac.rs

2 Rad je nastao u okviru realizacije naučno-istraživačkog projekta broj 47026, *Konstitucionalizam i vladavina prava u izgradnji nacionalne države – slučaj Srbije*, podržanog od strane Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

traju. Bacimo pogled na najpoznatiju povesnicu našu. Što je bilo luđe, preteranije, nesmislenije, to je imalo više uvažatelja, a glas umerenosti smatrao se kao nenarodnost, kao protivnost i izdajstvo…Otud nije čudo što nevaljali i pokvareni, a takvih ima svuda, pod vidom rodoljublja svaku priliku za svoju sebičnost upotrebljavaju, i najbezumnije sovete daju, ne mareći hoće li se time svojoj opštini ili svome narodu kakva šteta naneti.

J. Sterija Popović[3]

UVOD

Malo kome je pošlo za rukom da na tako pronicljiv i slikovit način opiše sva lica lažnog patriotizma kao što je to, u poznim godinama svog stvaralaštva, učinio Jovan Sterija Popović. U delu *Rodoljupci*, vanvremenskom prikazu stranputica našeg patriotskog mentaliteta, Sterija je, uz istančan talenat zapažanja, oslikao portret prosečnog srpskog rodoljuba. On je galamljiv, nadobudan, licemeran, sebičan, koristoljubiv, sklon lažima i preuveličavanju, spreman da, pod plaštom brige za naciju, falsifikuje prošlost, a sve kako bi ušićario bar zrno slave i dobiti za sebe. Poigravajući se sa karakterima i sudbinama svojih tragikomičnih junaka, Sterijina namera nije bila da jednom za svagda raskrsti sa svakim mogućim ispoljavanjem patriotske privrženosti, već da upozori na fasadnu rodoljubivost svojstvenu mnogim samoproglašenim čuvarima i tumačima „istinske ljubavi" prema domovini. Danas, čitav vek nakon što je ova britka satira prvi put objavljena, njena oštrica i dalje pogađa pravo u metu. *Rodoljupci* nas istovremeno opominju i podsećaju da način na koji se patriotizam uobičajeno upražnjava na ovim prostorima pre nalikuje kolektivnom samoobmanjivanju nego razumnoj meri lojalnosti. Naravno, neko bi mogao prigovoriti da razum i patriotizam nemaju mnogo toga zajedničkog, te da je navedena kritika izlišna jer su uvek svega dve opcije na stolu: ili ćemo se u potpunosti odreknuti patriotizma kao neizlečivo iracionalnog poriva, a ukoliko to ne učinimo i ne napravimo radikalni raskid onda se moramo povinovati njegovim plahovitim silama, bez zadrške i oklevanja.

Birajući ipak Sterijin „srednji put" umesto izloženih radikalnih alternativa, pokušaću da pokažem da je moguće govoriti o razumnom utemeljenju patriotske privrženosti. Stoga, umesto da se pitamo „Da li nam je patriotizam uopšte potreban?", pravo pitanje trebalo bi da glasi „Kakav nam je patriotizam neophodan?". Time se, međutim, samo prividno raščišćava teren s obzirom na to da se najžustrije

3 Jovan Sterija Popović, *Komedije*, Matica srpska, Novi Sad, 1958, str. 237.

rasprave o moralnom statusu i granicama patriotizma danas ne vode, kako bi se moglo pretpostaviti, između kosmopolitskih kritičara posebnih privrženosti i zagovornika patriotskog etosa, već upravo unutar ovog drugog tabora. Da je tako potvrđuju nam i žustre polemike o pravovernosti patriotskih osećanja sa kojima se gotovo svakodnevno susrećemo u našem javnom diskursu. Poslednja epizoda večite bitke između, Sterijinom žargonom rečeno, „otečestvujućih" i „neotečestvujućih" odigrala se nedavno. U kontekstu zahuktale kampanje za prijem Kosova u UNESCO, predsednik države i predsednik Srpske akademije nauka i umetnosti raspravljali su o tome šta nalaže patriotska dužnost. Akademik Kostić je, na iznenađenje javnosti, izjavio da je „u ovom trenutku jedina politička mudrost kako sa elementima dostojanstva napustiti Kosovo jer ono ni de facto ni de jure više nije u rukama Srbije i da neko to mora da kaže narodu".[4] Reagujući na njegovu izjavu, predsednik države je tačku oslonca svoje patriotske pozicije pronašao u zavetnom odnosu prema prošlosti poručivši akademiku sledeće: „Kako on ili bilo ko može da se odrekne nečega što nije njegovo? Nije Kosovo Vaše, niti bilo kog pojedinca. Kosovo pripada i našim precima i našim potomcima. Kosovo je natopljeno krvlju onih koji su za njega položili život. Tamo su vekovima živeli, radili i gradili Srbi. Tamo su tapije o osnivanju manastira sačuvane u kamenu. Ne postoji Srbija deceniju ili dve. Srbija postoji više od jednog milenijuma. Srbija duže postoji na prostoru Hvosne (raniji naziv za sever Metohije) nego na području Beograda".[5]

Ukoliko pažljivo razmotrimo izjave učesnika ove rasprave, uočićemo nekoliko tačaka u kojima se susreću i razmimoilaze njihovi argumenti. Za početak, treba primetiti da obojica aktera, prilikom iznošenja argumentacije, jasno naglašavaju svoje patriotske motive i namere. U oba slučaja se stav o kosovskom pitanju legitimiše pozivanjem na patriotizam, odnosno brigom za dobrobit svoje domovine. Drugo, postoji saglasnost o tome da patriotsko delovanje ne treba svesti na skup izolovanih patriotskih činova, već da ono podrazumeva širu kolektivnu deliberaciju o osnovama zajedničkog života. Najzad, poslednja tačka preklapanja sastoji se u vremenskom dimenzioniranju patriotske privrženosti. Nikolić i Kostić podjednako smatraju da ispravan patriotski stav mora obuhvatiti kako odnos prema prošlosti, tako i prema budućnosti. Drugim rečima, patriotizam podrazumeva neku vrstu upoznavanja sa onim što je nekada bilo, baš kao i pogled unapred, prema onome što tek treba da usledi. Međutim, ključna razlika je u tome kako se ove dve vremenske odrednice dovode u vezu. Za Nikolića, izbori koje danas pravimo moraju biti u dosluhu sa izborima koje su nekada napravili naši preci jer „Mi Srbi smo navikli da svoju sadašnjost upoređujemo sa svojom prošlošću, a svoju sadašnjost gradimo na stečenim iskustvima. Naša sadašnjost je, kako god okrenuli priču,

4 http://www.politika.rs/rubrike/dogadjaji-dana/Predsednik-SANU-Kako-da-dostojanstveno-napustiti-Kosovo.sr.html (Pristupljeno 12. novembra 2015).

5 http://www.politika.rs/rubrike/dogadjaji-dana/Predsednik-SANU-Kako-da-dostojanstveno-napustiti-Kosovo.sr.html (Pristupljeno 12. novembra 2015).

takva kakva je zbog naše istorije".[6] S tim u vezi, primarni cilj kolektivne deliberacije bio bi da najpre otkrijemo ko to mi već jesmo, šta konstituiše naš identitet i u koji skup vrednosti je on ukorenjen, da bi tek potom, u drugom koraku, mogli da raspravljamo o tome „šta želimo da budemo", naravno uvek i isključivo u granicama prethodnog „otkrića". S druge strane, nazivajući svoje kritičare zagovornicima ritualnog patriotizma, Kostić nam je poručio dve važne stvari: prvo, da deliberativni proces mora biti otvoren za različite odgovore na pitanje o horizontu zajedničkog smisla, pri čemu oni ne moraju uvek biti saglasni, i drugo, da u toj dobronamernoj kompeticiji nijedno mišljenje, makar se ono vezivalo za najdublje slojeve kolektivne memorije, ne sme imati privilegovan status. On, istina, priznaje da je prošlost bitna za kolektivno samorazumevanje, ali odbija da se povinuje preovlađujućem stavu da patriotizam podrazumeva njeno sakralizovanje na način koji bi nas zauvek učinio zatočenicima istorije. Iako je u većem delu javnosti ovakav stav okarakterisan kao disidentski i uznemirujući pokušaj redefinisanja patriotske paradigme u Srbiji, Kostićevo razumevanje patriotske privrženosti u jednom važnom segmentu ipak ostaje zarobljeno u okvirima vladajućeg obrasca političke legitimacije. Kostić, istina, problematizuje tezu po kojoj prošlost uvek mora imati moralni primat u odnosu na zahteve koje nam isporučuje sadašnje vreme, ali se ne usuđuje da problematizuje i događaje iz prošlosti. Na taj način, ovaj smeli „incident", u dosadašnjoj praksi oglašavanja naših akademika, ostaje nedorečen u pogledu odgovora na pitanje – Da li patriotizam treba da obuhvati i suočavanje sa zlodelima koje su pripadnici naše političke zajednice u prošlosti činili nad pripadnicima drugih političkih zajednica? U narednim poglavljima pokušaću da ponudim argumente koji će nas voditi ka pozitivnom odgovoru na postavljeno pitanje. Ljubav prema domovini, kako se najčešće definiše patriotizam, nije potpuna ukoliko ne uključuje i jasan otklon u odnosu na negativnu prošlost. Stoga ću tvrditi da se refleksija o sopstvenim zločinima nalazi u samom temelju dostojne patriotske privrženosti. Svestan sam da jedan ovakav pokušaj rehabilitacije patriotizma mnogima može zazvučati kontraintuitivno, pa čak i paradoksalno. Politički teoretičari daleko češće govore o inherentnoj povezanosti patriotizma i rata, nego o patriotizmu kao obliku postkonfliktne terapije. Uostalom, dodaće kritičari, nisu li jugoslovenska stradanja najbolnije svedočanstvo o pogubnosti politika koje se pozivaju na patriotizam? Bez namere da dovodim u pitanje ove i slične sumnje, smatram da se za početak možemo složiti oko toga da patriotizam, baš kao i mnoge druge političke ideje, može biti upotrebljen i zloupotrebljen. Tvrditi da se patriotska privrženost, uvek i svuda, mora ispoljiti kao zloćudna forma lojalnosti, bilo bi jednako zaključku da je demokratija poguban ideal samo zato što se najrepresivniji politički režimi rado kite demokratskim lovorima. Jednom kada ovu ambivalentnost

6 http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/2089290/Nikoli%C4%87%3A+Srbi+navikli+da+svoju+sada%C5%A1njost+upore%C4%91uju+sa+pro%C5%A1lo%C5%A1%C4%87u.html (Pristupljeno 12. novembra 2015).

političkog života shvatimo kao izazov, a ne kao prepreku za bavljenje političkom teorijom, uvidećemo da postoji sasvim dovoljno prostora za razmišljanje o drugačijem patriotizmu. No, pre nego što učinim ovaj normativni iskorak, potrebno je baciti svetlo i na mračnu stranu priče o patriotskoj privrženosti. Argumenti koje nastojim da razvijem u prilog refleksivnog, samopreispitujućeg patriotizma, delovaće izoštrenije nakon što se pobliže upoznamo sa dominantnim shvatanjem i praktikovanjem patriotizma na postjugoslovenskom prostoru.

PATRIOTIZAM I SAMOOBMANJIVANJE

Iako nam se ponekad može učiniti da je povezanost patriotizma i samoobmanjivanja isključivo obeležje vremena u kojem živimo, istina je zapravo da se radi o savezništvu sa daleko dužom tradicijom. Prvo učenje o neophodnosti „plemenitog laganja" u cilju jačanja patriotskih osećanja kod građana pronalazimo već kod Sokrata. Detaljno opisujući program građanskog treninga kroz koji bi trebalo da prođu najmlađi stanovnici polisa, Sokrat poručuje da je veoma važno da se ljubav prema polisu mladima prikaže kao potpuna prirodna stvar. Stoga predlaže da im se od malih nogu pripoveda priča po kojoj ih je porodila zemlja na kojoj žive, te da bi to parče zemlje trebalo da doživljavaju kao svoju majku, a ostale sugrađane kao svoju braću. Tako podučeni pojedinci, zaključuje Sokrat, boriće se i žrtvovati za svoj grad kad god je neophodno jer će ga smatrati delom sebe samih.[7] Moderno doba će opisanoj paternalističkoj upotrebi obmane dodati jednu potpuno novu dimenziju. Na obmanjivanje se više nije gledalo samo kao na sredstvo stvaranja patriota, kao u izloženom primeru, ono se sada predstavljalo kao njihov radni zadatak. Voleti svoju zemlju značilo je činiti stvari kojih se u privatnom životu obično stidimo. Između ostalog, to je podrazumevalo i svesno obmanjivanje drugih, ali i sebe, zarad višeg cilja koji se definisao krajnje uopšteno, kao briga za dobrobit svoje domovine. Drugim rečima, patriotski poziv bio je amnestija za našu javnu poročnost.

Istorijsko posmatrano, uspon samoobmanjujućeg patriotizma koincidira sa velikom smenom paradigmi pripadanja koja se na starom kontinentu odigrala tokom revolucionarnih previranja u 18. i 19. veku. U „probuđenoj" Evropi nije više bilo mesta za preklapajuće pripadnosti svojstvene feudalnoj eri jer je moderna država zahtevala neposrednu komunikaciju između vladara i podanika. Kako nijedan predmoderni medijum političke integracije nije mogao da odgovori na urgentnu potrebu novih političkih zajednica za legitimnošću, ovaj zadatak pripao je autohtono modernom fenomenu – naciji. Nacionalizam je tako za kratko vreme

7 Navedeno prema: Walter Berns, „On Patriotism", *The Public Interest*, Spring 1997, No. 127, p. 20.

postao „najspremniji i najdostupniji motor patriotizma".[8] Čarls Tejlor (Charles Taylor) je ovu simbiozu nacionalističkog i patriotskog etosa objasnio na sledeći način: „(...) modernoj demokratskoj državi potrebna je jedna zdrava mera onoga što se zvalo patriotizam, jedno snažno osećanje identifikacije sa državnom zajednicom i volja da se zbog nje nešto i da. Zato ove države pokušavaju da usade patriotizam i da stvore snažno osećanje zajedničkog identiteta čak i tamo gde on nije prethodno postojao...Kako je ovo povezano sa nacionalizmom? Jedna očigledna veza je da nacionalizam može da snabdeva gorivom patriotizam".[9] Ukratko, ljude koji su do juče živeli u različitim, često i sukobljenim teritorijalnim jedinicama, sa vrlo malo ili bez ikakvih zajedničkih kulturnih obeležja, sada je trebalo učiniti sunarodnicima i, još važnije, motivisati ih da budu posvećeni svojim novim, „zamišljenim zajednicama".[10] Da bi se to postiglo, bilo je neophodno pokazati da zajednički život nije tek puka kontigentna okolnost, već deo neprekinutog istorijskog toka čiji početak seže daleko u prošlost. Otuda ne čudi što su se biblijski motivi, naročito oni koji govore o „izabranom narodu" i „obećanoj zemlji", često koristili u osmišljavanju nacionalističkih narativa.[11]

Posebno zabrinjavajući segment falsifikovanja istorije odnosio se na prikrivanje konstitutivnog nasilja utkanog u temelje modernih država. Kao što je poznato, modernizacijski procesi homogenizacije i teritorijalizacije politike bili su praćeni represijom prema svakoj različitosti koja se nije mogla uklopiti u proklamovane standarde izgradnje nacije. Mnoge manjinske etničke grupe stoga nisu uspele da prežive „dugi" 19. vek. Bez obzira na ovu uznemirujuću istorijsku činjenicu, u osnivačkim mitovima nacionalnih država nećemo pronaći nijedno slovo o patnjama koje su učinjene drugima. Čak će i Ernest Renan (Ernest Renan), koji se inače uzima za umerenog i trezvenog zastupnika nacionalne ideje, u svom slavnom predavanju „Šta je nacija?" izjaviti sledeće: „Zaborav, otići ću toliko daleko da kažem i krivljenje istorije, ključni je sastojak u stvaranju nacije, i zato napredak u istorijskim istraživanjima često predstavlja opasnost za princip nacionaliteta jer takvo istraživanje baca svetlo na nasilne događaje koji su se zbivali na početku svih političkih formacija, pa čak i onih čije su posledice bile blagotvorne."[12] Istorijski udžbenici su na taj način postali najubojitije oružje samoobmanjujućeg patriotizma. Ono što ne bi uspele da osvoje armije, uspevali su, u svojim mapama i knjigama, da prisvoje istoričari, pripremajući tako teren za neki naredni ratni sukob.

---

8 Čarls Tejlor, „Nacionalizam i modernost", u Obrad Savić (ur.), *Utvara nacije*, Beogradski krug, Beograd, 1997, str. 20.

9 Isto, str. 20.

10 Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998.

11 Darko Gavrilović, „Mitovi nacionalizma i demokratija", u Darko Gavrilović (ur.), *Mitovi nacionalizma i demokratija*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad, 2009, str. 9.

12 Ernest Renan, „Što je nacija?", *Pro Tempore*, god. 4, br. 4, str. 62.

Opisana isprepletanost nacionalističkog patriotizma i samoobmanjivanja poslužila je kao nepresušni izvor inspiracije brojnim kritičarima ideje da se interesi vlastite domovine moraju staviti u prvi plan. Malo je poznato da je najoštrija optužba došla iz pera proslavljenog ruskog književnika Lava Nikolajeviča Tolstoja. Po njegovom shvatanju, patriota ne samo da mora biti nemoralan, sebičan i ratoboran, već takođe i izuzetno glup čovek jer veruje da je njegova zemlja, samo zato što je njegova, bolja od ostalih. Prost uvid u političku geografiju sveta dovoljan je da shvatimo da postoje mnogobrojne *patrie*, pri čemu svaka pretenduje na titulu „najbolje". To dalje znači da je uslov tačnosti stava jednog patriote taj da svi ostali budu u zabludi. Ako su, pak, svi u pravu onda patriotizam seče granu na kojoj sedi. Budući da apologete patriotizma olako prelaze preko ove očigledne istine, Tolstoj zaključuje da se radi o ljudima koji se ne mogu pohvaliti prosečnim nivoom inteligencije.[13] Na istom tragu nalazi se i argumentacija Džordža Kateba (George Kateb). On patriotizam izjednačava sa stanjem mentalne konfuzije i zatupljenosti jer kako drugačije, poručuje Kateb, objasniti činjenicu da su patriote spremne da žrtvuju vlastite, ali i živote drugih ljudi, pretpostavljenih neprijatelja, zbog nekakvih apstraktnih i dalekih pojmova kao što su nacija, država i domovina.[14]

Za razliku od pomenutih autora koji su na patriotsko samoobmanjivanje gledali kao na kognitivni deficit, odnosno stvar neinteligencije ili nepromišljenosti, jedan broj teoretičara smatra da se radi o, i te kako, dobro proračunatoj strategiji javnih delatnika. Simon Keler (Simon Keller) tako zapaža da političari u kampanjama često nastoje da svoje izborne platforme zaodenu u patriotsko ruho kako bi obezbedili podršku naroda. U tom cilju, oni „kreativno" interpretiraju nacionalnu istoriju tako da ide naruku njihovoj političkoj poziciji. Na primer, ukoliko se političar zalaže za mere progresivnog oporezivanja, on će težiti da svoju agendu predstavi kao nastavak viševekovne tradicije solidarnosti i egalitarizma. Ovakvo patriotsko štelovanje istorije u skladu sa potrebama aktuelnih političkih borbi Keler opisuje kao svestan čin obmanjivanja birača, pri čemu se obmana u drugom koraku pretvara u samoobmanu jer političari moraju verovati da lični i politički interesi nisu bili povod za ukrašavanje prošlosti po meri njihove partijske ideologije.[15]

Argumentacija Simon Keler, ma koliko delovala potkrepljeno i ubedljivo, nažalost, baca svetlo samo na jedan pojavni oblik samoobmanjujućeg patriotizma. Potpuno ispravno, Keler samoobmanjivanje izjednačava sa naporima da se izmisli pozitivna tradicija u koju bi se potom ukotvila naša patriotska osećanja. Međutim, ispušta iz vida da samoobmanjujući patriotizam može imati, i često ima, još jednu,

13 Stephen Nathanson, „Odbrana umerenog patriotizma", u Igor Primorac (ur.), *Patriotizam*, Kruzak, Zagreb, 2004, str. 36–38.

14 George Kateb, "Is Patriotism a Mistake?", *Social Research*, Vol. 67, No. 4, pp. 908–909.

15 Simon Keller, "How Patriots Think, and Why It Matters", in Igor Primorac and Aleksandar Pavkovic (eds.), *Patriotism: Political and Philosophical Perspectives*, Ashgate, Burlington, 2007, pp. 67–73.

daleko mračniju dimenziju. Ovde se ne misli na prigodno ukrašavanje istorije, odnosno pripisivanje afirmativnih karakteristika sopstvenom nacionalnom identitetu bez adekvatnog istorijskog potkrepljenja, već na praksu zataškavanja negativnih sekvenci iz prošlosti. Obrazac je sledeći: svaki istorijski događaj koji potencijalno može narušiti sliku o izuzetnosti vlastite nacije potiskuje se ili se krivo predstavlja, a pojedinci koji se usude da misle i postupaju drugačije proglašavaju se nepatriotama, antipatriotama ili rodomrscima. Cilj je, dakle, izbeći bilo kakvo javno priznanje zločina čak i po cenu kolektivnog samoobmanjivanja jer bi se u suprotnom dovelo u pitanje uverenje da je naša *patria* bolja od ostalih. Iz tog razloga se „umivanje" negativne prošlosti (putem ćutanja o zločinu, njegovim veličanjem, poricanjem ili uslovnim priznanjem) ispostavlja kao vrhunska patriotska obaveza svakog građanina. S obzirom na to da sva postjugoslovenska društva predstavljaju bolan primer vitalnosti i pogubnosti samoobmanjujućeg patriotizma, naredne stranice posvećujem analizi njegovih učinaka u regionalnom, postkonfliktnom kontekstu. Odmah potom pokušaću da ispitam mogućnost drugačijeg utemeljenja patriotske privrženosti, u čijem će središtu biti ideja o samopreispitujućem patriotizmu.

POSTJUGOSLOVENSKI KONTEKST

Ukoliko se suočavanje sa prošlošću, s pravom, može smatrati važnim preduslovom moralnog ozdravljenja jedne političke zajednice, onda se sa žaljenjem može konstatovati da su sve postjugoslovenske države još uvek miljama udaljene od stanja političke normalnosti. Da je zaista tako, najbolje potvrđuju razmere nedavne epidemije poricanja negativnog nasleđa iz ratova 90-ih godina. Gotovo istovremeno, u Srbiji su organizovane huškačke kampanje protiv ljudi koji su želeli da obeleže godišnjicu zločina u Srebrenici, u Bosni i Hercegovini se davanje pomena srpskim žrtvama iz okoline Bratunca nazivalo političkom provokacijom, u Hrvatskoj se odigravao vukovarski pogrom ćiriličnog pisma i jubilarna proslava vojne akcije „Oluja" bez ikakvog pokajanja za nerasvetljena ubistva civila iz tog perioda, dok se na Kosovu odvijalo otvoreno sabotiranje procesa osnivanja Specijalnog suda za ratne zločine OVK. Za trenutak se činilo da se ceo region ujedinio protiv zajedničkog neprijatelja – aveti zločinačke prošlosti koja je došla da naplati stare dugove.

Moguće je ponuditi nekoliko objašnjenja za istrajnost samoobmanjujućeg patriotizma na području bivše Jugoslavije. Najpre treba konstatovati da sve države povezuje istorija stradanja u kojima su njihovi državljani bili i žrtve i počinioci zločina. Međutim, i pored toga što je klupko jugoslovenskih ratova nemoguće razmrsiti tako da se krivica pripiše samo jednoj strani u sukobu, ovdašnje nacije uporno nastoje da isključivo sebi dodele epitet „mučeničke". Kako to primećuje Ljubiša Despotović, pravilo je da se „sopstvena nacija prikazuje kao nevina žrtva i stradalnik, a protivnička strana kao svirepi zločinac i krvnik. Sopstveni nacionalni ciljevi kao sveti i

opravdani, a ciljevi suparničke nacije kao ugnjetački, osvajački i nepravedni. Odgovornost za nastale političke i ratne posledice uvek se prevaljivala na drugu stranu, uz obilato iskazanu nespremnost suočavanja sa vlastitom krivicom i učinjenim zlodelima".[16] Dalje, treba istaći da u postjugoslovenskim državama dominira komunitarizovano razumevanje patriotske identifikacije, što je rezultat činjenice da se patriotizam na ovom prostoru nikada nije posmatrao nezavisno od nacije. Političari, akademici i književnici nas uče da između patriotizma i nacionalizma stoji znak jednakosti, iako se zapravo, istorijski i konceptualno posmatrano, radi o potpuno različitim formulama pripadanja.[17] No, budući da republikanske ideje kod nas nikada nisu imale mnogo sledbenika, nacionalisti su bez puno muke uspeli da kolonizuju patriotski diskurs oduzimajući mu tako izvorno političko značenje. Direktna posledica prožimanja nacionalističkog i patriotskog etosa je ta da se patriotizam smatra „svojinom" stranaka desne političke orijentacije, a neretko i ekstremne desnice. Najzad, poslednji razlog uspešnosti samoobmanjujućeg patriotizma u regionu moguće je pronaći u sklonosti ka kolektivizaciji uspeha i personalizaciji neuspeha. Naime, postoji upadljiva tendencija da se podvizi sunarodnika slave na nivou čitave nacije i pretvaraju u neku vrstu zajedničkog dobra sa kojim se potom svi identifikuju, dok se isto ne može reći i za suprotne slučajeve. Čak i kada postoji priznanje da se moralno pogrešan čin dogodio, izričito se insistira na individualnoj odgovornosti. Uzmimo samo primer slavnih sportista i ratnih zločinaca. Nema nikakve sumnje, većina ljudi će biti veoma ponosna na uspehe sportista iz svojih zemalja, ali će isto tako odbiti da učestvuju u podeli tereta nastalog moralnim prestupom osoba sa kojima dele nacionalni identitet. Prisutno je uvreženo shvatanje da je njihov prekršaj samo njihova stvar. Poznata rečenica „zločinci imaju svoje ime i prezime", koju često možemo čuti u raspravama o (ne)opravdanosti koncepta kolektivne odgovornosti, verovatno najbolje ilustruje težnju da se sve što je loše pripiše isključivo neodgovornim pojedincima.

KA SAMOPREISPITUJUĆEM PATRIOTIZMU

Sada kada smo se upoznali sa anatomijom samoobmanjujućeg patriotizma na postjugoslovenskom prostoru preostaje nam da razmotrimo pitanje da li je razumniji patriotizam uopšte moguć? Na samom početku ćemo se verovatno suočiti sa semantičkim prigovorom. Naime, mnogima upotrebljeni izraz „razuman

16 Ljubiša Despotović, „Politički mitovi, nacionalizam, antinacionalizam i demokratija na prostoru bivše Jugoslavije", u Darko Gavrilović (ur.), *Mitovi nacionalizma i demokratija*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad, 2009, str. 74–75.

17 Uporedi: Zoran Avramović, *Rodoljupci i rodomrsci*, Službeni glasnik, 2013; Nenad Miščević, *Nacionalizam: etički pogledi*, Kruzak, Zagreb, 2006; Igor Primorac, „Patriotizam sveden na pravu meru", u Igor Primorac (ur.), *Patriotizam*, Kruzak, Zagreb, 2004, str. 59–79.

patriotizam" može delovati kao oksimoron. Uostalom, većina autora koji pišu o politikama sećanja to čini iz pozicije univerzalnog humanizma, a ne tako što zastupaju vrednost posebnih privrženosti. Njihova poruka je nedvosmislena: patriotizam je uzrok problema, stoga nikako ne može biti deo rešenja.[18] Ne delim ovo stanovište. Za razliku od pristupa koji moralne resurse za suočavanje sa prošlošću pronalaze u nekoj vrsti „bekstva od patriotizma", odnosno u normativnim uputima kosmopolitizma[19], ili pak kontekstualno shvaćenog liberalnog konstitucionalizma[20], nastojaću da pokažem da nije neophodno napuštati patriotski diskurs kako bi bili u stanju da prevaziđemo teško breme rđave prošlosti. Drugim rečima, smatram da opisane stranputice postjugoslovenske socijalne i političke dinamike ne treba uzimati kao potvrdu strukturnog deficita patriotskog etosa, već pre kao rezultat nesrećnih kontigencija. U nameri da to i dokažem, krenuću od načina na koji se patriotizam najčešće definiše u literaturi. Definicija Igora Primorca pruža nam najpotpuniji opis patriotske lojalnosti. Po njemu, „Patriotizam znači ljubav za vlastitu zemlju (i državu) koja se delom motiviše činjenicom da je to vlastita zemlja, a delom njenim postignućima i koja se ispoljava u posebnoj brizi za njenu dobrobit i dobrobit zemljaka i sugrađana i spremnosti da se za njih nešto i učini".[21] Pažljivom analizom ponuđene definicije uočićemo nekoliko važnih detalja koji nam mogu pomoći u iscrtavanju kontura samopreispitujućeg patriotizma. Najpre, kako to Primorac kasnije u tekstu i obrazlaže, patriotizam ne podrazumeva isključivo pasivno stanje ljubavi i brige, već uključuje i aktivni angažman patriota. Drugo, moguće je identifikovati „dva motora" patriotske privrženosti: prvi svoje pogonsko gorivo crpi iz pristrasnog odnosa prema domovini, dok se drugi temelji na evaluaciji njenih dostignuća nezavisno od činjenice da se radi o našoj zemlji. Najzad, Primorac nam poručuje i to da patriotizam nije bilo kakva briga, već briga čiji krajnji ishod mora biti dobrobit naše *patrie*, ali i naših sugrađana.

Ukoliko ove uvide iskoristimo za razmatranje istraživačkog pitanja s početka teksta „Da li patriotska privrženost treba da obuhvati i suočavanje sa negativnom prošlošću?" doći ćemo do sledećih zaključaka. Na uspostavljanje refleksije o negativnoj prošlosti mogli bi da gledamo kao na sastavni deo patriotske brige za dobrobit svoje domovine. Na tragu argumentacije Marsije Baron (Marcia Baron), dobrobit bi trebalo razumeti daleko šire u odnosu na uobičajeno shvatanje po kojem se ona izjednačava sa političkim, ekonomskim i kulturnim napretkom

18 Martha C. Nussbaum (ed.), *For Love of Country*, Beacon Press, Boston, 2002.

19 Martha C. Nussbaum, "Patriotism and Cosmopolitanism", in Martha C. Nussbaum (ed.), *For Love of Country*, Beacon Press, Boston, 2002, pp. 3–21.

20 Nenad Dimitrijević, *Dužnost da se odgovori: masovni zločini, poricanje i kolektivna odgovornost*, Fabrika knjiga, Beograd, 2011.

21 Igor Primorac, *Patriotizam sveden na pravu meru*, nav. delo, str. 62.

zemlje.[22] Ne potcenjujući značaj navedenih kriterijuma dobrobiti koji se očitavaju u vidu političkog ugleda zemlje svetu, umetničkih i naučnih dostignuća ili pak kao visina bruto društvenog proizvoda, visoko, ako ne i najviše, mesto na toj listi trebalo bi da zauzima briga za moralni integritet vlastite zemlje. To, između ostalog, znači da je istinit prikaz događaja iz sadašnjosti, ali i prošlosti važna pretpostavka patriotske privrženosti. Takav patriotizam podrazumevao bi obavezu preispitivanja i istraživanja mračnih kutaka sopstvene istorije, a posebno onih zlodela koja su činjena pod pokroviteljstvom militantnog razumevanja patriotske lojalnosti. Upravo zbog takve svoje ambicije, ovaj vid patriotizma u svom nazivu i nosi odrednicu „samopreispitujući".

Ništa manje značajan razlog za insistiranje na suočavanju sa našim zločincima jeste i činjenica da sa njima delimo pripadnost političkoj zajednici čije postojanje smatramo vrednim. Ako saosećamo sa patnjama naših sunarodnika – žrtava zločina, mnogo više nego što smo spremni da saosećamo sa patnjama ljudi iz ostalih krajeva sveta, onda bi isto tako trebalo da nam budu bitni, naravno na negativan način, i sunarodnici koji su u naše ime nanosili nesreću drugima. U oba slučaja se radi o pojedincima sa kojima delimo pripadnost istoj političkoj zajednici i u oba slučaja smo dužni da zauzmemo stav. No, za razliku od autora koji zauzimanje stava prema počinjenim zločinima izvode iz koncepta kolektivne odgovornosti,[23] bliži sam shvatanju da osećaj stida adekvatnije opisuje logiku unutargrupne povezanosti između pristojnih ljudi i zločinaca. Baš kao što se ne može tvrditi da smo kolektivno odgovorni za uspehe pojedinaca iz naše zajednice, na primer sportista, isto tako bi bilo pretenciozno reći da delimo kolektivnu odgovornost za zlodela pojedinih naših sunarodnika. Kao što sam već naznačio, ovim se ne tvrdi da bi trebalo da budemo ravnodušni prema onome što se desilo. Naš asocijativni dug prema zajednici bi se u prvom slučaju (uspeh sportista) ispoljio kao osećaj ponosa, a u drugom kao osećaj osramoćenosti. Osećanje sramote moralo bi da prati priznanje da je zločin počinjen, kao i njegova nedvosmislena osuda, bez obzira da li smo za naše žrtve dobili istu meru pokajanja. S tim u vezi, naglašavam da suočavanje sa prošlošću treba shvatiti kao proces unutargrupnog moralnog ozdravljenja, a ne kao stvar međugrupnih odnosa i kalkulacija.[24]

---

22 Marcia Baron, "Patriotism and Liberal Morality". In Igor Primoratz (ed.), *Patriotism*, Amherst, NY: Humanity Books, 2002, pp. 59–86.

23 Nenad Dimitrijević, *Dužnost da se odgovori: masovni zločini, poricanje i kolektivna odgovornost*, nav. delo, str. 255–312.

24 Treba naglasiti da se izloženim argumentom, u kojem se važnost suočavanja sa zločinima izvodi iz činjenice da zločinac pripada našoj grupi, ne isključuje mogućnost da se krene i iz suprotnog smera – onog koji bi u prvi plan stavio njegove nevine žrtve. U pitanju su potpuno komplementarne strategije. Stoga, bar kad se radi o suočavanju sa prošlošću, samopreispitujući patriotizam i univerzalni humanizam pre mogu delovati kao saveznici nego kao suparničke teorije.

Za kraj treba reći i sledeće: da bi patriotska refleksija i samorefleksija uopšte bile moguće, potrebno je izbeći fiksiranje predmeta patriotske privrženosti, ka čemu vode nacionalističke formule pripadanja. Kako sam na jednom drugom mestu već tvrdio „svako insistiranje na etički opterećenom i nepromenljivom utemeljenju patriotizma pokazuje se kao represivno i isključujuće u odnosu na građane koji ne dele većinsku koncepciju dobra".[25] Nacionalistički napori da se osmisli patriotska privrženost uvek se završavaju esencijalizacijom etničkih svojstava većinske grupe stanovnika. S obzirom na to da je samopreispitujućem patriotizmu potreban predmet privrženosti koji će biti otvoren za kritičke opservacije, jasno je da nacionalizam, sve da je i najliberalniji mogući, ne može udovoljiti ovom zahtevu. Patriotizam bi stoga napokon trebalo da se vrati svojim čisto političkim korenima što bi, u svetlu savremenih teorijskih razmatranja, značilo da jedino koncepcija ustavnog patriotizma može poslužiti kao model patriotskog suočavanja sa prošlošću. Svaki drugi pokušaj, koji bi rešenje nalazio u nekakvoj „umivenoj" varijanti nacionalizma, naposletku bi ponovio iste greške. Veličina jedne političke zajednice ne meri se time koliko mnogo lepog može reći o sebi, već koliko mnogo svojih grešaka je u stanju da prizna, a to je lekcija koju nacionalisti, bar na ovim prostorima, nikada nisu uspeli da nauče.

Literatura

Anderson, Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998.

Avramović, Zoran, *Rodoljupci i rodomrsci*, Službeni glasnik, 2013.

Baron, Marcia, "Patriotism and Liberal Morality". In Igor Primoratz (ed.) *Patriotism*, Amherst, NY: Humanity Books, 2002, pp. 59–86.

Beljinac, Nikola, „Patriotska privrženost za pluralna društva: od liberalnog nacionalizma ka ustavnom patriotizmu", *Sintezis*, god. 5, br. 1, str. 101–119.

Berns, Walter, "On Patriotism", *The Public Interest*, Spring 1997, No. 127, pp. 19–32.

Despotović, Ljubiša, „Politički mitovi, nacionalizam, antinacionalizam i demokratija na prostoru bivše Jugoslavije". U Darko Gavrilović (ur.), *Mitovi nacionalizma i demokratija*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad, 2009, str. 53–85.

Dimitrijević, Nenad, *Dužnost da se odgovori: masovni zločini, poricanje i kolektivna odgovornost*, Fabrika knjiga, Beograd, 2011.

Gavrilović, Darko, „Mitovi nacionalizma i demokratija". U Darko Gavrilović (ur.), *Mitovi nacionalizma i demoratija*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad, 2009, str. 10–43.

Kateb, George, "Is Patriotism a Mistake?", *Social Research*, Vol. 67, No. 4, pp. 901–924.

Keller, Simon, "How Patriots Think, and Why It Matters", in Igor Primorac and Aleksandar Pavkovic (eds.), *Patriotism: Political and Philosophical Perspectives*, Ashgate, Burlington, 2007, pp. 67–73.

25 Nikola Beljinac, „Patriotska privrženost za pluralna društva: od liberalnog nacionalizma ka ustavnom patriotizmu", *Sintezis*, god. 5, br. 1, str. 101–119.

Miščević, Nenad, *Nacionalizam: etički pogledi*, Kruzak, Zagreb, 2006.
Nathanson, Stephen, „Odbrana umerenog patriotizma". U Igor Primorac (ur.), *Patriotizam*, Kruzak, Zagreb, 2004, str. 35–59.
Nussbaum, C. Martha (ed.), *For Love of Country*, Beacon Press, Boston, 2002.
Popović, Jovan Sterija, *Rodoljupci*, Prosveta, Beograd, 1968.
Primorac, Igor, „Patriotizam sveden na pravu meru". U Igor Primorac (ur.), *Patriotizam*, Kruzak, Zagreb, 2004, str. 59–79.
Renan, Ernest, „Što je nacija?", *Pro Tempore*, god. 4, br. 4, str. 61–67.
Tejlor, Čarls, „Nacionalizam i modernost". U Obrad Savić (ur.), *Utvara nacije*, Beogradski krug, Beograd, 1997, str. 11–34.

Nikola Beljinac

PATRIOTISM AND FACING THE PAST: FROM SELF-DECEPTIVE TO SELF-REFLECTIVE PATRIOTISM

Abstract: This paper explores the relationship between patriotic allegiance and the legacies of negative past in post-Yugoslav states. After highlighting the historical background of alliance between patriotism, nationalism and deception, autor warns about conceptual and practical weaknesses of self-deceptive patriotism. In the second section, author claims that the proper understanding of patriotism in post-conflict societies should include the duty of self-reflection. In the last section, author presents the normative basis of self-reflective patriotism and examines its perspectives in the post-Yugoslav context.

Key words: negative past, war crimes, self-deceptive patriotism, self-reflective patriotism, post-Yugoslav states.

IV

DISKURSI JAVNOSTI O JUGOSLOVENSKIM RATOVIMA I POSTJUGOSLOVENSKOM MIRU

UDK 316.56(497.1)(091):316.6

Rodoljub Jovanović[1]
Kuća Ane Frank, Amsterdam (*Anne Frank House, Amsterdam*)

DA LI SMO I DALJE LJUTI JEDNI NA DRUGE: KAKO MLADI LJUDI U SRBIJI I HRVATSKOJ VIDE RASPAD JUGOSLAVIJE?[2]

Sažetak: U ovoj studiji tema raspada Jugoslavije istražena je kombinovanjem perspektiva istorije i socijalne psihologije. Povezivanjem literature o raspadu Jugoslavije sa rezultatima istraživanja dobijenih metodama socijalne psihologije razmatrana je šira slika značenja raspada Jugoslavije za mlade ljude danas. Fokus je bio na mladima u Srbiji i Hrvatskoj zbog specifične pozicije dveju zemalja pre, tokom i posle raspada. Teorijske osnove ove studije uključuju rad različitih autora na temu razloga zbog kojih se Jugoslavija raspala i analizu diskursa udžbenika istorije u dve zemlje. Sprovedeno empirijsko istraživanje zasnovano je na teorijskim okvirima društvenih reprezentacija istorije, kao i grupno zasnovanih emocija. Pretpostavili smo da će društvene reprezentacije raspada Jugoslavije mladih ljudi odgovarati dominantnom narativu komuniciranom kroz sadržaj udžbenika istorije. Takođe smo pretpostavili da će postojati veza između društvenih reprezentacija istorije i grupno zasnovanih emocija prema drugoj grupi. Pored toga je testiran model interakcije različitih grupno zasnovanih emocija. Rezultati empirijskog istraživanja ukazuju na razlike u društvenim reprezentacijama raspada Jugoslavije u dve grupe, povezanost između društvenih reprezentacija raspada i dominantnih narativa komuniciranih putem udžbenika istorije, kao i razlike u grupno zasnovanim emocijama u dve grupe koje su ispitivane.

Ključne reči: raspad Jugoslavije, istorija, socijalna psihologija, grupno zasnovane emocije, društvene reprezentacije istorija

---

1 rodoljub.jovanovic@gmail.com.

2 Istraživanje je sprovedeno kao deo završnog rada u okviru master programa „Interdisciplinarna istraživanja i studije Istočne Evrope (MIREES)", Škola političkih nauka, Univerzitet u Bolonji.

UVOD

Nasilni konflikti kao što su ratovi imaju veći relativni značaj u odnosu na druge istorijske događaje.[3] U slučaju Jugoslavije, faktora koji su doveli do njenog raspada, kao i samog raspada, uočavamo veliki broj događaja koji su ostavili dubok trag. Jedna država je prestala da postoji, nekoliko novih država je kreirano i sve je to bilo praćeno nasilnim konfliktima. Ovi i drugi događaji vezani za raspad Jugoslavije deo su veće priče čiji je početak i kraj teško odrediti. Građani svih bivših jugoslovenskih republika su, direktno ili indirektno, bili uključeni u raspad jugoslavije i na sve njih su ovi događaji ostavili posledice. Ono što se opisuje kao raspad Jugoslavije sastoji se od mnogo činilaca koji su, svaki na svoj način, bitni za razumevanje ovih događaja. Različite naučne discipline (istorija, sociologija, politikologija, psihologija itd.) su, na svoj način, uključene u razumevanje ovih događaja, ali se čini kao da između njih nema mnogo saradnje. Zbog ovoga nam se ponekad čini da govore o različitim realnostima i kada se bave sličnim ili povezanim fenomenima. Upravo kako bi se na sveobuhvatniji način pozabavili komplikovanim istorijskim događajima predlažemo interdisciplinarni pristup fokusiran na saradnju između istorije i socijalne psihologije.

INTERDISCIPLINARNI PRISTUP: VEZA ISTORIJE I SOCIJALNE PSIHOLOGIJE

Postoji mnogo razlika između istorije i socijalne psihologije. Socijalna psihologija se fokusira na savremene događaje nasuprot istoriji koja se pretežno bavi prošlošću. Pa ipak, i istoričari i socijalni psiholozi zainteresovani su za isto – razumevanje društva. Najts (Knights) navodi sedam različitih tačaka povezanosti ove dve discipline koje se mogu koristiti kao smernice za podsticanje saradnje između njih.[4] Pomenuti „most" između socijalne psihologije i istorije može biti od koristi za obe discipline. Socijalna psihologija dobila bi priliku da fenomene koji je interesuju stavi u vremensku perspektivu. Prošlost utiče na fenomene današnjice i ova činjenica se često zanemaruje u aistorijskoj epistemologiji najčešće prisutnoj u socijalnoj psihologiji. Istorija, sa druge strane, dobila bi priliku da se na teorijskom nivou ponovo poveže sa psihološkim u svojoj disciplini,[5] a na metodološkom nivou uvede tehniku koja bi mogla da

3 Liu, J. H., "History and identity: A system of checks and balances for Aotearoa/New Zealand". In J. H. Liu, T. McCreanor, T. McIntosh & T. Teaiwa (eds.), *New Zealand identities: Departures and destinations* (pp. 69–87). Wellington, NZ: Victoria University Press, pp. 2005.

4 Knights, M., "Taking a Historical Turn: Possible Points of Connection Between Social Pyschology and History", *Integrative Psychological And Behavioral Science*, 46(4), 2012, pp. 584–598.

5 Glăveanu, V. & Yamamoto, K., "Bridging history and social psychology: What, how and why?" *Integrative Psychological & Behavioral Science*, 46(4), 2012, pp. 431–439.

se upotrebi za istraživanje prošlosti. Najvažnija teorijska spona je svakako teorija društvenih reprezentacija, a pored nje kolektivne emocije i narativi takođe nude prostor za povezivanje prošlosti i sadašnjosti. Metodološki „most" se pronalazi u fokusu na jedinstvene fenomene koji su u velikoj meri zavisni od konteksta.[6] U sledećem delu ćemo razmatrati deo literature o raspadu Jugoslavije.

RASPAD JUGOSLAVIJE

Specifičnosti raspada Jugoslavije vodile su produkciji velike količine naučne literature na ovu temu. Razlozi za raspad, politička, društvena i ekonomska situacija u zemljama pre, za vreme i posle raspada su teme koje najčešće zaokupljaju autore koji se bave raspadom Jugoslavije. Činjenica da se radi o jednom od najvećih nasilnih konflikata na teritoriji Evrope posle Drugog svetskog rata odvaja raspad Jugoslavije od raspada drugih zemalja u momentu velikih promena u svetu, na kraju hladnoratovskog perioda. Jović[7] je jedan od autora koji daju kvalitetan pregled najvažnijih argumenata kada se radi o uzrocima raspada Jugoslavije pružajući kritičku analizu sedam najčešćih argumenata: ekonomski argument, argument „drevne mržnje", nacionalizam, kulturološki argument, međunarodna politika, uloga važnih aktera i argument „pada imperija". Naime, Jović predlaže integrativni pristup, perspektivu koja ne uzima nijedan od ovih argumenata zasebno nego ih isključivo posmatra zajedno ističući da uzroke raspada treba tražiti u interakciji ovih najbitnijih faktora. Ovakav pristup bi pomogao u razumevanju raspada Jugoslavije i omogućio izbegavanje greške pojednostavljivanja, koja je česta u raspravama o ovoj temi.

Iako različita, interesantna je klasifikacija koju predlaže Menzel,[8] praveći razliku između dve vrste argumenata za raspad Jugoslavije. Onih koji nalaze uzroke raspada unutar same Jugoslavije („argumenti samoubistva") i onih koji nalaze uzroke raspada izvan Jugoslavije („argumenti ubistva"). Prvi zagovaraju perspektivu po kojoj je Jugoslavija kreirana na takav način da je raspad bio neminovan; da su principi na kojima je stvorena bili takvi da je raspad bio „sudbina". Nasuprot tome, druga grupa argumenata traži razloge za raspad u političkoj eliti, politikama drugih zemalja i generalno u političkom akterima tog vremena.[9] Neki autori predlažu drugačije klasifikacije. Jedna od njih navodi sledeće faktore: ekonomsko nazadovanje, nelegitimnost komunističkog političkog sistema, strukturalni faktori (najpre

6 Ibid.

7 Jović, D., "The Disintegration of Yugoslavia: A Critical Review of Explanatory Approache". *European Journal of Social Theory*, Vol. 4, No. 1, 2001. pp. 101–120.

8 Mentzel, P., I: "The wars of the Yugoslavian succession". (2 ed., Vol. 25, pp. 311–316). *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 2007.

9 Woodward, Susan L., *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution after the Cold War*, 1995.

nefunkcionalni federativni sistem), različit nivo političke kulture pluralizma u različitim federalnim jedinicama i nesposobnost da se razvije zajednički istorijski narativ.[10] Autor pridaje najveći značaj poslednjem faktoru.

UDŽBENICI ISTORIJE

Nastava istorije i udžbenici istorije jedan su od najbitnijih faktora koji doprinose načinu na koji ljudi razumeju šta se dogodilo u prošlosti. Značaj udžbenika vidimo u tome da „su to često jedine istorijske knjige koje većina ljudi pročita u celom svom životu a u isto vreme ih koristi i čita veliki broj mladih ljudi... one nisu samo informacije o događajima iz prošlosti nego i služe za izgradnju kulture sećanja".[11] Udžbenici u Srbiji i Hrvatskoj su menjani nekoliko puta u poslednjih dvadeset godina počevši od devedesetih godina prošlog veka, i analizirani od strane nekoliko različitih autora. Većina autora se slaže da se u Srbiji i Hrvatskoj, kao i u većini tranzicionih zemalja udžbenici istorije zloupotrebljavaju u službi dominantne ideologije i kako su oni najbolji istraživački izvor ako želimo da vidimo koja je dominantna ideologija u društvu u kome se koriste.[12]

U Srbiji je novi udžbenik istorije objavljen 1993. godine. U ovom udžbeniku možemo videti na delu selektivno prezentovanje događaja iz dalje istorije. Dezintegrativni procesi između naroda koji su činili Jugoslaviju izvučeni su iz konteksta i, što je najvažnije za nas ovde, koreni srpsko-hrvatskog konflikta su smešteni u 16. vek.[13] Prateći liniju konflikata kroz vekove, autori prave paralelu između ovih događaja, događaja iz Drugog svetskog rata i trenutnih događaja u vreme objavljivanja udžbenika. Odnosi između Srba i Hrvata su tokom ovog dugog perioda puni raznovrsnih događaja. Naravno, mnogi od ovih događaja imaju integrativni a mnogi dezintegrativni karakter, ali autori ovog udžbenika selektivno prezentuju one koji imaju dezintegrativni karakter. Stoga neophodni balans između dve tendencije u ovom slučaju nije postignut.[14] Tekstovi koji se bave raspadom Jugoslavije smeštaju početak raspada u šezdesete godine dvadesetog veka i krivicu za ovakav rasplet događaja pripisuju komunističkoj eliti. Konflikt se na ovaj način prezentuje kao nešto nasleđeno iz prošlosti. Ovakva selektivna prezentacija istorijskih događaja postiže

10 Ramet, Sabrina P., "The Dissolution of Yugoslavia: Competing Narratives of Resentment and Blame", *Südost Europa* 55(1): 26–69, 2007.

11 Mikac, V., „Stefano Petrungaro, Pisati povijest iznova. Hrvatski udzbenici povijesti 1918–2004", Srednja Europa, Zagreb 2009, str. 222. (Serbian). *Historical Journal / Historijski Zbornik*, 63(1), 2010, pp. 368–372,

12 Stojanović, D., „Eksplozivna naprava s odloženim dejstvom". U Tihomir Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1991*, Disput, Zagreb, 2011.

13 Isto, str. 103.

14 Isto, str. 104.

dva cilja. Jedan je skidanje odgovornosti sa trenutnih političkih lidera, a drugi prikazivanje konflikta kao normalnog stanja stvari s obzirom na turbulentnu prošlost u odnosima dva naroda.[15] Pored toga, autori pripisuju odgovornost za raspad Jugoslavije i međunarodnim faktorima. Kasnije verzije udžbenika istorije u Srbiji koriste prihvatljiviji jezik, ali su glavne ideje i dalje prisutne i Srbi su u lekcijama o raspadu Jugoslavije predstavljeni isključivo kao žrtve. „Drastične promene prošlosti kako bi služila potrebama sadašnjosti"[16] možda je najbolji opis udžbenika korišćenih u Srbiji tokom proteklih dvadeset godina.

Situacija u Hrvatskoj je veoma slična. Prve izmene udžbenika počele su objavljivanjem novog izdanja 1992. godine. Ovaj udžbenik je korišćen do 2002. godine u dva izdanja (drugo je objavljeno 1996. godine). Prvo izdanje sadržalo je „mnogo primera netolerancije, ekskluziviteta i Hrvato-centrizma".[17] Postoje tri lekcije o modernoj hrvatskoj državi i već po njihovim nazivima se može zaključiti da je bilo bitno istaći da je to sada nezavisna, suverena i međunarodno priznata država. Srbi se otvoreno opisuju kao genocidni i necivilizovani. Postoji nekoliko detaljnih opisa zločina počinjenih od strane Srba i upotrebljava se fraza „velikosrpska agresija". Međutim, nema pomena o zločinima počinjenim sa hrvatske strane.[18] Kao i u primeru Srbije, autori ovog udžbenika povezuju sadašnje događaje sa prošlim ukazujući na to da je „hrvatski narod bio ekonomski i nacionalno potlačen poslednjih sedamdeset godina, od 1918. godine. Čak je i fizički opstanak hrvatskog naroda bio ugrožen".[19] Postoji određena simetrija u glavnim porukama koje ovi udžbenici šalju u dve zemlje. Fokusirajući se na ulogu žrtve autori prikazuju sliku pravednog i odbrambenog rata koji je država morala da vodi kako bi odbranila narod. Na ovaj način se krivica za sukobe pripisuje drugoj strani (Hrvatskoj u Srbiji i obrnuto).

KOLEKTIVNE I GRUPNO ZASNOVANE EMOCIJE

U poslednje vreme mnoge discipline (socijalna psihologija, sociologija itd.) počinju da prepoznaju značaj nečega više od kognitivnih elemenata kolektivnog ponašanja. Vodeći ka integrativnijoj perspektivi u diskusiji o različitim vrstama grupa, emocije su uključene u razgovor.[20] Kada pričamo o emocijama u velikom broju slučajeva se

15 Isto, str. 343.

16 Isto, str. 344.

17 Agičić, D., „Prikaz postanka suvremene republike Hrvatske u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu". U T. Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1991*, Disput, Zagreb, 2011.

18 Isto, str. 366.

19 Isto, str. 366.

20 Bar-Tal, D., Halperin, E. & de Rivera, J., "Collective emotions in conflict situations: Societal implications", *Journal of Social Issues*, 63(2), pp. 441–460, 2007.

misli na individualna iskustva i diskusija se smešta u jednu disciplinu – psihologiju. Međutim, postoje istraživanja koja proveravaju pretpostavku da društva mogu razviti emocionalnu orijentaciju.[21] U situaciji kada je članstvo u grupi salijentno, pretpostavlja se da član grupe može iskusiti emocije zbog pripadnosti grupi. Kako bi se ovaj proces odigrao potrebno je da u određenom društvu budu ispunjeni još neki uslovi. Zajednička iskustva u okviru grupe, kao i zajedničke norme i socijalizacija u društvo su bitni uslovi.[22] Ovi uslovi su ispunjeni u većini modernih društava gde članovi odrastaju okruženi ostalim članovima i najčešće odrastanje, pored porodice, provode u institucijama društva kao što su obdanište i škola. Autori predlažu dva koncepta relevantna za ovu oblast i buduća istraživanja: kolektivne emocije i grupno zasnovane emocije. Iako veoma slična ova dva koncepta se razlikuju u nekoliko bitnih tačaka. Kolektivne emocije se opisuju kao „emocije koje deli veliki broj pojedinaca u okviru jednog društva",[23] što ukazuje na mogućnost članova društva da dele, iz raznoraznih razloga, određene iste emocije. Grupno zasnovane emocije se definišu kao „emocije koje imaju pojedinci a posledica su njihovog članstva u određenoj grupi ili društvu".[24] Drugi koncept podrazumeva situaciju u kojoj se emocije pojavljuju na osnovu identifikovanja sa ostalim članovima grupe. U svakom slučaju, oba koncepta govore o mogućnosti da se emocije razviju, ne kao posledica događaja u ličnom životu pojedinca, nego i kao produkt grupnih iskustava. Bitno je napomenuti da ova grupna iskustva najčešće ne uključuju sve, već samo neke članove grupe. Dok se individualne emocije javljaju na različite načine, društveni kontekst i iskustva koja su povezana za specifični društveni kontekst su jedini izvor za razvoj kolektivnih i grupno zasnovanih emocija. Definicija društvenog konteksta, koju ćemo ovde prihvatiti, definiše ga kao „opšti i neprekinuti višeslojni i isprepletani set materijalnih realnosti, socijalnih struktura i zajedničkih sistema uverenja koji okružuju svaku situaciju".[25] Vremenski gledano, društveni konteksti se mogu grubo kategorisati u trajne i tranzitivne. Tranzitivni konteksti su oni na koje ćemo usmeriti našu pažnju u ovom radu. Oni su rezultat bitnih događaja, bitnih informacija ili posledica socio-političke i ekonomske strukture; imaju veliku ulogu u individualnom i kolektivnom funkcionisanju i sastoje se od fizičkih, društvenih, političkih, ekonomskih, vojnih i

21 Jarymowicz, M. & Bar-Tal, D., "The dominance of fear over hope in the life of individuals and collectives", *European Journal of Social Psychology*, 36, pp. 367–392, 2006.

22 Kitayama, S. & Markus, H. R. (Eds.), "Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence". Washington, DC: American Psychological Association, 1994.

23 Stephan, W. G. & Stephan, C. W., "An integrated threat theory of prejudice". In S. Oskamp (ed.), *Reducing prejudice and discrimination* (pp. 225–246), Hillsdale, NJ: Erlbaum, 2000.

24 Smith, E. R., "Social identity and social emotions: Toward new conceptualization of prejudice". In D. M. Mackie & D. L. Hamilton (Eds.), *Affect, cognition and stereotyping: Interactive processes in group perception* (pp. 297–315), San Diego, CA: Academic Press, 1993.

25 Ashmore, R. D., Deaux, K. & McLaughlin-Volpe, T., "An organizing framework for collective identity: Articulation and significance of multidimensionality", *Psychological Bulletin*, 130, pp. 80–114, 2004.

psiholoških uslova koji oblikuju sredinu. Oni mogu biti ratovi ili bilo koja vrsta nasilnih i nenasilnih konflikata, revolucije, mirovni procesi i informacije o značajnim pretnjama.

Grupno zasnovana krivica i sram su emocije kojima smo se bavili u ovom istraživanju. One imaju iste karakteristike kao i interpersonalna krivica i sram sa tom razlikom da one nisu proizvod ličnog iskustva. Veza između ovih emocija i motivacije za različite vrste akcija je tema većine istraživanja u ovoj oblasti. Osećanje srama najčešće vodi izbegavanju problema i napuštanju konteksta koji je vodio osećanju srama.[26] Grupno zasnovana krivica, međutim, vodi akcijama koje su usmerene na povratak ravnoteže i popravljanju načinjene štete.[27] Većina autora pretpostavlja da će, kada se radi o akcijama koje prate osećanje grupno zasnovanog stida, one češće biti karakterisane bežanjem i udaljavanjem od problema.[28] Ali neki autori predlažu drugačiju tezu. Glavna ideja ove grupe autora je da je verovatnije da ćemo se, kada se radi o stidu, upustiti u akcije usmerene na menjanje slike o sebi.[29] Ove akcije mogu biti motivisane željom da prikažemo sebe kao nekoga ko je spreman da se uključi u reparativne akcije a ne nužno željom da se zapravo šteta nadoknadi. Kao što vidimo, grupno zasnovani krivica i stid mogu voditi istim bihejvioralnim ishodima ali, čak i kada je ovo slučaj, ovi ishodi su motivisani različitim razlozima kod dve različite emocije. Ovo nas navodi na razmišljanje o različitim mehanizmima koji leže u vezi između grupno zasnovanih krivice i stida sa spremnošću na reparaciju, pošto je pretpostavka da će ljudi koji se osećaju krivima imati više razumevanja za patnju drugih i da će zbog toga biti spremniji na reparaciju. Zbog toga se predlaže empatija kao mehanizam putem koga će krivica dovesti do spremnosti na reparaciju.

Zbog prirode grupno zasnovanog stida, kod koga se fokusiramo ka unutra, na sržne kvalitete grupe, pretpostavlja se da će medijator, kao što je grupno zasnovano samosažaljenje, biti uključen u vezu između grupno zasnovanog stida i spremnosti na reparaciju.[30] Samosažaljenje se shvata kao uverenje da je grupa kojoj pripadamo stvarna žrtva. Članovima grupe je u ovom slučaju više žao svoje nego tuđe grupe. Ovo uverenje može voditi reparaciji kao pokušaju da se uspostavi

26 Tangney, J. P. & Fischer, K. W., *Self conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment and pride,* New York: Guilford, 1995.

27 Schmader, T. & Lickel, B., "Emotional responses to the stereotypic actions of one's ethnic group". In S. Levin, & C. Van Laar (Eds.), *Stigma and group inequality: Psychological approaches*. NY: Lawrence Erlbaum, 2006.

28 Branscombe, N. R. & Doosje, B., *Collective guilt: International perspectives*, New York: Cambridge University Press, 2004.

29 Brown, R. & Cehajic, S., "Dealing with the past and facing the future: mediators of the effects of collective guilt and shame in Bosnia and Herzegovina", *European Journal of Social Psychology*, 38(4), pp. 669-684, 2008.

30 Ibid.

izgubljena reputacija. U ovim slučajevima bi naročito bila jaka motivacija za javnom akcijom reparacije koja bi promenila sliku grupe u javnosti. Većina istraživanja u ovoj oblasti se bavila događajima iz dalje prošlosti. Veza između osećanja krivice ili srama i spremnosti reparaciju potvrđuje se u Holandiji na temu kolonijalnog tretmana u Indoneziji,[31] u Americi na temu prava Afroamerikanaca,[32] u Australiji kada se radi o tretmanu australijskih urođenika.[33] Pored ovih, istraživanja vezana za skorije događaje sproveli su već pominjani autori.[34] Ovo istraživanje bavilo se mladima u Bosni i Hercegovini i njihovim emocijama prema drugoj grupi vezano za nasilne konflikte u toj zemlji u vreme raspada Jugoslavije i stoga predstavlja najvažniji izvor za ovaj rad. U ovom istraživanju potvrđena je pretpostavka da je intenzivniji i češći intergrupni kontakt povezan sa većim stepenom praštanja. Ova veza je bila posredovana empatijom prema drugoj grupi, poverenjem u drugu grupu, kao i većom peripiranom heterogenošću druge grupe. U drugom istraživanju ispitivana je veza između grupno zasnovanih krivice i stida i spremnosti na reparaciju. Pretpostavljeno je da je veza između grupno zasnovane krivice i spremnosti na reparaciju posredovana grupno zasnovanom empatijom, a veza između grupno zasnovanog stida i spremnosti na reparaciju grupno zasnovanim samosažaljenjem. Rezultati su potvrdili pretpostavke sa time što je utvrđena i parcijalna medijacija samosažaljenja u vezi stid–reparacija.[35]

DRUŠTVENE REPREZENTACIJE ISTORIJE

Istraživanja laičkih reprezentacija istorije oslanjaju se na teoriju društvenih reprezentacija koju je razvio Moskovisi.[36] Društvene reprezentacije su, po Moskovisiju, sistem. Ovaj sistem se sastoji od vrednosti, ideja i praksi. Društvene reprezentacije imaju dvostruku funkciju. Jedna funkcija je uspostavljanje reda koji pomaže pojedincima da se orijentišu i ovladaju materijalnim i socijalnim svetom koji ih okružuje. Druga funkcija društvenih reprezentacija je da obezbede kod za nedvosmisleno imenovanje i klasifikaciju različitih aspekata svoje grupne i individualne

31 Doosje, B., Branscombe, N. R., Spears, R. & Manstead, A. S. R., "Guilty by association: When one's group has a negative history", *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, pp. 872–886, 1998.

32 Swim, J. K. & Miller, D. L., "White guilt: Its antecedents and consequences for attitudes toward affirmative action", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, pp. 500–514, 1999.

33 McGarty, C., Pederson, A., Leach, C. W., Mansell, T., Waller, J. & Bliuc, A.-M., "Group based guilt as a predictor of commitment to apology", *British Journal of Social Psychology*, 44, pp. 659–680, 2005.

34 Brown, R. & Cehajic, S., op. cit.

35 Ibid.

36 Moscovici, S., *La psychanalyse, son image et son public*, P U F, Paris, 1961.

istorije. U isto vreme ovo im omogućava jasnu međusobnu komunikaciju o sopstvenoj istoriji.[37] Način na koji zajednice pamte prošlost određuje kreiranje istorije u zajednici. Ovo je regulisano socijalnopsihološkim procesima kao što su pripadanje, identitet, socijalna kohezija i međugrupni odnosi.[38] Ulogu koju prošlost ima u sadašnjosti jedino možemo videti kroz izbor događaja koji se pamte i načina na koji se o njima priča. Istorijski narativi nisu statični i stabilni već ih shvatamo kao platforme za konstrukciju različitih reprezentacija. Ove reprezentacije su često kontradiktorne. Ovako shvaćeni narativi pomažu zajednici da pamti stare, razume nove informacije i od značaja su za doživljaj sopstva i kulturne istorije.[39] Narativi su ključni medijum društvenih predstava. Grupa bira one koji predstavljaju ono čega grupa želi da se seća. Proces izbora je proces nabijen kolektivnim emocijama krivice i srama između ostalih.[40] Nisu činjenice o prošlim događajima nego značenja i relevantnost tih događaja za sadašnji kontekst ono što je uključeno u razgovor o prošlosti. Prošli događaji se rekonstruišu i koriste u sadašnjosti kako bi se postigli različiti ciljevi. Razumevanjem ovih događaja se često manipuliše u grupi kako bi se stvorilo ono što se naziva „upotrebljiva prošlost". Jedno od najobimnijih istraživanja društvenih reprezentacija istorije sprovedeno je u 12 zemalja.[41] Autori su zamolili ispitanike da navedu imena petoro ljudi koji su najznačajniji za svetsku istoriju u poslednjih hiljadu godina i sedam događaja koji su najbitniji u ljudskoj istoriji takođe u poslednjih hiljadu godina. I jedni i drugi rezultati govore o dominaciji ratnih i političkih tema u reprezentacijama istorije.

HIPOTEZE

Na osnovu prethodno obrađenih teorijskih izvora predlažemo sledeće hipoteze.

H1: Društvene reprezentacije raspada Jugoslavije u grupi mladih ljudi će, po sadržaju, odgovarati glavnim narativima prisutnim u udžbenicima istorije.

H2: Društvene reprezentacije raspada Jugoslavije će biti povezane sa grupno zasnovanim emocijama prema drugoj grupi.

H3: Emocije grupno zasnovane krivice i stida će biti povezane sa spremnošću na reparaciju i to tako da će veza između grupno zasnovane krivice i spremnosti

37 Ibid.

38 Jovchelovitch, S., "Narrative, Memory and Social Representations: A Conversation Between History and Social Psychology", *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 46(4), pp. 440–456, 2012.

39 László, J., *The science of stories: An introduction to narrative psychology*, London: Routledge, 2008.

40 Jovchelovitch, S., op. cit.

41 Liu, J. H., *Majority reactions to resurgence in minority identity: Stages of change in New Zealand identity*. Presented at the 4th annual meeting of the Society of Australasian Social Psychologists, Coolum, Australia, 1999.

na reparaciju biti posredovana grupno zasnovanom empatijom, a veza između grupno zasnovanog stida i spremnosti na reparaciju posredovana grupno zasnovanim samosažaljenjem.

METOD

U ovom istraživanju primenili smo komparativni pristup sa kombinacijom kvalitativnih (analiza udžbenika i odgovora ispitanika na otvoreno pitanje) i kvantitativnih metoda (upitnik) kako bismo istražili razlike i sličnosti između dve grupe.

UZORAK

Uzorak ispitanika u ovom istraživanju kreiran je kombinovanjem prigodnog uzorkovanja i svrhovitog uzorkovanja. Nekoliko faktora je uticalo na odluke pri uzorkovanju. Odabrana je studentska populacija kako bi se prikupio što veći broj ispitanika u kratkom vremenskom periodu. Kako bi se obezbedili uslovi za pretpostavku da niko od ispitanika nije imao direktno iskustvo rata, birani su ispitanici rođeni između 1989. i 1995. godine (AS=20.34, SD=1.18). Najstariji ispitanici u uzorku su imali dve godine kada je Hrvatska proglasila nezavisnost, dok su najmlađi rođeni 4 godine posle ovog događaja. Od 217 ispitanika 27,65% čine ispitanici muškog, dok 71,89% čine ispitanici ženskog pola. Ispitanici koji su se izjasnili kao Hrvati čine 39,17%, a oni koji su se izjasnili kao Srbi 60,37% uzorka. Ispitanici su poreklom iz velikog broja različitih gradova (81 grad) širom Hrvatske (36 gradova) i Srbije (45 gradova). Verujemo da je ovakva geografska distribucija bitna za rezultate istraživanja pošto su različiti delovi dve zemlje na različit način bili pogođeni događajima kojima se istraživanje bavi. Na ovaj način smo, koliko je to moguće, obezbedili izbalansiran uzorak.

INSTRUMENT

Za potrebe ovog istraživanja kreiran je upitnik koji se sastoji od 32 pitanja. Veći deo upitnika zasnovan je na merama koje su korišćene u prethodnim istraživanjima grupno zasnovanih emocija[42], dok su preostale kreirane za potrebe ovog istraživanja. Četiri stavke se odnose na demografske karakteristike ispitanika (pol, uzrast, nacionalnost i grad u kome su odrasli). Drugi deo upitnika se odnosi na iskustvo ispitanika i njihovih porodica vezano za ratne sukobe i ima ulogu kontrolne varijable. Jedno pitanje („Koji su po Vama najbitniji istorijski događaji koji

42 Brown, R. & Cehajic, S., op. cit.

su se dogodili vezano za raspad Jugoslavije?") odnosi se na društvene reprezentacije istorije. Poslednji deo upitnika ispituje grupno zasnovane emocije, merene skalom Likertovog[43] tipa, koja sadrži 24 stavke podeljene u pet supskala (grupno zasnovana krivica, grupno zasnovan sram, grupno zasnovana empatija, grupno zasnovano samosažaljenje i spremnost na reparaciju). Ova skala ima dve verzije. Jednu za ispitanike koji su se deklarisali kao pripadnici srpske nacionalnosti (sa pitanjima vezanim za pripadnike hrvatske nacionalnosti) i drugu obrnutu. Upitnik su na srpski i hrvatski jezik preveli saradnici kojima su ovi jezici maternji.

PROCEDURA

Istraživanje je sprovedeno na nekoliko univerziteta u Srbiji (univerziteti u Beogradu, Nišu, Novom Sadu i univerzitet Megatrend) i Hrvatskoj (univerziteti u Zagrebu, Rijeci i Zadru), u periodu maj/jun 2013. godine. Ispitanici su upitnik popunjavali za vreme časova uz dozvolu profesora. Samo je jedan ispitanik odbio učešće.

REZULTATI

Društvene reprezentacje istorije

Iako su ispitanicima data uputstva da navedu najbitnije događaje povezane sa raspadom Jugoslavije, neki od ispitanika su navodili procese koji su pratili raspad (ekonomska kriza, povećana stopa kriminala, itd.), bitne ličnosti koje su povezane sa raspadom Jugoslavije (Slobodan Milošević, Ratko Mladić, Franjo Tuđman, itd.), kao i razloge za raspad Jugoslavije (ustavna kriza, neravnomerna raspodela resursa, itd.). Nakon pažljivog pregleda odgovora odlučili smo da za neke od odgovora kreiramo kategorije kako bismo dobili jasniji pregled rezultata. Odgovori su potom rangirani po frekvenciji u dve grupe. Kako bismo se zadržali samo na najbitnijim odgovorima odlučili smo da saberemo one, počevši od najfrekventnijih, koji zajedno čine pedeset procenata svih odgovora. Ova distribucija se nalazi u tabeli 1.

43 Likert, R., "A technique for the measurement of attitudes", *Archives of Psychology*, Vol. 22, 1932, 140, p. 5.

Tabela 1.

Istorijski događaji	
Srbija	**Hrvatska**
7,7% Nacionalizam	25,7% Nezavisnost Hrvatske
7,3% Smrt Josipa Broza Tita	8,6% Srpska agresija
6,7% Ratovi	7,2% Nacionalizam
5,4% Vojna operacija Oluja	5,9% Vojna operacija Oluja
6,1% Međunarodna politika	4,9% Vukovar
4,8% Nezavisnost Slovenije	
4,5% Rat u Bosni	
4,5% Ekonomska kriza	
3,8% Kosovo	

Grupno zasnovane emocije

Kada se radi o grupno zasnovanim emocijama merene su grupno zasnovana krivica, grupno zasnovan stid, grupno zasnovana empatija, grupno zasnovano samosažaljenje i spremnost na reparaciju. Rezultati su dobijeni uprosečavanjem odgovora na stavkama svake supskale. Korelaciona matrica je u tabeli 2.

Tabela 2.

Korelaciona matrica					
	Empatija	**Samosažaljenje**	**Krivica**	**Reparacija**	**Sram**
Empatija		r=.141, p<.05	r=.528, p<.01	r=.561, p<.01	r=.441, p<.01
Samosažaljenje			r=.162, p<.05	r=.028, p=.678	r=.313, p<.01
Krivica				r=.563, p<.01	r=.521, p<.01
Reparacija					r=.618, p<.01
Sram					

U poduzorku ispitanika koji se izjašnjavaju kao Srbi sve korelacije su pozitivne i značajne osim korelacije između empatije i samosažaljenja (Pearson's r=.116, p=.139) i korelacije između spremnosti na reparaciju i samosažaljenja (Pearson's r=.110, p=.215). U poduzorku ispitanika koji se izjašnjavaju kao Hrvati situacija je ista kao i u celom uzorku. Koristili smo analizu varijanse kako bismo odredili da li postoje razlike u dva poduzorka u grupno zasnovanim emocijama. Rezultati ove analize se nalaze u tabeli 3. Kako bismo utvrdili da li postoji povezanost između društvenih reprezentacija istorije i grupno zasnovanih emocija u dve grupe takođe smo koristili analizu varijanse. Poređene su grupe ispitanika koje su navele jedan događaj kao najznačajniji sa ostatkom poduzorka. Kod ispitanika u poduzorku koji se izjašnjavaju kao Srbi a koji su naveli ratove kao najbitniji događaj beležimo značajno viši nivo grupno zasnovanog samosažaljenja (F=4.652, p<.05), kod onih koji su označili nezavisnost Slovenije kao najznačajniji događaj značajno viši nivo

spremnosti na reparaciju (F=4.736, p<.05) i kod ispitanika koji su naveli ekonomsku krizu kao najbitniji događaj beležimo značajno niži nivo grupno zasnovane krivice (F=3.884, p<.05).

Tabela 3.

	CRO	SRB	ANOVA
Empatija	M=2.36, SD=1.08	M=2.27, SD=1.07	razlika nije značajna
Samosažaljenje	M=2.96, SD=.76	M=3.50, SD=.78	F=23.252, p<.01
Krivica	M=2.12, SD=1.08	M=1.74, SD=.97	F=6.596, p<.05
Reparacija	M=2.66, SD=.90	M=2.08, SD=1.03	F=18.85, p<.01
Sram	M=3.02, SD=.95	M=2.81, SD=1.15	razlika nije značajna

Kod ispitanika u poduzorku koji se izjašnjavaju kao Hrvati, a koji su naveli nezavisnost Hrvatske kao najvažniji istorijski događaj beležimo značajno niži nivo grupno zasnovane krivice (F=5.186, p<.05) i značajno niži nivo grupno zasnovane empatije (F=8.583, p<.01). Kako bismo testirali hipotezu H3 koristili smo postupak za procenu indirektnog efekta koji su predložili Baron i Keni.[44] Na osnovu ove procedure zaključili smo da, u celom uzorku kao i u dva poduzorka, postoji parcijalni indirektni efekat grupno zasnovane krivice na spremnost na reparaciju posredovan grupno zasnovanom empatijom, ali ne postoji indirektni efekat grupno zasnovanog stida na spremnost na reparaciju posredovan grupno zasnovanim samosažaljenjem.

Efekat kontrolnih stavki testiran je analizom varijanse i zaključeno je da ne postoji značajan efekat prve dve stavke, kao i da postoji mali značajan efekat treće stavke (U kojoj meri je grad u kome ste odrasli pogođen ratom?) na grupno zasnovan stid i spremnost na reparaciju. Budući da se radi o jednoj od tri kontrolne mere odlučili smo da je opravdano uzorak ipak posmatrati kao homogen.

DISKUSIJA

Možemo reći da je prva hipoteza u ovom istraživanju delimično potvrđena. Događaji koje su ispitanici označili kao značajne, po strukturi i frekvenciji, reprodukuju narative koje smo videli u analizi udžbenika istorije u dve zemlje. U okviru hrvatskog poduzorka jasno se vidi da su najbitnije teme iz udžbenika istorije jasno preslikane na društvene reprezentacije raspada Jugoslavije mladih ljudi. U okviru srpskog poduzorka situacija je malo komplikovanija. Jedan važan uvid je da postoji manji stepen konsenzusa oko društvenih reprezentacija raspada predstavljen

44 Baron R, Kenny D., "The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations", *Journal of Personality and Social Psychology* [serial online], December 1986; 51(6): 1173–1182.

većim brojem događaja u prvih 50% odgovora. Pored toga, odgovori nemaju mnogo veze sa Srbijom i ukazuju na spoljašnje faktore što bi moglo da govori o pomeranju krivice na spoljne faktore, ali bi ovakva teza zahtevala dalja istraživanja.

Druga hipoteza postavljena u ovom istraživanju je takođe delimično potvrđena. Videli smo da postoje veze između označavanja nekih od događaja kao bitnih i stepena pojave grupno zasnovanih emocija. Veza između visokog skora grupno zasnovanog samosažaljenja i označavanja ratova kao najbitnijeg događaja je interesantna. Jedna od mogućih interpretacija ovakvog nalaza jeste da oni ispitanici koji obeležavaju ratove kao najbitniji događaj posmatraju dešavanja vezana za raspad Jugoslavije kao nešto što nema aktere ni krivce već samo kao generalnu nesreću koja je zadesila ljude. Ovo jeste jedan od zaključaka iznesenih u analizi srpskih udžbenika istorije.[45] U ovom slučaju bi bilo razumljivo da ovi ispitanici osećaju veći nivo grupnog samosažaljenja jer su bili žrtve takve nesrećne okolnosti kao što je rat. Sledeći nalaz koji govori o povezanosti označavanja kao najbitnijeg događaja nezavisnost Slovenije i većeg nivoa spremnosti na reparaciju u ovoj grupi ispitanika je teško tumačiti u okviru ovog rada, pošto je obim istraživanja obuhvatio samo Srbiju i Hrvatsku. Konačno, ispitanici koji su označili ekonomsku krizu kao najbitniji događaj pokazuju niži nivo grupno zasnovane krivice. Ovaj nalaz govori o usmerenosti ovih ispitanika na probleme koje je njihova grupa iskusila za vreme raspada Jugoslavije. I dok je ekonomska kriza jedna od notornih činjenica koje su pratile raspad, očekivano bi bilo da događaji koji su do nje doveli budu okarakterisani kao značajniji. Tako bi se moglo pretpostaviti da ovi ispitanici osećaju krivicu u manjoj meri jer su fokusirani na teškoće koje je njihova grupa pretrpela tokom ovog perioda. Dalje, kod ispitanika u poduzorku koji se izjašnjavaju kao Hrvati a koji su naveli nezavisnost Hrvatske kao najvažniji istorijski događaj beležimo značajno niži nivo grupno zasnovane krivice i značajno niži nivo grupno zasnovane empatije. Ovaj nalaz je u skladu sa ostalim nalazima u ovom istraživanju. Ako pretpostavimo da ispitanici koji su označili nezavisnost Hrvatske kao najbitniji događaj ovaj doživljavaju kao pozitivan, možemo pretpostaviti da je to razlog što isti ti ispitanici osećaju manje krivice i manje empatije za drugu grupu. Pošto je nezavisnost Hrvatske, kao što smo videli u analizi udžbenika istorije[46], predstavljena kao nešto što je bilo potrebno odbraniti od druge grupe, smislena je interpretacija da ovi ispitanici ne vide razlog za osećanje krivice ili empatije prema toj drugoj grupi.

Što se tiče testiranog modela možemo reći da je on delimično potvrđen. Postoji značajan efekat grupno zasnovane krivice na spremnost na reparaciju i grupno zasnovana empatija posreduje u tom efektu. Ovakav rezultat nam govori o značaju istraživanja emocija kada se radi o intergrupnim odnosima. Pored toga, ukazuje na

45 Stojanović, D., nav. delo.

46 Agičić, D., nav. delo.

velike kapacitete koje emocionalna orijentacija ima u određivanju budućeg ponašanja. Iako je efekat dobijen u ovom istraživanju mali on je dobra polazna osnova za dalja istraživanja u regionu koja bi dovela do značajnih implikacija za obrazovni proces, kao i proces pomirenja. Drugi deo modela nije potvrđen.

OGRANIČENJA

Najveće ograničenje ovog rada predstavlja uzorak koji je kreiran kombinovanjem prigodnog uzorkovanja i svrhovitog uzorkovanja zbog ograničenih resursa ovog istraživanja. To znači da treba biti oprezan u generalizovanju nalaza ovog istraživanja bez potvrde na širem i reprezentativnijem uzorku.

ZAKLJUČAK

U ovom radu pokušali smo da pružimo širu sliku onoga što raspad Jugoslavije predstavlja danas i započnemo razgovor o temama koje su svakako od velikog značaja za budućnost. Kao što vidimo, postoji povezanost između dominantnih narativa, shvatanja istorijskih događaja i emocionalne reakcije na iste. Emocije, kao relativno novi aspekt priče o pomirenju i međugrupnom razumevanju, jesu relevantan faktor koji bi trebalo uključiti u dalje pokušaje da se kreiraju tolerantna društva čiji članovi će biti u stanju da prošlost razumeju na način koji im omogućava da je ostave iza sebe i kreiraju nove, bolje uspomene.

Literatura

Agičić, D., „Prikaz postanka suvremene republike hrvatske u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu". U T. Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1991*. Disput, Zagreb, 2011.

Ashmore, R. D., Deaux, K., & McLaughlin-Volpe, T., "An organizing framework for collective identity: Articulation and significance of multidimensionality", *Psychological Bulletin*, 130, 2004, pp. 80–114.

Bar-Tal, D., Halperin, E., & de Rivera, J., "Collective emotions in conflict situations: Societal implications", *Journal Of Social Issues*, 63(2), 2007, pp. 441–460.

Baron R., Kenny D., "The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations", *Journal of Personality and Social Psychology* [serial online]. December 1986; 51(6):1173–1182.

Bogardus, E. S., "Measurement of Personal-Group Relations", *Sociometry*, 10: 4: 306–311, 1947.

Branscombe, N. R., & Doosje, B., *Collective guilt: International perspectives*, New York: Cambridge University Press, 2004.

Brown, R., & Cehajic, S., "Dealing with the past and facing the future: mediators of the effects of collective guilt and shame in Bosnia and Herzegovina", *European Journal of Social Psychology*, 38(4), 2008, pp. 669–684.

Doosje, B., Branscombe, N. R., Spears, R., & Manstead, A. S. R., "Guilty by association: When one's group has a negative history", *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1998, pp. 872–886.

Glăveanu, V., & Yamamoto, K., "Bridging history and social psychology: What, how and why"?, *Integrative Psychological & Behavioral Science*, 46(4), 2012, pp. 431–439.

Iyer, A., Leach, C. W., & Crosby, F. J., "White guilt and racial compensation: The benefits and limits of self-focus", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 2003, pp. 117–129.

Jarymowicz, M., & Bar-Tal, D., "The dominance of fear over hope in the life of individuals and collectives", *European Journal of Social Psychology*, 36, 2006, pp. 367–392.

Jović, D., "The Disintegration of Yugoslavia: A Critical Review of Explanatory Approaches", *European Journal of Social Theory*, Vol. 4, No. 1, 2001, pp. 101–120.

Jovchelovitch, S., "Narrative, Memory and Social Representations: A Conversation Between History and Social Psychology", *Integrative Psychological And Behavioral Science*, 46(4), 2012, pp. 440–456.

Kitayama, S., & Markus, H. R. (Eds.), *Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence*. Washington, DC: American Psychological Association, 1994.

Knights, M., "Taking a Historical Turn: Possible Points of Connection Between Social Pyschology and History", *Integrative Psychological And Behavioral Science*, 46(4), 2012, pp. 584–598.

László, J., *The science of stories: An introduction to narrative psychology*, Routledge, London, 2008.

Likert, R., "A technique for the measurement of attitudes", *Archives of Psychology*, Vol. 22, 1932, 140, 5.

Liu, J. H., *Majority reactions to resurgence in minority identity: Stages of change in New Zealand identity.* Presented at the 4th annual meeting of the Society of Australasian Social Psychologists, Coolum, Australia, 1999.

Liu, J. H., "History and identity: A system of checks and balances for Aotearoa/New Zealand". In J. H. Liu, T. McCreanor, T. McIntosh & T. Teaiwa (Eds.), *New Zealand identities: Departures and destinations* (pp. 69–87). Wellington, NZ: Victoria University Press, 2005.

Liu, J. H. & Hilton, D. J., "How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics", *British Journal Of Social Psychology*, 44(4), 2005, pp. 537–556.

McGarty, C., Pederson, A., Leach, C. W., Mansell, T., Waller, J. & Bliuc, A.-M., "Group based guilt as a predictor of commitment to apology", *British Journal of Social Psychology*, 44, 2005, pp. 659–680.

Mentzel, P., "I: The wars of the yugoslavian succession" (2 ed., Vol. 25, 2007, pp. 311–316). Nationalities Papers: *The Journal of Nationalism and Ethnicity*.

Mikac, V., „Stefano Petrungaro, Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918–2004", preveo Franko Dota, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 222, Serbian). *Historical Journal / Historijski zbornik*, 63(1), 2010, str. 368–372.

Moscovici, S. & Perez, J.A., "Representations of society and prejudices", *Papers on Social Represenatations*, 6, 1997, pp. 27–36.

Moscovici, S., *La psychanalyse, son image et son public*, P U F, Paris, 1961.

Moscovici, S., "Notes towards a description of social representations", *European Journal of Social Psychology*, 18, 1988, pp. 211–250.

Pederson, A., Beven, J., Walker, I., & Griffiths, B., "Attitudes toward indigenous Australians: The role of empathy and guilt", *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 14, 2004, pp. 233–249.

Ramet, Sabrina P., "The Dissolution of Yugoslavia: Competing Narratives of Resentment and Blame", *Südost Europa* 55(1), 2007, pp. 26–69.

Schmader, T., & Lickel, B., "Emotional responses to the stereotypic actions of one's ethnic group". In S. Levin & C. Van Laar (eds.), S*tigma and group inequality: Psychological approaches*, NY: Lawrence Erlbaum, 2006.

Smith, E. R., "Social identity and social emotions: Toward new conceptualization of prejudice". In D. M. Mackie & D. L. Hamilton (eds.), *Affect, cognition and stereotyping: Interactive processes in group perception* (pp. 297–315), San Diego, CA: Academic Press, 1993.

Stephan, W. G. & Stephan, C. W., "An integrated threat theory of prejudice". In S. Oskamp (ed.), *Reducing prejudice and discrimination* (pp. 225–246), Hillsdale, NJ: Erlbaum, 2000.

Stojanović, D., *Ulje na vodi – ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Čigoja, Beograd, 2010.

Stojanović, D., "Eksplozivna naprava s odloženim dejstvom". U Tihomir Cipek (ur.), *Kultura sjećanja*: 1991, Zagreb: Disput, 2011.

Swim, J. K. & Miller, D. L., "White guilt: Its antecedents and consequences for attitudes toward affirmative action", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 1999, pp. 500–514.

Tangney, J. P. & Fischer, K. W., *Self conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment and pride*, Guilford: New York, 1995.

Woodward, Susan L., *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution After the Cold War*, 1995.

Rodoljub Jovanović

ARE WE STILL ANGRY ON EACH OTHER: HOW YOUNG POPULATION IN SERBIA AND CROATIA PERCEIVE DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA?

Abstract: In this study we will attempt to explore the issue of the Yugoslav break up through combining perspectives of history and social psychology (Knights, 2012). By connecting the literature on the breakup of Yugoslavia with a research findings obtained through the methods of social psychology we would try to examine wider picture of what does breakup of Yugoslavia means to young people today. Our focus was on Serbia and Croatia because of their specific position in the break up. Theoretical bases of the study included work on the reasons for breakup of Yugoslavia (Jović, 2001; Ramet, 2007; Woodward, 1995), discourse analysis of the history textbooks (Stojanović, 2011, 2010; Agičić, 2011). Empirical research utilized theoretical framework of social

representations theory (Moscovici, 1961, 1988; Jovchelovitch, 2012) and group based emotions (Bar-Tal, Halperin & de Rivera, 2007; Branscombe & Doosje, 2004; Brown & Cehajic, 2008). Firstly we assumed was that the young people's social representations of the breakup of Yugoslavia will correspond to the main narratives conveyed by the history textbooks. In addition we assumed social representations of the breakup of Yugoslavia will be connected to the group based emotions towards the other group. Finally the third hypothesis tested the theoretical model of interaction between different group based emotions.

Key words: Yugoslav breakup, History, Social psychology, Group based emotions, Social representations of history.

UDK 316.56(497.1)(091)

Lejla Gačanica[1]
Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru

IZGUBLJENI U PREVODU: POSLIJERATNE GENERACIJE IZMEĐU INTERPRETACIJE RATA I INTERPRETACIJE MIRA

Sažetak: Vremenska odrednica „sazrijevanja" društva i postratnog okruženja za otvaranje procesa izgradnje mira je vrlo osjetljiva kategorija. Postjugoslovensko društvo jeste dodatno opterećeno teretom novih država, nacija, žala za „bivšom državom", (ne)mogućnošću otklona od ratnih strahota koje (i dvadeset godina poslije) nesporno bitno određuju današnjicu i sasvim sigurno budućnost. Fragmentiranost identiteta, zatvorene zajednice, apatija u kombinaciji sa potrebom za suočavanjem sa prošlošću i izgradnji mira, aktivizam u različitim oblicima, digitalna tehnologija i novi oblici komuniciranja – sve ovo je stvorilo poprilično nered u percepciji mirnodopske stvarnosti i mogućnosti nošenja sa istom. Postoji zvanična historija/istorija/povijest. I postoji alternativna historija/istorija/povijest. Postoje narativi, tumačenja, sjećanja, medijski uticaj, politički govor. I postoje poslijeratne generacije – između svih ovih istina. Tačnije: unutar njih.

Ključne riječi: postjugoslovensko društvo, poslijeratne generacije, identitet, politika sjećanja, pamćenje, kritička kultura sjećanja, narativi, interpretacije sukoba

UVOD

Unutar intimnih narativa, njihovih medijskih verzija, politički krojene politike sjećanja, polovično spremni za uključivanje u formiranje sadašnjosti, nerijetko prepušteni svakodnevnici u kojoj nema mjesta promišljanju o „velikim idejama o prošlosti", postjugoslovenske države i njihovi građani/ke žive nakon sukoba. Gubitak kolektivnog identiteta, kao posljedica raspada Jugoslavije i sukoba koji su postavili temelje mnogim podjelama, označio je kraj „jedinstvene nacije" i, najčešće,

1 Doktorandica Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, lejlagacanica@gmail.com

preporod-oživljavanje nacionalnih, odijeljenih, identiteta – „i to što sada nadilazi te uspostavljene granice nije baš sasvim dobrodošlo ili je nešto što nije tako lako ni primijetiti".[2] Postratna, već dvadesetogodišnja, stvarnost nije jednostavna onima koji su doživjeli sukube. Još manje je jednostavna onima koji moraju živjeti u njihovoj interpretaciji. I to ne samo interpretaciji sukoba/rata – već i interpretaciji mira.

Povremeno nas mediji zaprepaste pričom o mladim osobama koje su „zadojene mržnjom", trgnu nas iz života u kojima smo „preboljeli" ratne sukobe i „nastavili dalje", gurajući neznanje i nemarnost mladih kao vrhunsku senzacionalističku priču.[3] U školama se i dalje daju tek šture informacije,[4] ili čak nikakve, o novijoj historiji. U kući, dvorištu, ulici postoji jezik kojim se pripovijeda i zna šta se to zapravo dešavalo. Kada pogledamo istinski u živote generacija rođenih poslije ratnih sukoba vidjećemo da ne postoji gotovo nijedan segment koji nije prožet interpretacijom prošlih sukoba, viktimizacije i krivice, a da oni o tome niti znaju dovoljno, niti pristaju (nisu niti pitani) biti dio toga. Poslijeratne generacije su prosto prepuštene da biraju između tačnosti zvaničnih historija i alternativnih historija – u najboljem slučaju računamo da ih zanima i da žele graditi mir – u najčešćem slučaju su jednostavno nezainteresovani.

Ovaj rad nije tek zbir saznanja i/ili pretpostavki o tome šta poslijeratne generacije misle o sukobima, odakle crpe informacije, koliko ih zanimaju i da li utiču na njihovu sadašnjost i budućnost. Odlučila sam pitati sva ta pitanja, na uzorku mladih osoba iz Bosne i Hercegovine. Činjenica koja je najviše iznenadila u provođenju istraživanja bilo je čuđenje učenika/ca srednjih škola da ih se uopšte pita za mišljenje o onome što je obično predmet pukog primanja informacija. Ne očekuje se da o tome razmišljaju, propituju, razgovaraju – a oni to ipak čine. Jer su svakodnevno izloženi različitim tumačenjima prošlosti i balansiranju između istina i odabira čija je istina vjerodostojna. Eto, zapravo, tako sami pravimo teme za medijska sablažnjavanja i generacije koje žele pobrisati prošlost umjesto da o njoj konstruktivno promišljaju. I razgovaraju, pitaju, slušaju.

---

2 Vesna Teršelič, „Treba koristiti te neočekivane prilike". U Helena Rill, Tamara Šmidling i Ana Bitoljanu (urs.), *20 poticaja za buđenje i promenu o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije*, Centar za nenasilnu akciju, Beograd–Sarajevo, 2007, str. 70.

3 Jedan od svježijih primjera je tv prilog o dječaku iz Mostara, koji nikada nije prešao na „drugu stranu" grada gdje ljudi drugačije izgledaju, ponašaju se, mirišu.

4 Primjer: u intervjuu „Jugoslovenski poučak", Snježana Koren karakterizira hrvatski obrazovni sistem u izučavanju interpretacija historije kao onaj u kojem postoji snažna tradicija poučavanja uniformirane historije fokusirane na jednoznačne odgovore i ona tumačenja koja u danom trenutku preferira vladajući poredak.

PROŠLOST – IDENTITET(I) – POLITIKA SJEĆANJA

„Naše pamćenje nije prosto magacin iz kog „daunlodujemo" znake uskladištene na nekakvom harddisku. Naučnici, od neurofiziologa pa do istoričara, jednodušno tvrde da pamćenje i samo konstruiše. Takozvana prošlost nije objektivan inventar događaja: ona je krajnje subjektivna i situaciono uslovljena konstrukcija, u privatnom koliko i u javnom životu. Ono čega se sjećamo i način na koji se sećamo u velikoj su meri determinisani prilikama u sadašnjosti",[5] piše Helmut Dubiel. Neoslobođena subjektivnosti, interpretacija prošlosti neminovno utiče na ono što nas određuje (ili će nas odrediti) u odnosu na druge i pozicionirati unutar stvarnosti. Potreba da imamo „pozicije" u odnosu na ono što nas okružuje je gotovo pa specifično za poslijeratne države bivše Jugoslavije (posebno one koje su doživjele oružane sukobe). Sada kada smo se „podijelili", „osamostalili", „oslobodili", „zauzeli", moramo uspostaviti poredak stvari: mi versus oni (obično više „njih"),[6] šta je čije (uključujući i historiju), dokle seže granica mira i koliko je „pristojno" dozvoliti da drugačije od nevidljivo ucrtanih pozicija dobije prostora u svakodnevnim životima. Gubitak kolektivnog identiteta otvorio je vrata ne samo prevlasti individualnih identiteta već i grčevitoj borbi za izgradnju novih (ne jednog, jer sada svaka država poziva na svoje utemeljenje mnogo prije Jugoslavije i sukoba, i svaka država se nastoji „vratiti korijenima" – što je svakako dodatno potaknuto u područjima koja su doživjela sukobe i strašne posljedice istih). Gradeći novi kolektivni identitet nerijetko se koristi nova historija, a koja se pak izbjegava staviti u udžbenike. Političke elite vješto manipulišu huškačkom nacionalističkom retorikom, nastojeći stvoriti politiku sjećanja koja će omogućiti još mandata utemeljenih na nacionalističkom ponosu država stvorenih „iz krvi".

Čvrsta veza između prošlosti (koja ima vrlo različite interpretacije, i vrlo malo zajedničkih saglasnih elemenata), identiteta i nužnosti na ovim prostorima da ih imamo, te kulture i politike sjećanja jeste zapravo ono što, bez obzira kome i da li je to namjera, oblikuje poslijeratne generacije. One generacije koje nisu doživjele sukobe, slomove jednog poretka i identiteta „jugoslovena", ali jesu doživjele posljedice prošlosti (koje ne završavaju prestankom rata, na primjer) i moraju živjeti sa dijelovima prošlih sukoba koji im se nameću svakodnevno kroz identitete,[7] kreirane verzije „naših" istina, servirane poluinformacije. Da li je previše da očekujemo da će poslijeratne generacije biti dovoljno zainteresovane da istražuju

5 Helmut Dubiel, *Niko nije oslobođen istorije: Nacionalistička vlast u debatama Bundestaga*, Samizdat B92, Beograd, 2002, str. 14.

6 U našem postjugoslovenskom diskursu, „strane" su uvijek poznate – samo se mijenjaju uloge što u službenim, što ličnim narativima.

7 Najčešće utemeljene na pripadnosti naciji – narodu, jer već imenom bi trebalo biti moguće „identificirati" kojoj nacionalnoj grupi pripadaju.

kako bi same gradile svoje pozicije (i mogu li prevazići potrebu za pozicijama)? Da li je moguće očekivati da su voljni uočiti subjektivnost u prošlosti i važnost njenog bivstvovanja tamo? Da li uopšte trebamo očekivati reakciju poslijeratnih generacija u haosu prošlosti u sadašnjosti koja im se svakodnevno servira?

Ukoliko napravimo odmak od onoga što se očekuje, pa čak se i nadamo da će se desiti, vidjet ćemo da poslijeratne generacije već jesu u poziciji da mogu same da odlučuju. I da odlučuju, zapravo, kao sastavni dio „odraslog" društva. I one rade „daunlod" neke prošlosti – svoje – na koju su naši proživljeni sukobi, ratovi, podjele imali uticaj.

Prošlost (ili: šta se zapravo desilo?)

U postjugoslovenskoj i postratnoj stvarnosti vrlo često se može upasti u zamku pitanja „šta se desilo". Najčešći odgovori balansiraju između tumačenja prošlosti i interpretacije sjećanja. Potencijalno rješenje je svakako suočavanje sa prošlošću, no još uvijek postoji nespremnost za taj korak. U iskušenju interpretacija potrebno je shvatiti da ono što čini njihovu sadržinu jeste jedan od izvora o tome „šta se zapravo desilo" kod generacija koje tu prošlost nisu doživjele.

Obično, u državama koje su doživjele sukobe, postoji jedan dominantni narativ o tome šta se desilo. U Bosni i Hercegovini, primjera radi, postoje tri uporedna narativa – i to zvanična, kao i tri etnonacionalne konstrukcije. Ovdje ne postoji „dominantna" grupa niti „dominantni" zvanični narativ već teritorij države ispunjavaju tri različita sjećanja na prošlost, različiti u komemoracijama, međutim svi utemeljeni na etnonacionalnim pristupima. U analizi fragmentiranih sjećanja u fragmentiranom društvu BiH, Nicolas Moll ističe da nije najveći problem u sjećanjima kao takvim već u političkim strukturama koje stoje iza njih i koje ih koriste za vlastite svrhe.[8] Koristeći prostor u medijima, koji se prenosi u sve sfere društva, stalno održavaju „svoju" verziju prošlosti živom i suprotstavljenom drugim dvjema. Odličan je to način za nesuočavanje sa prošlošću jer se ovako ne dozvoljava prevazilaženje različitih interpretacija prošlosti, naprotiv, ovime ih se hrani.

Šta poslijeratne generacije, nesudionici prošlosti prisutne u njihovim životima, misle o više „istina" o prošlosti? Na ovo pitanje najčešći odgovor dobijen u istraživanju bio je „svako ima svoju stranu priče",[9] sa čim su, čini se, ispitani mladi ljudi sasvim u redu. Prihvatajući da postoje različite istine o ratnim sukobima, ali bivajući svjesni „svoje priče", ovi mladi ljudi su zaista oblikovali svoja promišljanja o

8 Nicolas Moll, Fragmented memories in a fragmented country: memory competition and political identity-building in today's Bosnia and Herzegovina, *Nationalities Papers: The Journal on Nationalism and Ethnicity*, 2013; accessed on http://dx.doi.org/10.108/00905992.2013.76822 (pristupljeno 02.09.2014.), pp. 912–931.

9 O istraživanju više u narednom naslovu.

prošlosti na način kako su im isporučena. Oni zapravo znaju „šta se desilo". I zašto su narativi drugačiji. No, da li postoji potreba da se ti narativi dodiruju, isprepletu, propitaju? To je bitna karika u relaciji interpretacije–različitosti–prošlosti–identiteta.

Identitet/i (ili: ko sam?)

Nekoliko je aspekata bitno na teritoriji bivše Jugoslavije a koji se tiču identiteta: a) nacionalnim identitetom se pripada određenoj skupini; b) pripadati/identifikovati se mora; c) nacionalni identitet određuje mnoge stvari u životu i to ga čini prvenstvenim identitetom koji se treba izgraditi. Najveća bitnost nacionalnog identiteta nad drugim mogućim identitetima mlade osobe je posljedica upravo interpretacije sukoba koji su im ili nejasni ili prilično nestvarni, no i dalje ih oblikuju u njihovim životima. Pogrešno je tumačiti da poslijeratne generacije, ako ne ove onda neke za narednih dvadeset godina, mogu prosto prevazići prošlost koju nisu doživjeli jer im se ta prošlost u vrlo razlomljenim dijelovima stalno utiskuje u pamćenje i percepciju njih samih. Bitno je da znaju „ko su", obično u odnosu na one „druge".

Upravo ovdje se vidi suština izražavanja identiteta: svako izražavanje identiteta sadrži izbor koji ne utiče samo na nas već i na druge, svjesnost da identitet i pamćenje nisu stvari o kojima mislimo već stvari sa kojima mislimo.[10]

Duboka podijeljenost zemalja u regiji, kako unutar njih samih (npr. BiH) tako i u odnosu na susjedne zemlje, neminovno se reflektuje i na mlade ljude. Izostanak kolektivnog identiteta zapravo i dolazi iz činjenice da društva nemaju jedan identitet[11], kako navodi Dubiel, već da „kolektivni identitet, svijest o zajedničkom društvenom prostoru, nastaje tek onda kada se različite grupe društva spore oko osmišljavanja zajedničke budućnosti i tumačenja zajedničke prošlosti".[12] Kroz procese traganja za kolektivnim identitetom i propitivanjem vlastitog,[13] na vrlo specifičan način prolaze generacije odgajane kroz pripadnost, identifikaciju sa određenim simbolima i ulogama, što dovodi do situacija u kojima jedva punoljetne osobe proklamuju: „Nož, žica, Srebrenica".[14]

---

10 John R. Gillis, „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa". U Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (urs.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

11 Helmut Dubiel, *Niko nije oslobođen istorije: Nacionalistička vlast u debatama Bundestaga,* nav. delo, str. 201.

12 Isto.

13 Kao individualno poimanje sebstva, po definiciji Erika Eriksona.

14 Dinko Gruhonjić, *Maloljetnici u raljama 'patriota'*; Dostupno na http://www.dw.com/bs/maloljetnici-u-raljama-patriota/a-4039268 (Pristupljeno 19.10.2015).

Važna veza između pamćenja (prošlosti) i identiteta se razumijeva kao uslovljavajuća: ideja identiteta ovisi o ideji pamćenja i obrnuto.[15] Stoga se mora imati u vidu fluidnost ovih pojmova, identiteti i sjećanja se mijenjaju kroz vrijeme i prostor – sjećanja i identitet nisu fiksni (već reprezentacije ili kostrukcije stvarnosti), što ih čini više subjektivnim nego objektivnim pojmovima.[16] U ovakvom poimanju identiteta i sjećanja isprepliću se suštine sadašnjeg i prošlog, pomažući nam da shvatimo svijet u kojem živimo čime „identitet je zadobio status svetog predmeta, 'apsolutne važnosti' nečega što je vrijedno da se za njega borimo i umiremo".[17] Otud se i crpi bitnost, ili tačnije nužnost, određenja identiteta kod poslijeratnih generacija koje imaju svježe interpretacije i posjetnike kako se zbog i za identitet (ne isključivo nacionalni ali najbitniji – da) zaista umiralo. Pri tome, rijetko postoji korektiv koji će mladima ukazati na moguću selektivnost identiteta i pamćenja koji su, prema Gillisu, „inskriptivni više nego deskriptivni u službi određenih interesa i ideoloških pozicija".[18]

Obavezno treba imati u vidu da određenje identiteta znači mnogo toga na mnogo nivoa za mlade ljude: (ne)kritički odnos prema medijima, otvorenost za dijalog, istraživanje u obrazovnom sistemu, odnose u privatnom životu. Sve ovo ujedno i jesu izvori koji utiču na stvaranje slike mladih o ratu i miru: a posmatraju ih i otvaraju se prema njima najčešće iz pozicija nacionalnih identi-teta.

Neraskidivo povezani sa prošlošću i politikom sjećanja „nacionalni identiteti su, kao sve povijesne stvari, konstruirani i rekonstruirani, i naša je odgovornost dekodirati ih kako bismo otkrili odnose koje oni stvaraju i održavaju".[19] Tu odgovornost imamo prema sebi samima ali i generacijama na koje utičemo, koje oblikujemo i koje trebaju biti sposobne razumjeti različitost narativa, identiteta, zvaničnih historija. I biti svjesne da jesu dio stvarnosti (prošlosti–sadašnjosti–budućnosti) u kojoj žive.

Politika sjećanja (ili: kako mladi pamte?)

Politika sjećanja u postjugoslovenskim državama je proces koji traje, koji je vrlo živ u odnosu na jugoslovenske sukobe. Bitni, prisutni, dijelovi politike sjećanja su:

15 John R.Gillis, *Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa*, nav. delo.

16 Isto.

17 Isto.

18 Isto.

19 Isto.

službeno pamćenje,[20] negativno sjećanje,[21] kritička kultura sjećanja, kultura poricanja.[22]

U stvarnom životu jednog dvadesetogodišnjaka danas, u zemljama koje su bile involvirane u jugoslovenske sukobe, navedeni dijelovi politike sjećanja se vješto prepliću čineći neproživljena pamćenja i sjećanja[23] sveprisutnim. Često suprotstavljeni u svojim tumačenjima, oblast „onih tamo sukoba" pohranjuju kod poslijeratnih generacija ili u sferi ignorisanja („ne tiče me se" ili „ne zanima me"), ili u sferi propitivanja i istraživanja, ili u sferi argumenta snage („bitno je od koga dolazi"), ili u sferi vjerovanja jednoj istini („znam sve, niko mi ništa ne treba tumačiti") ili pak u sferi obaveze odbrane odabrane/usvojene „istine".

Bitna činjenica jeste postojanje svojevrsnog suprotstavljanja službenom pamćenju kroz kritičku kulturu sjećanja, prisutnu na različitim nivoima i neophodnu za stvaranje istinskih temelja prevencije novih sukoba. Naime, kritička kultura sjećanja „traga za unutrašnjim antagonizmom, proučava plansko usmeravanje preplitanja javnog, službenog i ličnog pamćenja, zatim načine kako slika prošlosti deli ljude koji su je doživeli, ali i one koji je nisu proživeli, a ipak je prihvataju kao deo vlastitog identiteta".[24] Tek kada uspijemo prepoznavati dijelove prošlosti, njene subjektivnosti i namjene njene upotrebe,[25] uočavati manipulativne obrasce, te graditi vlastite identitete na kritičkom promišljanju tada možemo očekivati isto i od generacija koje imaju tek vrlo apstraktnu predodžbu ratne prošlosti. Vrlo ukorijenjena u bitak identiteta na ovim prostorima, nacionalnost pamti i sjeća, a razlomljene dijelove prošlosti poslijeratne generacije trebaju povezati u razumljive i

---

20 Nastaje kao djelovanje institucionalizovanih grupa, obično postoji jedno službeno pamćenje.

21 „Reč je o obrascu stvaranja društvenog pamćenja, koji se sporo i uz mnogo otpora probija, jer polazi od toga da sećanja samo tada mogu delovati humanistički i demokratski ako uključuju i sećanja na istoriju bespravlja i zločina za koju smo i mi sami odgovorni ili bar saučesnici". Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Čigoja, Beograd, 2006, str. 294.

22 „Kompleksan vrednosni sistem, kreiran u vreme zločinačkog režima, koji je nasleđen i nastavlja da živi u procesu demokratske tranzicije"; „označava dominantan vrednosni stav prema starom režimu, počinjenim zločinima i njihovim posledicama, u čijem jezgru je odbijanje većine da se suoči sa činjenicama o jučerašnjim zločinima"; Nataša Govedarica, „Zemlja nesigurne prošlosti", u Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica (urs.), *Re:vizija prošlosti Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, ACIPS i Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2012, str. 214.

23 Prema Kuljiću, razlika između ovih pojmova je slijedeća: pamćenje bi se moglo opisati „skladištenjem" sadržaja prošlosti a sjećanje „aktueliziranjem" sačuvanih sadržaja.

24 Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, nav. delo, str. 14.

25 Kako napominje Kuljić u naučnom članku „Tito u novom srpskom poretku sećanja", historijsko pamćenje oblikuju tri institucionalizirana činioca – kultura sjećanja, historijska nauka i primarno iskustvo gdje historijska nauka nema uvijek monopol na posredovanje prošlog, odnosno što je prošlost bliža to je uticaj aktuelnih interesa u njenom posredovanju snažniji. Sa druge strane, primarno iskustvo je lično proživljena prošlost: „selektivna sjećanja brane integritet ličnosti, javna štite grupni interes".

vjerodostojne cjeline, nužne za njih same ali i budućnost koju će graditi kada se počne gubiti intenzitet retorike[26] utemeljene na podjelama kao posljedicama sukoba u bivšoj Jugoslaviji.

Pitala sam poslijeratne generacije, učenike/ce srednjih škola u Bosni i Hercegovini, da izdvoje bilo koji segment, bilo šta, što ih se dojmilo o sukobima u bivšoj Jugoslaviji, bez obzira na izvor iz kojeg su ga dobili. Evo što su zapamtile poslijeratne generacije:

„Dojmio me podatak da je u tom krvavom sukobu bilo ljudi koji su pomagali drugima bez obzira na ime koje nose i koje su religije."

„Od svojih rođaka sam čula da je jedna stara nana bačena u rijeku jer je nervirala četnika zato što je sporo hodala."

„U noći je grupa muškaraca upala u selo, ubila 9 muškaraca i ranila mog djeda."

„Potpis Dejtonskog sporazuma koji je značio kraj rata u našoj državi i iščekivani mir. Svi narodi nisu dobili ono što su željeli ali su dobili prestanak sukoba koji se danas još vodi ali bez oružanog sukoba."

„Nisam kompetentan davati ovakve izjave, ovakve izjave dovode do nemira."

„Dojmio me se slučaj Srđana Aleksića. Ratna dejstvovanja na prostoru Mrkonjić Grada."

„Nismo mi krivi za rat, oni su prvi počeli – države bivše Jugoslavije."

„Segment koji me je posebno dojmio o sukobima u bivšoj Jugoslaviji je taj što su postojali ljudi koji su ratovali i na neprijateljskoj strani."

„Ne zanima me."

„Posebno me dojmio film „Bosna ili smrt" jer se tu prikazuje otpor BiH za njenu samostalnost od agresora. I posebno me dojmila priča od oca o otporu Krajišnika za svoju zemlju."

„Mene je posebno dojmila akcija Oluja koja je oslobodila RH. Nije da sam nacionalista, ali volim svoju državu i svake godine na taj datum budem najponosnija na svoju državu."

„Ja se izvinjavam, ja tada nisam bio rođen i ne znam ništa o ratu. A da vam iskreno kažem i ne zanima me."[27]

---

26 Iako još uvijek snažna, ova retorika će gubiti na intenzitetu. Politička situacija svakako crpi snagu iz zagovaranja podjela, žrtava, napadača, herojskih naroda, pobjeda i poraza, no nove generacije donose određeni stepen nebitnosti ovih pojmova: upravo iz zasićenosti svakodnevnom politikom u svim segmentima života; izuzetno loša socio-ekonomska situacija koja se neće moći još dugo prikrivati nacionalističkim parolama; pa i izostankom empatije usljed vlastitih egzistencijalnih problema. Ponekad se gotovo osjeti potreba „prevazilaženja" neiskrenog bavljenja prošlošću i nužnost fokusiranja na sadašnjost.

27 Odgovori su preneti onako kako su napisani na upitnicima, bez ispravljanja pravopisnih grešaka.

IZGUBLJENI U PREVODU? STUDIJA SLUČAJA: BIH

Analizirajući ono što okružuje poslijeratne generacije i određujući elemente koji utiču na njihovu percepciju sukoba, smatrala sam nužnim uključiti u rad i one o kojima pišem. Urađeno je malo istraživanje, provedeno kroz anketu i analizu iste, o tome koliko se poslijeratne generacije susreću sa terminima sukoba i podjela, koliko uopšte žele da se bave ovim pitanjima i da li ih smatraju bitnim za sadašnjost i budućnost. Anketa se sastojala od deset pitanja, ukupno je anketiran 171 srednjoškolac/ka, ciljno u dvije srednje škole (Federacija BiH i Republika Srpska), te na Ljetnom debatnom kampu u Neumu koji je okupio mlade ljude iz cijele Bosne i Hercegovine. Za anketiranje su odabrane srednje škole iz Bihaća i Ugljevika,[28] kao uzorci sredina poslijeratnih generacija koje percepciju i interpretaciju sukoba u bivšoj Jugoslaviji formiraju na osnovu izvora koji ih okružuju, te uporedo anketirane poslijeratne generacije u Debatnom kampu[29] koje su prošle istraživanja i edukacije o izgradnji mira kroz dijalog o nacionalističkim barijerama i ustaljenim predrasudama. Pitanja su organizovana da istraže tri cjeline: koliko su poslijeratne generacije izložene interpretaciji sukoba; kakve informacije dobijaju, odakle i kako ih tumače; jesu li i koliko bitni nedoživljeni sukobi i interpretacije istih za poslijeratne generacije. Ovdje će biti predstavljeni rezultati provedenog istraživanja, kroz povlačenje paralele između odgovora iz tri različite anketirane sredine.

1. Koliko često se susrećete sa terminima rata, sukoba i podjela po nacionalnosti?

Na ovo pitanje dobijeni su slijedeći rezultati:

28 Ciljno su odabrane manje sredine, kao i same lokacije. Grad Bihać je bio izložen ratnim sukobima u periodu 1992–1995. godina, dok, sa druge strane, Ugljevik nije direktno bio suviše izložen ratnim dejstvima ali gotovo sva okolna mjesta jesu. Zanimljivo je da Ugljevik ima jednu srednju školu koju pohađaju djeca iz okolnih mjesta.

29 Ljetni debatni kamp je okupio mlade, srednjoškolce, iz cijele BiH.

Najviše ispitanika/ca odabralo je odgovore „Često" (62) i „Ponekad" (56), dok je samo jedan učesnik odabrao odgovor „Nikada". Odgovor koji je najčešći u dvije anketirane sredine (Bihać i Neum) je „Često" (46% i 43%), dok je u Ugljeviku najčešći odgovor bio „Ponekad" (41%). Ukupno 25 ispitanika/ca odabralo je „Svakodnevno" kao odgovor na pitanje koliko često procjenjuju da se susreću sa terminima rata, sukoba i podjela po nacionalnosti.

2. Odakle dolaze informacije?

Nastojeći utvrditi odakle sve dolaze, i kakve, informacije o prošlim sukobima, ispitanici/e su zamoljeni da ocijene slijedeće ponuđene opcije (i navedu druge ukoliko su bitne): mediji (tv, internet), porodica, prijatelji, škola te sam/a istražujem. Kao opcija koja donosi najviše informacija ocijenjeni su mediji, a najmanje škola.

Sve ponuđene opcije praćene su i analizirane u periodu prije i tokom anketiranja, pri čemu je uočen visok stepen zastupljenosti tema posvećenih, ili zasnovanih, ili koje su uključivale segmente rata.[30] Ovo se posebno odnosi na medije (tv, radio, internet portali, društvene mreže), te samim tim prenosi i u intimni krug pojedinaca/ki. Nerijetko upravo mediji prezentiraju „vruće" teme bez stvarne namjere nuđenja prostora za dijalog i drugačija mišljenja.

Jedno od suštinskih pitanja, kada govorimo o informacijama, tiče se obrazovnog sistema.

30 Posebno treba imati na umu da se 2015. godina obilježava kao dvadesetogodišnjica od potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, što dodatno stavlja teme rata u BiH u fokus.

Dva anketirana mjesta su bila slična u odgovorima (Bihać – 84% „Ne", Neum – 79% „Ne") dok je sasvim drugačiji rezultat došao iz Ugljevika (57% „Da"). Uistinu, u udžbenicima Historije/Istorije za srednje škole u Federaciji BiH se tek ovlaš spominje Mirovni sporazum i stvaranje nezavisne države.[31] Ispitanici/e su imali/e svoja tumačenja zašto u školskim programima nema više podataka o recentnoj prošlosti njihove države i odgovori su bili u rasponu „škole izbjegavaju davanje podataka o ovim sukobima jer bi to moglo proizvesti nove sukobe" – „svaki konstitutivni narod izdaje svoje knjige iz historije tako da svako vodi vodu na svoj mlin" – „u školama postoje različite nacionalnosti pa bi spominjanjem tih sukoba izazvali nelagodnosti" – „zato što zvanična istorija ne postoji" – „prošli rat se desio nedavno te zato još uvijek nema dovoljno informacija o njemu" – „zbog očuvanja mira među etničkim grupama". Zastrašujuće je kako poslijeratne generacije poimaju mir – koliko je to njima krhak pojam kojeg čak može ugroziti ili izazvati nelagodu uključenje državne historije sukoba u školski sistem. U ovome možemo spoznati vlastite strahove, odnosno strahove i nepovjerenja generacija koje jesu doživjele pomenute sukobe i koje ih interpretiraju te time, svjesno ili ne, utiskuju u pamćenje poslijeratnih generacija segmente straha, različitosti i opreza.

Uz izostanak zvanične historije, prisutnosti u školskim udžbenicima,[32] otvaraju se vrata za slobodna tumačenja, političku manipulaciju, medijska nagađanja.

---

31 U Federaciji BiH, prema zvaničnim podacima Ministarstva za obrazovanje, imaju odobrena dva udžbenika Historije za IV razred srednjih škola, te jedan udžbenik za srednje stručne tehničke škole (ukupno 12 udžbenika za četiri razreda srednjih škola). Odabir, osim za stručne škole, po kojem udžbeniku će se raditi u pojedinoj školi zavisi od profesora u istoj. U svim odobrenim udžbenicima nema gotovo nikakvih podataka o sukobima koji su se dešavali u Bosni i Hercegovini, i državama u susjedstvu. Naprotiv, vrlo šturo se iznosi podatak o raspadu Jugoslavije, te datumi proglašenja nezavisnosti države i potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma. Pokušava li se na ovaj način zadovoljiti potreba da se ove teme drže van školskog sistema i na taj način preseliti zvaničnu historiju u okvire narativa i fragmentiranih informacija ili je, pak, i dvadeset godina nakon okončanja sukoba i dalje suviše „rano" za upisivanje ovog perioda dio historije. Koji god da je razlog, ne da ne rješava pitanja koja poslijeratne generacije već smatraju „prošlošću" već ih izbjegava na potpuno pogrešan način, podrivajući onako krhki osjećaj zajedništva koji se pokušava izgraditi kroz školski sistem. Postojanje tri službena sjećanja i ovdje vrlo vidljivo ostavlja trag.

32 Zanimljiv je slučaj *Dodatka udžbenicima za najnoviju povijest u Hrvatskoj – Dodatak* je priručnik za nastavu historije koji je naručilo Ministarstvo znanosti, prosvjete i športa nakon što je u školskoj godini 2002/2003. u Podunavlju prestao vrijediti petogodišnji moratorij na nastavu najnovije povijesti. Priručnik je trebao biti u upotrebi kao prilog uz udžbenike i privremeno rješenje dok se ne izabere udžbenik koji će biti preveden na srpski jezik i pismo. Do završetka pripreme priručnika odlučeno je da isti treba biti ne samo za učenike u Podunavlju već i za ostatak Hrvatske kao dodatni materijal za proučavanje savremene historije. Recenzije priručnika, one negativne, „procurile" su u javnost što je dovelo do izrazite politizacije teme, optužujući autore/ce za „pokušaje izjednačavanja krivnje za rat" (bez uopšte dostupnosti samog teksta priručnika). Cjelokupna situacija uticala je na odluku Ministarstva da odustane od objave *Dodatka*.

Teško mi je oduprijeti se pitanju kako li će ova narativna historija izgledati kada se bude prenosila sa ovih generacija na slijedeće?

Naredno pitanje o informacijama o sukobu bilo je: *Da li su informacije o sukobima, iz raznih izvora, različite*?

U sve tri anketirane sredine odgovori su bili ujednačeni: gotovo izjednačeno odgovora „Da" (43%) i odgovora „Ponekad" (53%). Svjesnost o različitosti informacija koje dobijaju, kao i bitnosti odakle te različite informacije dolaze, vrlo su indikativan podatak o izboru koji se neminovno stavlja pred ove generacije. Sa jedne strane, postoje izvori koji se moraju smatrati neupitnim (porodica i/ili škola), sa svih drugih strana su izvori koji nude (ili nameću) informacije o prošlim sukobima a koji trebaju biti ocijenjeni, pa i odabrani u percepciji osoba koje nemaju lična iskustva proživljavanja ovih sukoba. Jedino što imaju jeste lično proživljavanje posljedica sukoba, iz čega nerijetko i potiče ishodna tačka za razumijevanje i uopšte poimanje onoga što se desilo.

Pitanje koje je uslijedilo bilo je: *Da li osjećate da nekada morate birati između tačnosti informacija o sukobima koje dobijate?* U velikoj većini odgovor je bio potvrdan – 72%.[33] Analizirajući ove odgovore sa odgovorima iz prethodna dva pitanja, suočavamo se sa činjenicom da poslijeratne generacije često, u svom svakodnevnom okruženju, bivaju izložene različitim historijama, narativima, vijestima i uticajima koji jesu različiti i kao takvi stavljaju mlade pred sukobljene „istine" o prošlosti. Ovdje se, možda najčistije, može uočiti sva subjektivnost pamćenja i sjećanja, njihova suprotstavljenost ili slaganje sa nekim od službenih pamćenja, i možda dobar poticaj za kritičko propitivanje svih različitih „istina". Ipak, ovdje treba računati i na interes i volju poslijeratnih generacija da kritički propituju nešto što smatraju prošlošću koja ih se, potencijalno, ne tiče. Šta odlučuje ovdje između prostog upijanja informacija iz jednog, vrijednosno najvažnijeg,[34] izvora ili razmišljanju, analizi te donošenju vlastitog suda o onome što je predmet različitih informacija? Interesovanje, uključenost mladih u političke procese, uključenost mladih u društvene tokove, lični osjećaj tragedija i/ili stradanja iz proteklih ratova? Sve navedeno i još mnogo drugih faktora. Do odgovora se nastojalo doći kroz puštanje ispitanika/ca da sami definiraju koji su to narativi između kojih najčešće moraju da biraju: „škola–porodica", mediji–porodica", „mediji–škola" su njihovi odgovori. Oni koji su rekli da ne osjećaju da moraju birati između tačnosti informacija odabrali su porodicu kao izvor tačnih informacija.[35]

33 U pojedinačnim sredinama struktura potvrdnog odgovora bila je slijedeća: Neum: 83%, Bihać 76%, Ugljevik 59%.

34 Govori se o vrijednosnoj ocjeni mlade osobe koja se bazira na ličnom odabiru.

35 Tek jedan ispitanik je naveo sebe kao izvor, i jedan ispitanik „istorijske podatke" kao tačan i neupitan izvor.

3. Zanimaju li ih prošli (ratni) sukobi i jesu li bitni za sadašnjost i budućnost?

Nakon analize o prisutnosti tematike neproživljenih sukoba i njihove interpretacije, uticaja i procjene izvora, važno se učinilo pitati poslijeratne generacije da li njih uopšte zanimaju interpretacije i postojanje sukoba iz prošlosti u njihovoj sadašnjosti. Imajući u vidu da su često izloženi[36] informacijama o sukobima u bivšoj Jugoslaviji i nužnošću bavljenja ovim informacijama, struktura njihovih odgovora je zanimljiva:

36 Prema podacima dobijenim u provedenoj Anketi, vidjeti podnaslov 1. *Koliko često se susrećete sa terminima rata, sukoba i podjela po nacionalnosti?*

U zbirnom rezultatu djeluje ohrabrujući podatak da 84 ispitanika/ce zanimaju protekli sukobi, a tek 25 ih je odgovorilo sa „ne". Vrlo bitan pokazatelj je da je velika većina ispitanika/ca iz sredine koja je imala edukacije o toleranciji i rušenju predrasuda zainteresovana za ovu oblast, dok veći postotak interesa postoji u sredini koja ima „ratnu prošlost". Najmanje interesa za prošle sukobe dolazi iz sredine koja je imala najmanje ratnih dešavanja.

Imajući u vidu da su upravo ovo generacije koje će dobiti (ili već koriste) priliku da utiču na sadašnjost i svakako budućnost, obaveznim se nametnulo pitanje gdje bi pozicionirali pitanja prošlih sukoba, na način kako ih doživljavaju, u odnosu na sadašnjost (jesu li bitni) i budućnost (uloga u kreiranju budućnosti). Odgovori su slijedeći:

Svjesnost o neizbježnosti prisustva interpretacija ratnih sukoba u gotovo svim segmentima njihovih života rezultirala je ocjenom da prošlost (sukobi) jeste bitna danas. Koliko god različiti diskursi bili, poslijeratne generacije bilježe njihovu esenciju: tu su, i bitni su.

Razlika u bitnosti prošlih sukoba između sadašnjosti i budućnosti ogleda se u povećanju postotaka u „malo" i „nimalo" bitnosti za budućnost (na štetu „Jako bitni" i „Bitni"). Da li se to odnosi na protek vremena kao segment zaborava ili na njihov uticaj odnosno smanjenje, namjeravano, upliva prošlosti u budućnost. Prosto pitanje „zašto" je odabir stepena bitnosti za budućnost takav, ispitanici/e su odgovorili/e:[37]

„Na temelju prošlosti se kreira budućnost. Rat je izgradio državu a i država rat."

„Zbog toga da se zna naša historija."

„Pa da bismo stvorili neku budućnost moramo riješiti sukobe iz prošlosti."

„Zato što je ono što se desilo već prošlo, treba se nastaviti dalje ali se žrtve ne trebaju zaboraviti."

„Jer se oni ne odnose na sadašnjost."

„Zbog toga da nam se greške ne ponavljaju."

„Ne može se stvarati dobra budućnost sa lošom prošlosti."

„Jer budućnost ne postoji sve dok prošlost diktira."

„Jer šta je bilo bilo je. Treba preći preko toga i graditi novu državu a ne samo sjediti i žaliti se kako je stara bila bolja."

„Bitni su, ali jedna strana mora popustiti kako bismo kreirali našu državu."

„Zato što se često javlja mržnja među narodima i dan-danas zbog tih prošlih sukoba."

„Bitni za nacionalističke idiote."

„Jer se radi o našoj budućnosti."

„Zato što je to prošlost."

„Jer postoje posledice."

Prije zaključka o istraživanju, potrebno je spomenuti važnost još dva aktera koja nisu bila predmet istraživanja ali jesu prisutna u oblikovanju percepcije i interpretacije sukoba i mira u BiH: vjerske zajednice (institucionalizovani akter, jako bitan kako u prošlosti tako i danas) i nevladin sektor. Ozbiljan neinstitucionalizirani aker u oblikovanju sjećanja u BiH kod poslijeratnih generacija jesu nevladine organizacije i inicijative koje rade sa mladima na temama suočavanja sa prošlošću, izgradnji mira i pomirenju. Bez lažnog ushićenja,[38] neki od programa imaju fantastične ideje i zaista se bave mladima na razini njihove svjesnosti o kritičkom

37 Odgovori su odabrani bez posebnog reda, jako puno odgovora se ponavlja (npr. „budućnost se ne gradi iz prošlosti", ili „ne smjemo zaboraviti šta se desilo ali moramo preći preko toga"); ovim odabirom se nastoje prenijeti autentične izjave poslijeratnih generacija – način na koji oni/e formulišu odgovore o bitnosti baš sukoba (iz prošlosti), a koje nisu doživjeli, za budućnost u kojoj oni učestvuju i na koju mogu da utiču.

38 Kao i u drugim postratnim i zemljama u tranziciji, nevladin sektor je često sam sebi svrha – programi nisu osmišljeni uvijek da naprave pomake i rezultate već, nažalost, samo da budu realizovani, bez daljeg monitoringa i nastavka. Ovo nije generalizacija niti opaska za sve NVO.

poimanju prošlosti i uspostavljanju dijaloga. Ovdje je važno spomenuti: Centar za postkonfliktna istraživanja,[39] YIHR BiH,[40] i drugi.

Teško se oteti dojmu, nakon rezultata provedenog istraživanja, da poslijeratne generacije u BiH jesu opterećene prošlošću, tačnije sukobima koji su se desili, posebno načinom na koji im sredina servira razmišljanja i istinitosti o ratu. Ne možemo očekivati brisan prostor, niti ga treba biti,[41] no šta možemo očekivati od generacija koje vide prošlost bitnom za budućnost, a sliku prošlosti sastavljaju od dijelova različitih narativa, nedovoljno podataka tamo gdje bi ih moralo biti, ostajući na oprezu jer se „prošlost ponavlja". Njihovi identiteti se grade iz podjela, njihove historije/istorije/povijesti su razbacane po entitetima, internet portalima, kućnom odgoju i radionicama o pomirenju. Ne smatram da postoji univerzalno rješenje za ovakvu situaciju niti da ono ovisi samo o poslijeratnim generacijama.

POZICIJA POSLIJERATNIH GENERACIJA: ODREĐENA ILI ODABRANA?

U razmatranju uticaja koji oblikuju percepciju poslijeratnih generacije, te njihovu interpretaciju prošlih sukoba i mira, uočavamo matricu u kojoj zapravo nema mnogo promišljanja o prevazilaženju ili rješavanju postojećih problema uzrokovanih ili podržanih upravo interpretacijama prošlosti. Sljubljeni nacionalni i vjerski identiteti se održavaju uz održavanje svih implikacija podjela i relacija Mi–Drugi, sa izraženom potrebom ili nezaborava ili djelomičnog zaborava.

Svakako, ovo nisu jedine opcije,[42] ali jesu dominantne. Promjene će sasvim sigurno doći, ali bez istinskog razumijevanja kompleksnosti prošlih sukoba i njihovih posljedica na sadašnjost, spremnosti za izlazak iz ucrtanih identiteta i

39 Post-Conflict Research Center, čija misija „je njegovanje okruženja održivog mira i olakšanje obnove međuetničkih odnosa u Bosni i Hercegovini i na Balkanu koristeći kreativne multimedijalne projekte i programe koji pomažu osnaživanju tolerancije, moralne hrabrosti, međusobnog razumijevanja i pozitivne promjene" (www.p-crc.org) . Bitan projekat PCRC-a realiziran je 2015. godine – "One Million Bones: *Bones of the Balkans*", stalni projekat „Obični heroji", studentske razmjene, te konferencije i edukacije za mlade.

40 Inicijativa mladih za ljudska prava u BiH – Mladi aktivisti i aktivistice u borbi za ljudska prava i građanske slobode.

41 Kako navodi Teršelič: „Desio nam se rat" nije kontekst u kome možemo računati na neki ozbiljniji oporavak.

42 Već su ranije spomenute inicijative koje tretiraju pitanja mladih i suočavanja sa prošlošću, različite edukacije, mirovne akademije, i slično. Sve se češće može susresti terminologija „mirovnog obrazovanja" ili „rušenja predrasuda", što svakako bitno utiče na razvijanje drugačijih pogleda na prošlost i njenu ulogu u sadašnjosti i budućnosti, svjesnosti interpretacija, a vodi ka stvaranju baze mladih osoba spremnih za promjene i gradnju mira van politički konstruisanih motiva pamćenja i sjećanja.

zrelosti za suštinsko kritičko pamćenje i zaboravljanje, promjene mogu biti tek kozmetička intervencija u interpretaciji budućnosti.

„Istina o ratu na Balkanu nikad neće biti izglačana do sveopšte saglasnosti... Stvarati istoriju znači opisivati prošlost sa stanovišta budućnosti. Ko određuje prošlost, određuje i budućnost",[43] ukazuje na trajni proces suočavanja sa prošlošću. Ne samo poslijeratnih generacija već svih onih koji tvore interpretacije sukoba puštajući da iste modeliraju pozicije u poslijeratnim društvima. Kako navodi Kuljić, „svi dobro znamo da je na Balkanu stradanje uvijek bilo provereni politički kapital za budućnost",[44] napominjući da ovu dijalektiku balkanske političke kulture treba neutralisati novim obrascima za budućnost.[45] I eto, upravo tu je potencijal za konačnim kritičkim uključivanjem poslijeratnih generacija u tokove[46] koji im jesu bitni. Osvještavanjem mogućnosti za činjenjem promjena i uticaja ne na interpretaciju mira već njenu stvarnost, kao i otvaranjem ka drugačijim od naučenih (ili nametnutih) uloga,[47] možda poslijeratne generacije odaberu uloge. Umjesto da su im one predodređene.

IZMEĐU INTERPRETACIJE RATA I INTERPRETACIJE MIRA: UMJESTO ZAKLJUČKA

Umjesto zaključka, rad će završiti komentar učesnika Ljetnog debatnog kampa koji sam dobila nakon završene radionice,[48] u rukopisu, bez forme, kao zabilježene misli inspirisane našim radom:

„Spužva. Tijelo koje je u stanju da upija sve do jedne točke kada iz nje zbog prezasićenosti određeni sekret krene da cijedi. Baš te spužve su kao naši mladi umovi, spremni da upiju mnogo toga. Često je tim spužvama, tačnije našim umovima brisana krv sa stolova koju mi nismo proljevali. Kada upijemo dovoljno toga, mržnje ili šta već drugog, krenemo da ju prosipamo u našem društvu postajući odron istog. Mislim da je toliko vremena prošlo, čak i previše, mislim da je vrijeme

43 Todor Kuljić, *Kritička kultura sećanja*, Peščanik, 2006.

44 Isto.

45 Isto.

46 Još jedna bitna odrednica kada govorimo o uključivanju mladih i procesima: imati u vidu regionalnu perspektivu. Sve što se dešavalo od začetka sukoba do njihovih okončanja ostavilo je posljedice koje ne možemo tek tako razdijeliti po državama. Nacionalna perspektiva u procesima suočavanja sa prošlošću i uključivanja poslijeratnih generacija nije dovoljna.

47 Ovdje se ne smije zaboraviti uticaj koji obrazovni sistem treba imati: učiti učenike kako se historija ne sastoji samo od neupitnih činjenica već i različitih interpretacija – učiti da se može doći do različitih zaključaka čak i ako rade sa istim izvorima, naučiti ih da sve interpretacije prošlosti nemaju istu težinu – vrijede onoliko koliko su validni argumenti kojima ih se podupire (Snježana Koren).

48 Radionica na temu: „Interetničko pomirenje je garant mira u BiH".

da ju iscijedimo, isperemo i damo joj isti onaj kapacitet koji je imala kada je tek stavljena u uporabu", autor Zvonimir Okić, 16 godina, KŠC Sarajevo.

Literatura

Balibar, Etienne, *Nasilje i civilnost – Wellekova predavanja 1996*, Centar za medije i komunikaciju, Beograd, i Multimedijalni institut, Zagreb, 2011.

Connerton, Paul, *How Modernity Forgets*, Cambridge University Press, New York, 2009.

Dimitrijević, Nenad, *Kad padne režim: zašto je prošlost važna*; dostupno na http://fabrika-knjiga.co.rs/rec/73/11.pdf (Pristupljeno 31.07.2015).

Dubiel, Helmut, *Niko nije oslobođen istorije: Nacionalistička vlast u debatama Bundestaga*, Samizdat B92, Beograd, 2002.

Dubljević, Maja, *Jedna povijest, više historija – Dodatak udžbenicima s kronikom objavljivanja*, Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, Zagreb, 2007.

Franović, Ivana, *Suočavanje s prošlošću u kontekstu etnonacionalizma – Slučaj Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije*, Centar za nenasilnu akciju, Beograd – Sarajevo, 2013.

Gillis, John R., „Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa". U Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (urs.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

Govedarica, Nataša, „Zemlja nesigurne prošlosti". U Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica (urs.), *Re:vizija prošlosti Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, ACIPS i Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2012, str. 163–235.

Gruhonjić, Dinko, *Maloljetnici u raljama 'patriota'*; dostupno na http://www.dw.com/bs/maloljetnici-u-raljama-patriota/a-4039268 (Pristupljeno 19.10.2015).

Hadžiabdić, Hadžija, Dervišagić, Mulić Alen, Mehić Vahidin, *Historija Istorija Povijest 4*, „Bosanska knjiga", Tuzla, 2007.

Hadžiabdić, Hadžija, Dervišagić, Mulić Alen, Mehić Vahidin, *Historija za srednje tehničke i stručne škole,* „Bosanska knjiga", Sarajevo.

Kuljić, Todor, *Kritička kultura sećanja*, Peščanik, 2006 (Pristupljeno 13.10.2015).

Hadžić, Miroslav, *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice*, Beograd, 2014.

Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, Čigoja, Beograd, 2006.

Kuljić, Todor, *Tito u novom srpskom poretku sećanja*; dostupno na http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2003/0038-03180302097K.pdf (Pristupljeno 22.10.2015).

Moll, Nicolas, *Fragmented memories in a fragmented country: memory competition and political identity-building in today's Bosnia and Herzegovina*, Nationalities Papers: The Journal on Nationalism and Ethnicity, 2013; dostupno na http://dx.doi.org/10.108/00905992.2013.76822 (Pristupljeno 02.09.2014).

Uzzel, David and Ballantyne Roy, *Heritage that Hurts – Interpretation in a postmodern world*; dostupno na http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic535594.files/Uzzell%20Heritage%20that%20Hurts.pdf (Pristupljeno 02.09.2015).

Stojanović, Dubravka, *Novosti iz prošlosti*; dostupno na http://www.autonomija.info/dubravka-stojanovic-novosti-iz-proslosti.html (Pristupljeno 13.10.2015).

Šimpraga, Saša, *Jugoslavenski poučak*, H-Alter Udruga za medijsku kulturu, 30.01.2015; dostupno na http://h-alter.org/vijesti/jugoslavenski-poucak (Pristupljeno 02.07.2015).

Teršelič, Vesna, „Treba koristiti te neočekivane prilike". U Helena Rill, Tamara Šmidling i Ana Bitoljanu (urs.), *20 poticaja za buđenje i promenu o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije*, Centar za nenasilnu akciju, Beograd–Sarajevo, 2007, str. 59–74.

Volkan, Vamik D., *Bosnia-Herzegovina: Choosen trauma and its Transgenerational Transmission*; dostupno na http://www.vamikvolkan.com/Bosnia-Herzegovina%3A-Chosen-Trauma-and-Its-Transgenerational-Transmision.php (Pristupljeno 29.07. 2015).

Volkan, Vamik D., *Transgenerational Transmissions and "Chosen Trauma"*, Opening Address XIII International Congress International Association of Group Psychotherapy, 1998.

Vukosaljević, Nenad, *Suočavanje sa prošlošću na prostorima bivše Jugoslavije*; dostupno na http://www.nenasilje.org/publikacije/pdf/prirucnik_pomirenje/PrirucnikPomirenje_SSP_Vukosavljevic.pdf (Pristupljeno 28.07.2015).

Lejla Gačanica

LOST IN TRANSLATION: THE POST-WAR GENERATIONS BETWEEN THE INTERPRETATION OF WAR AND THE INTERPRETATION OF PEACE

Abstract: The time determinant of the "maturation" of society and the post-war environment for opening the peace building process is a very sensitive category. The post-Yugoslav society is additionally burdened by the weight of the new states, nations, the sorrow for "the former State", (im)possibility of deflection from the horrors of the war, which (even twenty years later) indisputably significantly determine the present and the future for sure. The fragmentation of identity, closed communities, apathy combined with the need for confrontation with the past and peace building, activism in various forms, digital technology and new forms of communication – all of this has created quite a mess in the perception of peacetime reality and the ability to cope with it. There is the official history. And there is an alternate history. There are narratives, interpretations, memories, media influence, political speech. And there are the post-war generations – between all of these truths. More specifically: within them.

Key words: post-Yugoslav society, post-war genearations, identity, politics of remembrance, memory, critical culture of remembrance, narratives, conflict interpretations.

UDK 316.334.3(497)

Nexhmedin Spahiu[1]
Fakultet političkih nauka, Univerziteta AAB u Prištini

DEKONSTRUKCIJA MITOVA KAO PREDUSLOV ZA POMIRENJE

Sažetak: Rađanje modernih balkanskih nacija praćeno je sličnim i/ili suprotstavljenim mitovima. Mitovi nisu bili uzroci sukoba, ali su služili kao sredstvo za mobilizaciju sukobljenih strana. Istorijska podloga za većinu mitova balkanskih nacija jeste krhka, pogotovo za one mitove koji podstiču sukobe. Zato se uz postojanje političke volje određeni mitovi mogu lako dekonstruisati. Dekonstrukcija mitova se može sprovesti jedino paralelnim procesom kod svih balkanskih nacija i u tim procesima trebalo bi da učestvuju prvenstveno balkanolozi i istoričari. U ovom radu se ističu primeri dekonstrukcije nekih albanskih mitova od strane zapadnih istoričara, što je emancipacijski uticalo na kosovsko i albansko društvo.

Ključne reči: Balkan, nacija, etničnost, religija, mit, pomirenje, Kosovo, Albanija, Srbija

O POJMU NACIJE

Padom komunizma mnogi standardi prilagodili su se onima sa Zapada. Nažalost, u javnim nastupima, na prostorima bivše Jugoslavije i Albanije, i dalje se upotrebljava termin *nacija* umesto *etničnost*. A kada pri prevodu sa engleskog ili bilo kojeg zapadnog jezika dođe do nesklada i nerazumevanja, onda se reč „nation" prevodi kao „država". To je krupna greška.

Pojam nacije se usko vezuje za državu, etničnost, religiju, rasu i teritoriju. Ali koliko god se pojam nacije poklapao u nekim slučajevima sa jednim ili više od ovih pojmova, nacija je ipak složeni pojam. Počevši od autora kao što su Nemac *Johann Gottlieb Fichte* (1762–1814) i Francuz *Ernest Renan* (1823–1892), koji se mogu smatrati *očevima teorije o naciji*, pojmom nacije su se bavili mnogi teoretičari i politički lideri. Vredi napomenuti neke: *Emil Durkheim* (1858–1917), *V.I. Lenin* (1870–1924), *Johan Huizinga* (1872–1945), *Mustafa Kemal Ataturk* (1881–1938), *J.V. Stalin* (1878–1953), *Hans Kohn* (1891–1991), *Edvard Kardelj* (1910–1979), *Karl*

1 nspahiu@yahoo.com

Deutsch (1912–1992), *Eric Hobsbawm* (1917–2012), *Ernest Gellner* (1925–1995), *Miroslav Hroch* (1932–), *Benedict Anderson* (1936–2015), *Anthony Smith* (1939–), *Urs Altermat* (1942–), *Hagen Schulze* (1943–2014), *John Hutchinson* (1949–), *Francis Fukuyama* (1952–), *Rogers Brubaker* (1956–), *Will Kymlicka* (1962–), *Tomasz Kamusella* (1967–) i mnogi drugi.

Većina njih definisala je naciju na sopstveni način. Naravno, u bivšim komunističkim državama bila je poznata samo (ili uglavnom) Staljinova definicija, koja u velikoj meri naciju vezuje za etničnost. Kod učenika i studenata, u bivšim komunističkim državama, stvoren je utisak da je nacija zapravo etničnost ili pak „etničnost na razvijenom stepenu".[2] U suštini, nacija je zajednica ljudskih bića koja je sposobna da stvara i gradi državu, tj. nacija je vlasnik države.

POJAVA NACIJE

Ono što, zapravo, deli srednji vek i moderno doba jeste pojava nacije. U srednjem veku vlasnici država su bili carevi, kraljevi, imperatori, sultani, kanovi, šahovi, radže itd. U moderno doba vlasnici država su nacije.

Gde se pojavila prva nacija sporno je pitanje. Da li su to Šveđani sa Gustavom Vasom Eriksonom 1523. godine, ili su to pak Holanđani 1581, to je isuviše sporno. Ipak je manje sporno da Englezi postaju nacija 1649. godine revolucijom Olivera Kromvela ili najkasnije 1721, kada je na vlasti bio premijer Robert Walpole.

Sasvim je nesporno da se sa Francuskom revolucijom (1789) pojavio pojam nacije. Slogan „liberte, fraternite, egalite" (sloboda, bratstvo, jednakost) zapravo je formula nacije. Pripadnici jedne nacije su oni koji se međusobno smatraju braćom, jednakim i slobodnim.

U nekim slučajevima, bratstvo, jednakost i slobodu su sklopili pripadnici jedne etničnosti i jedne religije u okviru određene teritorije, kao što je to bilo u slučaju Srba, Grka, Rumuna, Bugara, Hrvata, Bošnjaka i drugih. U drugom slučaju, bratstvo, jednakost i slobodu sklopili su pripadnici jedne etničnosti na određenoj teritoriji bez obzira na religiju, kao što je to slučaj sa Albancima, Mađarima, Nemcima i mnogim drugima. U trećem slučaju, bratstvo, jednakost i slobodu sklopili su pripadnici jedne religije na određenoj teritoriji bez obzira na etničnost, kao što je bilo u slučaju Turaka, Belgijanaca i drugih. U četvrtom slučaju, bratstvo, jednakost i slobodu sklopili su pripadnici nekih etničnosti i nekih religija na određenoj teritoriji, kao što je to slučaj Švajcaraca i drugih. U petom slučaju, bratstvo, jednakost i slobodu sklopili su pripadnici svih etničnosti određenih religija jedne rase na određenoj teritoriji, kao u slučaju Amerikanaca, Kanađana, Australijanaca, Novozelanđana, itd.

2 Instituti i Gjuhësisë, *Fjalori i gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1981. (Institut za jezike, *Rečnik današnjeg albanskog jezika*, Tirana, 1981)

NACIJA JE FLUIDNI POJAM

Priroda jedne nacije se može menjati tokom vremena. Izborom Baraka Obame za predsednika SAD Amerikanci su dokazali da američka nacija više nije monorasna, već je postala multirasna nacija. Zapravo, prelazak sa „mono" na „multi" je trend kod mnogih nacija.

Posle pada komunizma, albanska nacija pokazuje da prerasta od monoetničke u multietničku naciju. Dokaz tome je činjenica da od 5 postkomunističkih predsednika i 7 postkomunističkih premijera Albanije, čak 2 predsednika i 2 premijera bila su ne-Albanci u etničkom smislu, mada je više od 90% ili 95% stanovnika Albanije albanske etničnosti. Od ova dva predsednika i dva premijera jedan je bio Bugarin, jedan Arumunac, i dvoje Romi.

NEMAČKA–AUSTRIJA, SRBIJA–CRNA GORA, RUMUNIJA–MOLDOVIJA, BUGARSKA–MAKEDONIJA?!

Mnoge nacije nisu uspele da se grade onako kako su ih njihovi ideolozi zamišljali. Vuk Karadžić se založio da srpsku naciju čine Srbi svih religija ali to nije uspelo.[3] Razlog tome je to što su pravoslavni Srbi sebe smatrali Srbima prvoga reda, Srbe katolike Srbima drugoga reda, a Srbe muslimane Srbima trećega reda.

U mnogim slučajevima težnja za etničkim principom stvaranja nacije nije uvek funkcionisala kako je zamišljeno. Pravoslani Rumuni su težili stvaranju jedne nacije, ali istorijska sudbina (invazija SSSR na Moldaviju 1944. godine) učinila je da od pravoslavnih Rumuna nastanu dve nacije (Rumuni i Moldavci). Moldavci svoj jezik nazivaju rumunskim i ne negiraju svoju rumunsku etničnost.

Nasuprot tom slučaju, Crnogorci, izašavši u život kao nacija, počeli su pretendovati na etničnost drugačiju od srpske, i svoj jezik su počeli zvati crnogorskim, usprkos tome što je njihov nacionalni heroj Njegoš sebe smatrao Srbinom.[4]

To se desilo ranije i sa Bugarima. Nakon što je Srbija u Balkanskim ratovima osvojila Makedoniju, proces posrbljenja makedonskih Bugara nije uspevao. Istorijski događaji rezultirali su stvaranjem makedonske nacije. Njeni ideolozi, kako bi što više učvrstili nacionalni identitet, otišli su tako daleko da su poricali svoju bugarsku

---

3 Vuk Karadžić, *Srbi svi i svuda*, 1849.

4 Vladika crnogorski Petar Petrović, *Pustinjak cetinjski,* 1834. Stihovi koji najbolje govore o Njegoševom odnosu prema Srpstvu i mestu pesnika i Crne Gore u njemu:
Srbin srpskom rodu svome
ovo djelce posvećuje.
njegovo je sitno cv'jeće
po livadi pravoj Srpstva
i uzraslo i pobrato
i u v'jenac rodu dato.

etničnost i svoj jezik nazivali makedonskim, iako bugarski i makedonski zvaničnici razgovaraju bez prevodioca. Zapravo, to je njihovo političko pravo da posmatraju svoju etničku pripadnost kako god žele, ali je činjenica da je njihov nacionalni heroj Goce Delčev sebe smataro Bugarinom,[5] i da je VMRO težila pripajanju makedonske teritorije Bugarskoj.

U svetu postoji niz slučajeva u kojima nacije priznaju jedna drugu i mire se sa činjenicom da dele istu etničnost, kao što je to u slučaju Nemaca i Austrijanaca, Malajaca i Indonežana, nekoliko arapskih nacija i mnogih drugih.

NACIJA KOSOVARA

Sintagma „nacija Kosovara" je po prvi put upotrebljena 1941. god. od strane albanskog pisca Dhimiter Pasko – Mitruš Kuteli (1907–1967) u jednoj pesmi posvećenoj Kosovu. Kao politički koncept, ova sintagma je promovisana od strane autora ovog članka već dvadeset godina.

Za albansku elitu u Tirani i Prištini etničnost i nacija su bili sinonimi. Optužbe za nacionalnu izdaju, podelu „jedinstvene albanske nacije", itd, nisu prestajale godinama, pa ni 2004. godine, kada je objavljena knjiga *Na putu ka naciji Kosovara*. Na samoj promociji, pimerci knjige su nasilno oduzeti od autora i zapaljeni pred kamerama.

Situacija se promenila tek kada su, nakon proglašenja nezavisnosti Kosova, Toni Bler i Hilari Klinton poželeli dug život „Novoj kosovskoj naciji". Nakon toga, pristalice nacije Kosovara su se umnožile, tako da je predsednik Srbije, Boris Tadić, u svom izlaganju pred Savetom bezbednosti UN, smatrao za shodno da argumentuje kako ne postoji nacija Kosovara.

Naravno, nacija je politička konstrukcija. Kako za predsednika Srbije ne postoji država Kosovo, tako ne postoji ni kosovska nacija. Kosovska nacija ne postoji ni za političke lidere preostale 81 zemlje, ali postoji za 111 nacija, članica UN-a.

Paradoks je u tome što se skoro svi kosovski politički lideri i kosovska intelektualna elita slažu sa predsednikom Tadićem da ne postoji nacija Kosovara. Naravno, ovakav stav kosovskih političara čini ih smešnim. Em traže učlanjivanje u UN, em kažu da nisu nacija! Zaboravljaju da je UN organizacija nacija gde se one predstavljaju preko svojih tvorevina, tj. država.

Nacija Kosovara se ne pominje čak ni u Ustavu Kosova. Ali je ona izričito pomenuta u Ahtisarijevom planu. U članu 1.7. tog plana piše da Kosovo mora imati svoje nacionalne simbole, uključujući zastavu, grb i himnu. Kosovski politi-

5 Дино Кьосев (Dino Kjosev), *Гоце Делчев Писма и други материали,* Българската академия на науките, Институт за история, София, 1967. (http://www.promacedonia.org/gd2/index.html)

čari i mediji to nazivaju državnim simbolima, a nacionalnim simbolima zovu samo simbole albanske nacije/države. Neki kosovski komentatori se čak sukobljavaju sa svojim kolegama u Tirani, zato što oni „fudbalsku reprezentaciju Kosova nazivaju nacionalnim timom Kosova", jer po njima ne postoji nacija Kosovara.

AHTISARIJEV PLAN IMPLICITNO FORMULIŠE KOSOVSKU NACIJU

U Ahtisarijevom planu se eksplicitno definiše ko su manjinske zajednice na Kosovu, kao i njihova prava po pozitivnoj diskriminaciji. To znači da naciju na Kosovu čini albanska etnička zajednica, po samoj činjenici da su sve ostale zajednice definisane kao manjine.

Ahtisarijev plan podrazumeva da je kosovska nacija monoetnička i bireligijska (muslimansko-katolička). Po Ahtisarijevom planu, pa i Ustavu Kosova, albanski katolici nemaju garantovana mesta u parlamentu. Zašto? Zato što je Ahtisari uvideo da su oni integralni deo kosovske nacije. Od završetka rata pa sve do danas, među kosovskim poslanicima i ministrima uvek je bilo i albanskih katolika.

Ahtisarijev plan ipak ne predstavlja prepreku kosovskoj naciji da u budućnosti preraste u multietničku naciju. Naprotiv, Ahtisarijev plan i cilja na tu perspektivu. Ipak, od svih etničkih zajednica na Kosovu najmanje je verovatno da kosovski Srbi budu integralni deo kosovske nacije. Po Ahtisarijevom planu, kosovski Srbi ostaju integralni deo srpske nacije, jer svi do jednog mogu zadržati srpsko državljanstvo. Naravno, oni su definisani ujedno i kao manjinska zajednica na Kosovu. Tome u prilog ide i to što za razliku od škola na albanskom, bošnjačkom i turskom, koje su kosovske škole na dotičnim jezicima, srpske škole na Kosovu zapravo su škole Republike Srbije na teritoriji Kosova.

Kosovski Srbi su jedina zajednica na Kosovu koja je imala svoj nacionalni život skoro čitav jedan vek. Zato je Kosovo *sui generis*. Srbi na Kosovu imaju status manjine, isto kao i Srbi u Rumuniji, ali za razliku od Srba u Rumuniji, koji nisu integralni deo srpske nacije, niti su ikada to bili, kosovski Srbi su bili i ostali integralni deo srpske nacije. Za Ahtisarija je bilo neprirodno da jedna zajednica, nakon oko 100 godine života kao nacija, prestane da ima taj kvalitet života.

Kako će se stvari odvijati u budućnosti ostaje da vidimo. Ali kako god da se budu razvijali procesi tokom nekoliko narednih decenija, kosovski primer će doprineti razvoju teorija o nacijama.

NASTANAK NACIJA NA BALKANU

Rađanje prve moderne nacije na Balkanu, grčke, 1829. godine, plod je političkih ulaganja Rusa, Engleza i Francuza. Zato su se i stranke u tadašnjem parlamentu Grčke zvale: Ruska partija (na čelu sa Teodorom Kolokotronijem), Engleska partija (na čelu sa Aleksandrom Mavrogordatosom) i Francuska partija (sa Janisom Koletisom).[6] Borba za premoć ovih sila i dan-danas se vodi unutar grčke nacije. Svoj udeo u rađanju rumunske nacije (1859–1878) imaju Rusi, Francuzi i Nemci,[7] dok je stvaranje bugarske nacije (1878–1908) plod političkih ulaganja Rusa i Nemaca.[8]

Srpska nacija je u tom pogledu specifičnija od ostalih, jer iz središta svog političkog života 1903. godine izbacuje Nemce (Austrougarsku) koji su, zajedno s Rusima, bili njeni stvoritelji. Upražnjeno mesto Nemaca (Austrougarske) popunili su Englezi i Francuzi.[9]

Stvaranje albanske, hrvatske i bošnjačke nacije može se tumačiti i kao nemačka odmazda srpskoj naciji. U rađanju albanske nacije (1913), sem Nemaca (Austrougarske), bitan udeo imaju Englezi i, manje, Italijani.[10]

Kada bismo obojili mape balkanskih zemalja bojama sila koje su ih stvorile onda bismo, gledajući međusobne odnose tih sila, imali jasnu sliku savezništava i neprijateljstava među balkanskim nacijama tokom 19. i 20. veka.

Zbog toga što su Prvi svetski rat dobili Englezi, Francuzi i Rusi – protektori-saveznici srpske nacije – Srbija se proširila od Vardara do Triglava i od Đerdapa do Jadrana. Albanski protektori-saveznici, Nemci i Englezi, međusobno su ratovali, pa Albanija niti se suzila niti proširila. Dok je zbog saradnje s Nemcima tokom Prvog svetskog rata Albaniji pretio nestanak, Englezi (i Amerikanci) su je održali smatrajući je njihovom političkom investicijom.

Krajem 20. veka sudbina srpske nacije postaje slična sudbini albanske nacije u oba svetska rata, tj. njeni protektori-saveznici dospevaju na suprotne strane. Budući da su pobednici u Hladnom ratu zahtevali da se Srbi liše politike „i sa Zapadom i sa Rusima", koju su oni tvrdoglavo zastupali, moralo je doći do bombardovanja Beograda i sužavanja Srbije (Jugoslavije). Tako im je pokazano da je Zapad pobednik u Hladnom ratu i da Srbija nije više tampon zona.

---

6 Castellan Georges, *History of the Balkans*, Boulder, Columbia University Press, 1992.

7 Vlad Georgescu, *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities (1750–1831)*, New York: Columbia University Press, 1971; Castellan, Georges, *History of the Balkans*, Boulder, Columbia University Press, 1992.

8 Buncan M. Perry, *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895*, Durham, Duke University Press, 1993.

9 David MacKenzie, *Ilija Garašanin, Balkan Bismarck*, Boulder, Columbia University Press, 1985.

10 Stavro Skëndi, *Albanian National Awakening*, New York, 1956.

Kad je o unutrašnjim podelama reč, one su najizrazitije kod Bugara, i njih je najbolje opisao prof. dr Anton Pančev. Progermanizam i prorusizam u Bugarskoj vode jednovekovnu borbu. Dok su za vreme oba svetska rata prevladavale progermanske snage, kraj Drugog svetskog rata Bugarsku je zatekao pod uticajem proruskih snaga. Sada je Bugarska u NATO-u i EU, ali kriptorusizam je i dalje veoma prisutan kod nižih slojeva stanovništva. Kao što je i kod Grka i Rumuna, koji su takođe u NATO-u i EU. Podela na proruse i progermane je i u samoj mitologiji porekla Bugara. Dok progermani tvrde da su Bugari nesloveni koji su prisvojili slovenski jezik, prorusi tvrde da su Bugari ništa drugo nego Sloveni.

Iako se Albanija u Prvom svetskom ratu formalno deklarisala kao neutralna, skoro svi njeni političari bili su na strani Sila osovine, osim Esad-paše Toptanija, koji je sa svojom vojskom stajao uz Srbe i savezničke sile. Ali Toptani je ubijen u Parizu 1920. godine i dan-danas se smatra izdajnikom.

Razdor u albanskoj naciji počeo je pred kraj Drugog svetskog rata, kada su Albanci bili podeljeni u četiri političke skupine: 1. Druga prizrenska liga, nacionalisti mahom iz severne Albanije, sa Kosova i iz zapadne Makedonije (progermani); 2. rojalisti, odnosno sledbenici kralja Zogua, mahom iz centralne Albanije (proenglezi); 3. balisti, odnosno republikanski nacionalisti, mahom iz južne Albanije (proenglezi); 4. komunisti-partizani, mahom iz južne Albanije, proruski (prosovjetski) nastrojeni. U građanskom ratu u Albaniji pobedili su komunisti, jer su bili najviše makijavelistički nastrojeni, kao što se to desilo i u Srbiji (Jugoslaviji). Zapravo, podvig Titovih partizana je bitka na Neretvi čija je suština (prema hrvatsko-američkom istoričaru Jozi Tomaševiću) saradnja partizana i Nemaca u postavljanju zamke četnicima.[11] Posle bitke na Neretvi, četnički pokret, koji je do tada dobijao pomoć od Engleza i Amerikanaca, skoro da je uništen. A umesto četnika tu istu pomoć počinju primati Titovi partizani.

Kao pobednici u ratu, komunisti su i u Albaniji i u Srbiji (Jugoslaviji) proglasili za saradnike okupatora sve svoje protivnike – i one koji su stvarno to bili i one koji su koketirali s Nemcima manje od njih. Optužili su ih za ratne zločine dok su sami isto to činili višestruko. Razlika između albanskih i srpskih komunista bila je u tome što su albanski nudili manju državnu teritoriju od svih svojih rivala, dok su srpski komunisti nudili veću teritoriju države od nedićevaca i četnika (kralja).

Padom komunizma u Albaniji potomci partizana okupili su se oko Socijalističke partije, a potomci svih ostalih oko Demokratske partije. Slična situacija je u Bugarskoj i Rumuniji, gde se prorusizam više ispoljava kao kriptorusizam, nego što je politički artikulisan, kao recimo u Srbiji preko Šešeljevih radikala ili Koštuničinih demokrata.

11 Tomasevich Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia: The Chetniks*, Palo Alto, Standford Univesity Press, 1985.

Spona između srpske i albanske nacije su Englezi, i nije čudo što je Toni Bler savetnik Vučiću i Ediju Rami. Još je zanimljivije to što Edi Rama vodi stranku koja je u početku bila proruska, a Vučić je bivši radikal (bivši prorus).

Suštinsko pomirenje Balkanaca ipak se ne može postići samo političkim potezima na vrhu, već korenitim dokazivanjem istine o istorijskim činjenicama i međusobnim izvinjenjem ne samo između balkanskih nacija već i unutar samih tih nacija.

NACIONALNI MITOVI

Najstandardnija definicija mita je ona koja se nalazi u većini rečnika, a glasi da je mit neosnovano predstavljanje nekog čoveka, stvari ili događaja koji se uzima kao istina.[12]

Robert Segal[13] tvrdi da su psihološke teorije o mitu – teorije uma, dok sociološke teorije o mitovima jesu teorije o društvu. Nema studije o mitu kao mitu. Mit je smatran nečim primitivnim, u poređenju sa naukom, koja je smatrana modernom. Teorije XX veka smatrale su mit prevaziđenim od strane nauke, u suštini ili u funkciji. No, ne mora biti tako.

Chiara Bottici[14] smatra da je mit jedan kontinuirani proces, koji odgovara potrebi za značajnošću. Ljudska bića imaju potrebu da urede svet u kome žive, ali i imaju i potrebu za značajnošću, kako bi živeli u svetu koji je manje indiferentan prema njima. Politički mitovi, u koje spadaju i nacionalni mitovi, jesu narativi preko kojih mi orijentišemo sami sebe i utičemo na pravac u kojem delujemo i osećamo naš politički svet.

Nacije, kao politički konstrukti, na svom putu stvaranja propraćene su određenim mitovima. Mit o genezi etničke zajednice je najučestaliji mit na Balkanu. Najstariji mit u ovom pravcu je onaj koji tvrdi da su današnji Grci potomci drevnih Grka. Mada je to najubedljivija teza, ipak nije naučno dokazana. Sledeći mit je mit o ilirskom poreklu Albanaca. Ilirska imena su najbrojnija među današnjim albanskim imenima, ali naučno nije dokazano da Albanci vode poreklo od Ilira.[15] Ista je situacija i kod Rumuna čiji mit govori da vode poreklo od Dačana. Bugari se, pak, dele oko tvrdnje u vezi sa svojim poreklom. Deo Bugara veruje kako Bugari nisu ništa drugo sem Sloveni, dok drugi veruju mitu o turkijskom poreklu. Najnoviji mit o poreklu je makedonski. Makedonci tvrde da vode poreklo od drevnih

12 Van Dale, *Groot woordenboek van de Nederlan,* The Hague, Nijhoff, 1975.

13 Robert A. Segal, MYTH, *A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York, 2004 (Psychological theories of myth are theories of the mind. Sociological theories of myth are theories of society.)

14 Chiara Bottici, *A Philosophy of Political Myth*, Cambridge University Press, 2007.

15 Noel Malcolm, *Kosovo, a short History*, University Press, New York, 1998.

Makedonaca. Današnji Makedonci zaboravljaju da su u XIX veku i dobar deo XX veka pripadali bugarskom nacionalnom pokretu.

ZAJEDNIČKI MITOVI

Mit o Aleksandru Velikom Makedonskom jeste mit današnjih triju nacija: Grka, Albanaca i Makedonaca. Spomenik Aleksandru Velikom Makedonskom izgrađen je u Solunu i Skopju, dok albanska valuta lek nosi njegovo ime. Lek je albanska verzija imena Aleksandar. Albanski nacionalni heroj iz XV veka, Đerđ Kastrioti (1405–1468), tvrdio je da je potomak Aleksandra Velikog, a tako su ga posmatrale i Osmanlije, koji su mu dali ime Skender, što je turska verzija imena Aleksandar. Albanski kralj Ahmet Zogu (1895–1861) je, iako je pripadao porodici koja je već nekoliko generacija bila muslimanska, takođe sebe smatrao potomkom Aleksandra Velikog Makedonskog i Skenderbega, pa je svom sinu dao ime Lek, a tako se zove i njegov unuk. Zanimljivo je i to da je Skenderbegov biograf, Marin Barleti (1450–1512), za Skenderbega i njegove saborce upotrebio alternativne nazive Epirac i Makedonac, odnosno Epirci i Makedonci, ponekad i u okviru istog paragrafa.[16]

Današnja istraživanja i analize DNK pokazuju da svi Evropljani imaju zajedničke pretke do 1000 godina unazad. Tako da, što se tiče Aleksandra Velikog, svi su u pravu i niko nije u pravu. A to znači da je Aleksandar Veliki ne samo predak Grka, Albanaca i Makedonaca, već i svih Evropljana. Do istog zaključka dolazimo ne samo DNK analizom, već i matematičkim putem. Naime, svako od nas ima dvoje roditelja, a svaki roditelj dvoje roditelja, to jest 4 pretka već u drugoj generaciji, 8 u trećoj, 16 u četvrtoj, 32 u petoj, 64 u šestoj itd. Ako uzimamo u proseku 30 godina razlike u godinama između roditelja i potomaka, onda za 1000 godina brojimo 33 generacije. Kad se rođaci ne bi ženili ili udavali međusobno, to bi značilo da je svako od nas u doba Skenderbega imao 524.288 predaka, a za vreme Kosovske bitke 2.097.152, dok bi u doba cara Dušana svaki od nas imao 8.388.608 predaka, a u doba Svetog Save 134.217.728 predaka. Oko hiljadite godine posle nove ere imali bismo 17.179.869.184 predaka. Naravno, ovaj broj u realnosti nije toliki zbog ženidbe i udaje među rođacima, ali samo da imamo na umu da je u to vreme čitavo čovečanstvo brojalo negde između dvesta i trista miliona stanovnika. Dalje, treba uzeti u obzir da pre XIX i XX veka različitost u etničnosti i u veri nisu bili prepreka za ženidbu i udaju, kao što nisu ni sada, ali tada još manje.

16 Marinus Barletius, *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis*, Rome, 1508.

Mit o Kosovskom boju

U srpskim školskim udžbenicima Kosovski boj 1389. godine prikazan je isključivo kao boj između Srba i Turaka. U albanskim tekstovima istorije, kako u Albaniji, tako i na Kosovu, ovaj događaj je opisan kao bitka između hrišćana i muslimana gde su Albanci bili na hrišćanskoj strani. Istorijske činjenice dokazuju da ni jedni ni drugi ne prikazuju potpunu istinu. Albanski katolici sa Mirdite bili su na strani Osmanlija, te je stoga Mirdita imala posebne povlastice u Osmanskoj imperiji sve do XIX veka.[17]

Mit o Milošu Obiliću/Kobiliću – Millosh Kopili

U srpskoj literaturi nisam našao primer sumnje da Miloš Obilić možda nije bio Srbin. U albanskoj literaturi on se smatra Albancem, kojeg su Srbi preoteli. U Osnovnoj školi „Branko Radićević" u Kosovskoj Mitrovici, 1977. godine, kao učenici šestog razreda, učili smo o albanskom junaku Milloshu Kopiliju koji je 1389. godine ubio sultana Murata I. U učionici, s kojom nas je delio samo zid debljine 20 cm, čuo sam nastavnicu istorije, Srpkinju, koja je predavala Srbima lekciju o Milošu Obiliću, srpskom heroju koji je ubio sultana Murata I. Sledeći čas sam pitao našeg nastavnika istorije zašto mi učimo drugačije od Srba o istom istorijskom događaju, a nastavnik mi je odgovorio da su „Srbi lažovi i lopovi koji nam kradu ne samo bogatstva već i istorijske ličnosti".

Zanimljivo je da Noel Malcolm u svojoj knjizi o istoriji Kosova pronalazi da ubica sultana Murata I nije bio ni Srbin Miloš Obilić niti Albanac Millosh Kopili već Mađar Miklosh.[18]

Zajednički mit Albanaca i Bošnjaka: mit o krajišnicima Muji i Halilu

Albanci i Bošnjaci dele isti mit o Krajišnicima Muji i Halilu. Dok je u Cazinu Fikret Abdić gradio spomenik Muji i Halilu, albanski pesnik pravoslavne vere Dhimitër Pasko (1907–1967) proslavio se književnim delom *Stare albanske priče,* gde govori o albanskim herojima Judbine Muji i Halilu.

17 Ago Agaj, *Milloshi, heroji i Kosovës* (Miloš, heroj Kosova), Toena, Tirana, 2002.

18 Noel Malcolm, *Kosovo, a short History*, University Press, New York, 1998.

Mit o katoličanstvu albanskih hrišćana sa Kosova i navodnom katoličkom poreklu Albanaca muslimana

Katoličko poreklo kosovskih Albanaca Muslimana može biti istinito u većini slučajeva, ali ne mora biti isključivo. U članku „Neki podaci o Albancima na Kosovu sredinom XV veka", dr Adem Handžić navodi osmanske podatke iz okoline Vučitrna, gde možemo primetiti da su imena onih koji se navode Arnautima/Arbanasima, odnosno Albancima, jesu i katolička i pravoslavna, a mešanost sa Srbima uobičajena stvar i kod jednih i kod drugih. Tako, recimo, i Noel Malcolm navodi primere slučajeva da deda ima ime Džin (tipično albansko katoličko ime), otac Bogdan (tipično srpsko ime), a sin Pal (opet tipično albansko katoličko ime) ili obrnuto.

To što danas nema pravoslavnih Albanaca na Kosovu prosta je činjenica da je, ne samo nakon Balkanskih ratova, već i decenijama pre Balkanskih ratova, moderna država Srbija vršila uticaj na njih preko crkvenih institucija, kako bi ih pridobila za srpsku nacionalnu ideju.

Početkom sedamdesetih godina, sa nepunih sedam godina, zajedno sa svojim dedom posetio sam jednu srpsku porodicu u selu Vojnik u Drenici. Svi u toj porodici su govorili albanski s nama, a međusobno ponekad albanski, a ponekad srpski. Ono što mi je ostalo u pamćenju jeste to što je domaćin rekao mom dedi da mu „stara" ne zna nijednu reč srpskog jezika. Stara domaćica se žalila da ne razume molitve u crkvi. Ta porodica se već krajem 1970. godine odselila za Kragujevac.

Adem Handzić u svom članku piše da kada god se govori o Albancima u vučitrnskom kraju spominju se i Vlasi, bilo u osmanskim ili crkvenim dokumentima. Vlasi na Kosovu pominju se i u osmanskom popisu od 1907. godine.[19] Danas na Kosovu nema Vlaha. Može se pretpostaviti da su Vlasi pridobijeni za srpsku nacionalnu ideju, ali i da je dobar deo prihvatio islam, kao što ga je prihvatio i deo pravoslavnih Albanaca, kao i deo Srba. A nakon prihvatanja islama, tokom XIX i XX veka, prihvatili su i albansku ili tursku nacionalnu ideju.

ZAKLJUČAK

Mitovi su važan deo nacionalnog života. Oni igraju važnu ulogu, ne samo pri stvaranju nacija, već i tokom njihovog razvitka. Kako je sama nacija fluidni pojam, ona može stvarati nove mitove, a stare ostaviti zaboravu. Nacionalni mitovi balkanskih nacija uglavnom su mitovi koji proizvode međusobne sukobe.

U interesu svih balkanskih nacija jeste da dekonstruišu takve mitove. To se može postići ne samo upornim naučnim radom već i političkom voljom balkanskih

19 Karpat Kemal, *Ottoman Population (1830–1914)*, University of Wisconsin Press, 1985.

nacija, gde bi Evropska unija imala takođe svoju ulogu. Rad istraživača na ovom polju podložan je opasnosti od političkog šikaniranja. Zamislite nekog albanskog autora koji spori ilirsko poreklo Albanaca. Odmah bi bio podvrgnut optužbama da radi „srpski posao" – dokazuje da su Albanci došljaci i da Kosovo pripada Srbima. Ili zamislite nekog srpskog autora koji dokazuje da deo Srba vodi poreklo od pravoslavnih Albanaca na Kosovu. Odmah bi bio optužen da otima srpske crkve i manastire na Kosovu od Srpske pravoslavne crkve.

Stoga rad na dekonstrukciji nacionalnih mitova koji proizvode sukobe među balkanskim nacijama treba biti sinhronizovan i politički potpomognut. Svoj doprinos mogu dati ne samo strani balkanolozi, već i regionalni istoričari, ukoliko bi bili deo zajedničkih projekata.

Pozitivan primer u Albaniji i na Kosovu je prevod knjige Noela Malcolma i Olivera Jensa Schmidta, koji su upravo i raskrinkali albanske mitove koji podstiču sukobe.

Glavni deo posla u dekonstrukciji mitova ostaje autorima školskih udžbenika istorije i književnosti. Najmanje što bismo mogli uraditi za predstojeći period jeste da reformišemo školske udžbenike istorije, tako da predstavljaju istorijske događaje i ličnosti u nekoliko verzija. Recimo, kad se u školskim udžbenicima u Srbiji, Kosovu, Albaniji i Turskoj piše o Kosovskom boju, da se navedu najmanje 3 verzije (srpska, albanska i turska), a možda i neka četvrta koja bi bila relevantna. Ili, recimo, kad se piše o Jasenovcu, da udžbenici i u Srbiji i u Hrvatskoj sadrže obe verzije.

Nažalost, pluralnost nije uspostavljena ni u događajima iz prošlosti koji se tiču sukoba unutar samih balkanskih nacija. U Srbiji se, recimo, protive rehabilitaciji Milana Nedića, pozivajući se na zločine za koje je on odgovoran, a u isto vreme ne spominju se zločini partizana koji su daleko veći i brojniji. Učenici, studenti i šira javnost morali bi imati u vidu važne činjenice iz prošlosti i, takođe, više verzija interpretacija tih događaja.

Literatura

Agaj, Ago, *Milloshi, heroji i Kosovës* (Miloš, heroj Kosova), Toena, Tirana, 2002.

Barletius, Marinus, *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis*, Rome, 1508.

Bottici, Chiara, *A Philosophy of Political Myth*, Cambridge University Press, 2007.

Castellan, Georges, *History of the Balkans*, Boulder, Columbia University Press, 1992.

Georgescu, Vlad, *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities (1750-1831)*, Columbia University Press, New York, 1971.

Instituti i Gjuhësisë, *Fjalori i gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1981.

Karadžić, Vuk, *Srbi svi i svuda*, 1849.

Karpat, Kemal, *Ottoman Population (1830–1914)*, University of Wisconsin Press, 1985.

Кьосев, Дино (Dino Kjosev), *Гоце Делчев Писма и други материали,* Българската академия на науките, Институт за история, София, 1967. (http://www.promacedonia.org/gd2/index.html)
MacKenzie, David, *Ilija Garašanin, Balkan Bismarck*, Boulder, Columbia University Press, 1985.
Malcolm, Noel, *Kosovo, A Short History*, University Press, New York, 1998.
Perry, Duncan M, *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895*, Durham, Duke University Press, 1993.
Segal, Robert A., *MYTH, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York, 2004.
Skëndi, Stavro, *Albanian National Awakening*, New York, 1956.
Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia: The Chetniks*, Palo Alto: Standford Univesity Press, 1985.
Van Dale, *Groot woordenboek van de Nederlan,* Nijhoff, The Hague, 1975.
Vladika crnogorski Petar Petrović, *Pustinjak cetinjski,* 1834.

Nexhmedin Spahiu

DECONSTRUCTION OF MYTHS AS A PRECONDITION FOR RECONCILIATION

Abstract: The birth of modern nations in the Balkans was followed by similar and/or contradictory myths. Myths were not the source of conflict but they were used as a tool for conflict mobilisation. The real ground for the most of the national myths in the Balkans was too weak, especially for those that producing conflicts. That is why some of the myths could be easily deconstructed if there was political willigness for that. Deconstruction of certain myths could be done only through parallell processes among all Balkan nations. This process should primarily include the scholars of regional and European rank, but national historians could contribute too, if they were a part of a bigger regional or European project. This paper points out some of the examples how western scholars contributed positively to Albanian and Kosovo society by deconstructing some of the Albanian myths.

Key words: the Balkans, nation, ethnicity, religion, myth, reconsiliation, Kosovo, Albania, Serbia.

UDK 32.019.5:341.645.2

Savo Štrbac[1]
Dokumentaciono informativni centar „Veritas”

DISKURSI JAVNOG MNJENJA I PRESUDE MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG SUDA ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU[2] I MEĐUNARODNOG SUDA PRAVDE O RATU U HRVATSKOJ[3]

PRESUDE PRETRESNOG I ŽALBENOG VIJEĆA MKSJ U SLUČAJU „OLUJA” (SLUČAJ „GOTOVINA” I DR.)

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju osnovan je 1993. kao *ad hoc* sud, od strane Ujedinjenih nacija. Činjenica da je to prvi sud za ratne zločine koji su osnovale UN, kao i da je to prvi međunarodni sud za ratne zločine ustanovljen nakon završetka Drugog svetskog rata, tj. nakon nirnberškog i tokijskog suda, upućuje na zaključak da je reč o sukobu koji se izdvaja po razmerama i karakteru počinjenih zločina. To bi bilo tačno samo ukoliko se ostane u okviru Evrope, ali ukoliko se uzmu u obzir sukobi u Aziji ili Africi takav zaključak nije održiv. Sud je imao za cilj da privede pravdi počinioce najtežih zločina, ustanovi istinu o prirodi sukoba i doprinese pomirenju. Oko 160 optužnica podignuto je protiv šefova država, ministara, najviših vojnih lica. Sud sebe opisuje kao nepristrasnu instituciju koja se nije rukovodila etničkom pripadnošću strana u sukobu. Iako najveći broj optuženih i osuđenih (na najduže kazne) pripada srpskom korpusu, predstavnici suda tvrde da su procesuirani i zločini počinjeni nad Srbima, čime se potvrđuje nepristrasan pristup. Analize, međutim, pokazuju da za neke od najtežih zločina koji su počinjeni nad Srbima, kao što je Oluja, niko nije osuđen. Istovremeno,

---

1 veritas@yubc.net

2 Službeno ime je: Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za ozbiljno kršenje međunarodnog humanitarnog prava počinjeno na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991.

3 Tekst predstavlja izlaganje sa Konferencije „Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga”, održane na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, 13. i 14. novembra 2015. godine.

reakcije javnosti na presude pokazuju ograničen domašaj suda kada je pomirenje u pitanju. Za strane u sukobu, po pravilu, prihvatljive su samo one odluke suda koje se odnose na Druge.

Pored MKSJ, u sudsko razmrsivanje sukoba u pojedinim poglavljima bio je uključen i Međunarodni sud pravde.

Optužba

Izmijenjenom objedinjenom optužnicom od 12. marta 2008. godine, Tužilaštvo MKSJ teretilo je hrvatske generale Antu Gotovinu, Ivana Čermaka, Mladena Markača i druge, uključujući predsjednika Franju Tuđmana, da su učestvovali u udruženom zločinačkom poduhvatu, čiji je zajednički cilj bio trajno uklanjanje srpskog stanovništva sa područja Krajine silom, širenjem straha ili prijetnjama nasiljem, progonima, prisilnim preseljenjem i deportacijom, oduzimanjem i uništavanjem imovine ili na druge načine.[4]

Prvostepena presuda

Presudom od 15. aprila 2011. godine, Pretresno vijeće je jednoglasno zaključilo da su dvojica, Gotovina i Čermak, od trojice optuženih generala bili učesnici udruženog zločinačkog poduhvata, čija je zajednička svrha trajno uklanjanje srpskih civila iz Krajine silom ili prijetnjom silom, te ih osudilo na 24, odnosno 18 godina zatvora.[5]

Takav zaključak Pretresno vijeće donijelo je cijeneći dokaze u cjelini, kao što su transkripti sa sastanka hrvatskog rukovodstva na Brionima, protupravno i neselektivno granatiranje naseljenih mjesta, brojni pojedinačni zločini nad srpskim stanovništvom, otvoreni govor mržnje tadašnjeg predsjednika RH, te uvođenje diskriminatornih mjera radi sprečavanja povratka srpskog stanovništva u Hrvatsku.[6]

Za protupravno i neselektivno granatiranje naseljenih mjesta Pretresno vijeće prihvatilo je kao standard da su protupravni svi udari koji padaju na udaljenosti većoj od 200 metara od legalnog vojnog cilja („pravilo 200 m").[7]

4 http://www.icty.org/x/cases/gotovina/ind/bcs/gotovina_080221_indictment_bcs.pdf.

5 http://www.icty.org/x/cases/gotovina/tjug/bcs/110415bcs_judgement_p1.pdf.

6 Isto.

7 Isto.

Drugostepena presuda

Presudom od 16. novembra 2012. godine, Žalbeno vijeće je cijeli slučaj svelo na ocjenu „pravila 200 m", te zaključilo da za ovaj rigidni standard nije bilo dovoljno dokaza u predmetu i, po logici „nema dokaza za protupravno granatiranje, nema ni udruženog zločinačkog poduhvata", poništilo cijelu presudu Pretresnog vijeća i oslobodilo optužene generale po svim tačkama optužbe.[8]

Protivna mišljenja sudija nisu rijetkost u presudama Pretresnih i Žalbenih vijeća MKSJ, ali nikada do tada nisu bila formulisana tako kritičkim i oštrim riječnikom, kao što je to bilo u Žalbenom vijeću u predmetu „Gotovina i dr", u kojem je manjina (sudije Ađius i Pokar) izrazila svoje fundamentalno neslaganje sa zaključcima većine (sudije Meron, Robinson i Ginej) u konačnoj, oslobađajućoj presudi hrvatskim generalima.

Pristup većine prvostepenoj osuđujućoj presudi, po ocjeni manjine, je „vještački i defektan", „protivurječan, siromašan i iskrivljen", a analiza im je „zbrkana i zbunjujuća", puna „pogrešnih interpretacija", koje su dovele do „pogrešnih rezultata", dok je njihovo rezonovanje u djelovima presude „naprosto groteskno". Sve u svemu, zaključuje sudija Pokar, presuda većine je „suprotna svakom poimanju pravde".[9]

Iako nije negiralo zločine utvrđene u presudi Pretresnog vijeća, Žalbeno vijeće nije našlo za shodno da optužene generale osudi ni po alternativnim vidovima odgovornosti.

Protiveći se odluci većine u Žalbenom vijeću da generale Gotovinu i Markača ne osude ni po komandnoj odgovornosti – zbog propusta da spriječe ili kazne zločine potčinjenih – sudija Pokar ukazuje na „pravnu konfuziju" u rezonovanju većine, dok sudija Ađius ističe da zaključci prvostepenog vijeća o odgovornosti optuženih za počinjene zločine nisu prihvaćeni zbog nedostatka „izričitih formulacija"... iako se radi o „očiglednim stvarima".[10]

I tako se od jednoglasne ocjene Pretresnog vijeća da su najviši pripadnici hrvatskog rukovodstva, uključujući i predsjednika države, sklopili udruženi zločinački poduhvat radi etničkog čišćenja Srba iz Hrvatske, došlo do podijeljene odluke Žalbenog vijeća, donijete sa tri glasa protiv dva, „da po dokazima u predmetu nijedan razuman sud nije mogao utvrditi da je takav poduhvat postojao".[11]

---

8 http://www.icty.org/x/cases/gotovina/acjug/bcs/121116.pdf.

9 *Sense*, „Šta manjina zamera većini", 19.11.2012.

10 *Sense*, „Zašto mora „izričito" ako je „očigledno"?", 21.11.2012.

11 http://www.icty.org/x/cases/gotovina/acjug/bcs/121116.pdf.

Reagovanja

Presuda Žalbenog vijeća MKSJ, kojom su oslobođeni hrvatski generali za zločine počinjene nad Srbima iz bivše RSK u akciji „Oluja", do sada je najkontroverznija i najviše komentarisana odluka tog Tribunala.

Ta presuda izazvala je različita reagovanja koja su se u Srbiji manifestovala kroz nezapamćeno nacionalno jedinstvo u nezadovoljstvu, koje se izražavalo molitvama za žrtve „Oluje" u pravoslavnim hramovima i mirnim šetnjama predvođenim studentima u većim gradovima, a u Hrvatskoj euforičnim zadovoljstvom cijele nacije.

Primeri pojedinačnih reagovanja u Srbiji

Tomislav Nikolić, predsjednik Srbije: „Današnja odluka Haškog tribunala neće doprineti stabilizaciji situacije u regionu, otvoriće stare rane, a Srbe u Hrvatskoj, mali broj njih koji je ostao tamo da živi, staviti u poziciju krivaca nad kojima i dalje svako može nekažnjeno da sprovodi svoju 'pravdu'."[12]

Ivica Dačić, premijer Srbije: „To potvrđuje tvrdnje onih koji kažu da Haški tribunal nije sud, već da ispunjava unapred zadate političke zadatke".[13]

Nikola Selaković, ministar pravde i državne uprave Srbije: „Oslobađajućom presudom hrvatskim generalima Anti Gotovini i Mladenu Markaču, koji su bili predvodnici najvećeg zločinačkog poduhvata u Evropi posle Drugog svetskog rata, Haški tribunal je napisao svojevrsnu rugalicu pravdi, žrtvama zločina, čitavom srpskom narodu i međunarodnom krivičnom pravu".[14]

Rasim Ljajić, šef Nacionalnog saveta za saradnju s Haškim tribunalom i potpredsednik Vlade Srbije: „Haški tribunal je današnjom oslobađajućom presudom za hrvatske generale Anta Gotovinu i Mladena Markača izgubio svaki kredibilitet".[15]

Toma Fila, advokat: „Osetio sam gorčinu kada sam čuo presudu, ali nije poenta u tome šta ću ja da kažem ili neko drugi, već šta kažu onih 250.000 ljudi koji su isterani iz domova, čije su kuće zapaljene, opljačkane, oni koju su izgubili svoje najmilije".[16]

Vladimir Vukčević, srpski tužilac za ratne zločine: „Oslobađajućom presudom je veoma, veoma ozbiljno ugrožen princip kažnjivosti ratnih zločina. Na području

12 *Blic*, „Nikolić: Hrvatska sada može legitimno da slavi najveći pogrom u svetu posle Drugog svetskog rata", 16.11.2012.

13 Isto.

14 Isto.

15 Isto.

16 Isto.

Krajine počinjen je jedan od najtežih ratnih zločina u bivšoj SFRJ i potpuno je neshvatljivo da pri istom činjeničnom stanju prvostepeno veće optužene osudi na velike kazne, a da ih drugostepeno veće oslobodi".[17]

Savo Štrbac, predsjednik Dokumentaciono informativnog centra „Veritas": „Ovo je jedan od crnjih dana međunarodne pravde. Ovo je kraj ovog suda za područje bivše Jugoslavije. Ovo je skandalozno, šokantno, možete da zamislite kako je ljudima koji su bežali u kolonama iz Hrvatske. Mislim da u ovo ni najoptimističniji Hrvati nisu verovali. Ni u snu ovo nisam sanjao".[18]

Milojko Budimir, generalni sekretar Udruženja Srba iz Hrvatske i predsjednik saveza izbjegličkih udruženja „Asocijacija": „Rezultat je toliko porazan za nas da nas ovo sve skupa pogađa kao da je stigla još jedna 'Oluja' , jer nepravda je još teža od same 'Oluje' koja nam se desila".[19]

Parastosi

Drugi dan po objavljivanju presude, u znak nezadovoljstva presudom Haškog suda, u Crkvi Svetog Marka u Beogradu, u prisustvu više stotina građana, među kojima je bio i tadašnji gradonačelnik Beograda, **Dragan Đilas**, služen je parastos ubijenim Srbima u akciji Oluja. Parastos je služio **episkop Atanasije Rakita** koji je tom prilikom, između ostalog, rekao: „Braćo i sestre, čovek je u nedoumici šta da misli i oseća i kako da ponovo živi u ovakvom svetu. Oni koji mogu da slave Oluju mogu i da je ponove".[20]

Osam dana po prvom parastosu služen je i drugi parastos u Sabornoj crkvi a služio ga je **patrijarh Irinej**, uz prisustvo premijera i više ministara, koji se završio protestnom šetnjom više hiljada građana zbog oslobađajuće presude hrvatskim generalima. Okupljeni su nosili transparente „Korumpirane haške sudije", „Hag – legalizacija etničkog čišćenja Srba", „Tražimo pravdu za sve Srbe", „Oluja je udruženi zločinački poduhvat", „Oslobodili ste zločinca". A završena je ispred Skupštine Srbije gde su predstavnici izbjeglih i prognanih Srba iz Krajine predsjedniku parlamenta predali zahtjev za održavanje posebne sjednice i usvajanje rezolucije kojom bi se riješila njihova prava.[21]

17 Isto.

18 Isto.

19 Isto.

20 *Beta*, „Služen parastos stradalima u Oluji", 18.11.2012.

21 *Beta*, „Protestna šetnja i zahtjev za sednicu i usvajanje rezolucije", 25.11.2012.

Studentske šetnje

Peti dana po objavljivanju presude studenti beogradskog **Fakulteta političkih nauka** i **Pravnog fakulteta**, pod parolom „Oluja – zločin koji traje", organizovali su protestnu šetnju povodom oslobađanja Gotovine i Markača. Studenti su prisustvovali i pomenu žrtvama „Oluje" u Hramu Svetog Save, čime su željeli da iskažu nesaglasnost sa oslobađajućom presudom Haškog suda hrvatskim generalima.

Student tog fakulteta Vladimir Živković kazao je da su se akademci okupili da pruže podršku i izraze saosjećanje sa svim ljudima protjeranim i poginulim u operacijama „Oluja" i „Bljesak".

Tokom protestne šetnje studenti su nosili transparente „Vostani Serbie", „Etničko čišćenje bez kazne", napisane na srpskom, grčkom i ruskom jeziku, kao i zastave Srbije.[22]

Početkom decembra (4.12) iste godine, više hiljada akademaca Univerziteta u Beogradu pokazalo je nezadovoljstvo mirnom šetnjom kroz grad. „SRBI su rođeni krivi", „Haški sude – dokle više", „Od vaše pravde nema veće nepravde", „Udruženi Hag = zločinački poduhvat", bile su poruke sa protesta studenata, povodom oslobađajućih presuda Haškog suda. Studenti su iščitali i svoje zahteve, među kojima je bio i pružanje podrške javnoj raspravi o radu Tribunala u GS UN.[23]

Istoga dana nekoliko stotina studenata Novosadskog univerziteta održalo je protestnu šetnju ulicama Novog Sada zbog nedavnih oslobađajućih presuda Haškog tribunala hrvatskim generalima i Ramušu Haradinaju.[24]

Primeri pojedinačnih reagovanja u Hrvatskoj

Ivo Josipović, tadašnji predsjednik Hrvatske: „Danas je Žalbeno vijeće Međunarodnog suda u Hagu donijelo zakonitu i pravednu presudu. Presuda je potvrdila sve ono u što smo mi u Hrvatskoj vjerovali – da su generali Gotovina i Markač nevini, da hrvatsko vodstvo i oružane snage nisu djelovale kao organizirani zločinački poduhvat koji je imao za cilj progon civila – naših sugrađana srpske nacionalnosti, da Hrvatska nije počinila etničko čišćenje i da je borba naših branitelja za slobodu bila pravedna i časna".[25]

---

22 *Tanjug*, „Protest studenata zbog presude", 21.11.2012.

23 *Večernje novosti*, „Beograd: Studenti protiv haške nepravde", 04.12.2015.

24 Isto.

25 *Večernji list*, „Sretni zbog presude", 16.11.2012.

Zoran Milanović, premijer Hrvatske: „Pao nam je kamen sa srca, vjerojatno zato što svi zajedno imamo srca. 17 godina je trajalo, važno je da ljudi idu doma, svojim obiteljima".[26]

Jadranka Kosor, bivša premijerka RH: „Ovo je zaista jedan od najsretnijih dana u životima sviju nas. Na oslobađajuću presudu generalima Gotovini i Markaču apsolutno gledam kao na pobjedu Hrvatske. Ovo je veličanstven dan za Hrvatsku, dokazalo se sve ono o čemu smo govorili, što smo tvrdili i u što smo bili uvjereni – da je Domovinski rat bio pravedan, obrambeni, osloboditeljski, da smo imali pravo braniti svoju zemlju i da su naši generali Gotovina i Markač bili oni koji su vodili pobjedničku hrvatsku vojsku u oslobađanju zemlje".[27]

Tomislav Karamarko (HDZ): „Priželjkivali smo, molili smo se da se ovakav scenarij dogodi. Znali smo da su nevini. Ovo je veliki dan, velik kao dan Oluje jer je Hrvatska rat konačno završila kao pobjednik bez ijedne mrlje na Domovinskom ratu. Posebno moram istaći da su dva generala postali simbol pravednog obrambenog Domovinskog rata, da su odigrali svoju zadnju pojedinačnu bitku i drago mi je da se vraćaju svojim obiteljima doma".[28]

Milorad Pupovac (SDSS): „Ovo je dobra vijest za Hrvate i one koji su vjerovali u njihovu nevinost. Ostaje pitanje tko je odgovoran za zločine nad civilima i uništavanje njihove imovine".[29]

Luka Mišetić, branilac Ante Gotovine: „Ovo je jako bitno i za Gotovinu i sve hrvatske branitelje koji su branili zemlju u Domovinskom ratu, ali i za povijesnu istinu o događajima 90-ih godina. Haški sud je sada pravomoćnim presudama, i u predmetu protiv Milana Martića, presudio da je u Beogradu, na Palama i u Kninu postojala zločinačka politika prema nesrbima na okupiranom teritoriju, dok s hrvatske strane, iako je točno da su pojedinci izvršili zločine protiv nedužnih civila, to nije bila politika hrvatskog vodstva i nije postojala zločinačka politika prema nehrvatima".[30]

Ivan Zvonimir Čičak (HHO): „Čičak je rekao kako je osobno očekivao smanjenje kazne za nekoliko godina, ali ne i oslobađajuću presudu, izrazivši zadovoljstvo takvom odlukom Žalbenog vijeća koju smatra iznenađujućom. Pad teze o udruženom zločinačkom pothvatu mogao se očekivati nakon pada teze o prekomjernoj uporabi topništva".[31]

---

26 Isto.

27 *Jutarnji list*, „Generali oslobođeni", 16.11.2012.

28 Isto.

29 Isto.

30 *Slobodna dalmacija*, „Mišetić: Sudac Alphons Orie treba dati ostavku, drugi mu put pada presuda", 16.11.2012.

31 Isto.

Jadranka Sloković Glumac, advokat: „Sada se vidi koliko je deplasirana ideja da je jedan od razloga postojanja Haškog tribunala pomirenje na ovim prostorima. Svatko ovu presudu doživljava na svoj način i gleda je iz svog rakursa. Ja se ponovno zalažem za ideju Haškog tribunala koji treba utvrditi odgovornost u pojedinačnim zločinima. Sud ne može razriješiti odnose na ovim prostorima".[32]

Reagovanja zvaničnika Haškog tribunala

Karla del Ponte, bivša Glavna tužiteljica MKSJ: „Bilo je to veliko iznenađenje. Nameravam da pročitam sudsku presudu kako bih videla šta je krenulo naopako između prvostepene presude i žalbe".[33]

Serž Bramerc, Glavni tužilac MKSJ: „Tužiteljstvo je razočarano ishodom presude koja poništava presudu koju su protiv Gotovine i Markača jednoglasno donijela trojica sudaca raspravnog vijeća. Svjesni smo da oni koji su doživjeli zločine povezane s operacijom Oluja nisu zadovoljni ishodom i osjećaju da njihove patnje nisu priznate".[34]

Tematska debata u GS UN-a

Negativne reakcije na presudu prešle su granice Srbije, pa je tako u aprilu 2013. godine i u Generalnoj skupštini UN-a, uprkos bojkotu od strane SAD, Kanade i još nekih zemalja, kao i sudija i tužilaca MKSJ, održana Tematska debata „Uloga međunarodnog krivičnog prava na pomirenje", zapravo o radu sudova UN-a. Malo je ko od govornika imao lijepu riječ za rad Haškog tribunala, dok su neki učesnici na njegov rad i rezultate gledali sa pozicije „bolje ikakav nego nikakav".[35]

Ja sam bio jedan od 8 panelista na toj Tematskoj debati. Moj prilog nosio je naslov „Selektivna pravda MKSJ".

U referatu sam naglasio, između ostalog, i sledeće:[36]

„6. Srbi su osnivanje Tribunala dočekali sa negodovanjem, smatrajući da je i osnovan sa zadatkom da, kroz formalni sudski postupak, verifikuje u međunarodnoj zajednici već formirano mišljenje o Srbima kao agresorima i zločincima, zbog čega su ga i bojkotovali sve do 2001. godine.

---

32 *Radio Slobodna Evropa*, „Da li će oslobađanje hrvatskih generala pogoršati odnose Beograda i Zagreba", 17.11.2012.

33 *Tanjug*, „Del Ponte iznenađena presudom Gotovini i Markaču", 16.11.2012.

34 *Jutarnji list*, „Brammertz razočaran: 'Razmislit ću o pokretanju postupka preispitivanja presude Gotovini i Markaču!'", 21.11.2012.

35 *Beta, Tanjug, B92*, „Jeremić: Vreme je za istinu", 10.04.2013.

36 http://www.veritas.org.rs/savo-strbac-10-04-2013-selektivna-pravda-mksj/.

7. Za razliku od velike većine Srba, ja sam prihvatio saradnju sa Tužilaštvom MKSJ, objašnjavajući i sebi i drugima da ćemo validnu ocjenu o radu Tribunala moći dati tek kada vidimo kakav će odnos zauzeti prema našim žrtvama i dokazima.

8. Od novembra 1994, kada sam u Kninu ispred „Veritasa" prvi put primio delegaciju Tužilaštva MKSJ, pa sve do donošenja prvostepene presude u predmetu „Oluja", sarađivao sam sa više desetina službenika i funkcionera Tribunala, uključujući istražioce, tužioce i sudije.

9. Nakon svih odluka koje je u svom dvadesetogodišnjem postojanju donio MKSJ, jedino mi ostaje da, sa puno gorčine, priznam da su moji sunarodnici bili u pravu kada su tvrdili, još prilikom njegovog osnivanja, da će taj tribunal dijeliti selektivnu pravdu, ne vodeći se pravnom nego političkom logikom. A selektivna pravda je isto što i nepravda.

10. Činjenica je da su oružane snage RH u akciji „Oluja", u avgustu 1995. godine, izvedenoj uz svakovrsnu pomoć MPRI, za svega nekoliko dana iz Krajine protjerali skoro četvrt miliona Srba, a njihova imanja opustošili, te ih više od 1.800, uglavnom starih i nemoćnih koji su ostali u svojim kućama, pobili i sve to u vrijeme dok su bili pod zaštitom mirovnih snaga UN-a, kao što je činjenica i da MKSJ nikoga nije osudio za taj zločin.

Danas, 18 godina od kada je zločin počinjen i u situaciji kada MKSJ svoje funkcionisanje privodi kraju, možemo sa žalošću konstatovati da taj tribunal u konkretnom slučaju nije ispunio nijedan od ciljeva zbog kojih je osnovan: nije donio pravdu žrtvama; nije doprinio pomirenju, nego ga je ozbiljno ugrozio i svojim presudama ne prevenira činjenje zločina, nego ga nagrađuje i ohrabruje.

11. Volio bih da se nikome više ne desi tragedija krvavog građanskog rata, kakva se desila nama na prostoru bivše Jugoslavije. Ako se ipak negdje nešto slično desi, nemojte dozvoliti da se ponovi tribunal kakav je MKSJ."

Pismo sudije Harhofa

Dana 14. juna 2013. godine, danski mediji su objavili privatno pismo u kojem sudija MKSJ, **Frederik Harhof**, izražava veliku zabrinutost zbog „promjene tribunalovog kursa pod pritiskom vojnog establišmenta nekih uticajnih zemalja", kojima je podlegao predsednik suda Teodor Meron. A u tim su „establišmentima", poput Sjedinjenih Država i Izraela, sugeriše Harhof, došli do zaključka da je sudska praksa Tribunala u primjeni načela komandne odgovornosti otišla predaleko, što bi moglo da ugrozi i neke druge vojne komandante, a ne samo one sa Balkana.[37]

Nedavne oslobađajuće presude generalima Gotovini, Markaču i Perišiću, kao i šefovima srpske tajne policije Stanišiću i Simatoviću, sudiju Harhofa su, kako je

37 http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=90000

napisao, „bacile u duboke profesionalne i moralne dileme", s kakvima se nikada ranije nije suočio. No, najgore od svega je sumnja da su neke od njegovih kolega „podlegle kratkovidim političkim pritiscima, što u potpunosti mijenja premise njegovog rada u službi prava i zakona".[38]

Javnost, piše Harhof, „vjerovatno nikada" neće utvrditi da li su opravdane njegove sumnje da je predsednik Tribunala, američki sudija Teodor Meron, izvršio „masivni pritisak na ostarjelog turskog sudiju" Mehmeta Gineja, da u posljednjem trenutku promjeni svoje mišljenje i pridruži se tjesnoj većini koja je izglasala oslobađajuću presudu Gotovini i Markaču.[39]

Süddeutsche Zeitung o kontroverzama u MKSJ

U kontroverze oko odnosa u vrhu MKSJ umiješao se i njemački dnevnik „Süddeutsche Zeitung", koji, u svom izdanju od 30. septembra 2013. godine, u tekstu pod naslovom „Borba za prevlast na UN-ovom tribunalu" izražava sumnju u radnu sposobnost sudije Mehmeta Gineja, koji je bio i članom Žalbenog vijeća koje je odlučilo o oslobađajućoj presudi za hrvatske generale Gotovinu i Markača: „U Den Haagu više nije nikakva tajna da turski UN-sudija Mehmet Ginej (77) u međuvremenu nije više baš najsigurniji na nogama. I da još samo komunicira pismenim putem. Novo je, međutim, da ostale sudije o tomu pričaju s vanjskim svijetom i da kažu: s Ginejom je stanje puno gore nego što to javnost pretpostavlja. I time čitava stvar postaje politički škakljiva".[40]

„Süddeutsche Zeitung" podsjeća na to da je Ginejev glas bio odlučujući u presudi hrvatskim generalima Anti Gotovini i Mladenu Markaču: „Sudija Ginej, koji je od 1999. član UN-ovog tribunala, upravo sada igra važnu ulogu u ovom tijelu. Pri spornim odlukama je upravo njegov glas bio jezičac na vagi. Njegova odluka je bila odlučujuća i u spornoj oslobađajućoj presudi hrvatskim generalima Anti Gotovini i Mladenu Markaču. (…) Da Ginej u petočlanom žalbenom vijeću nije odlučio zajedno s američkim predsjednikom suda, tada ne bi bilo ni zapanjujuće odluke 3:2 u korist oslobađajuće presude za dvojicu Hrvata".[41]

Nakon Harhofovog pisma i pisanja „Süddeutsche Zeitung" o kontroverzama u MKSJ, Meron je ponovo izabran za predsjednika MKSJ.[42] Za vrijeme boravka u Hagu u novembru 2015. godine, doznao sam da je Harhof „oteran" iz MKSJ.

---

38 Isto.

39 Isto.

40 http://www.dw.com/hr/s%C3%BCddeutsche-zeitung-hrvatske-generale-oslobodio-radno-nesposoban- sudac/a-17124399.

41 Isto.

42 http://www.blic.rs/Vesti/Svet/409217/Teodor-Meron-treci-put-predsednik-Haskog-tribunala.

Umjesto zaključka

Zoran Pusić, predsjednik Komiteta za ljudska prava iz Zagreba: „Presuda Žalbenog vijeća izazvala je u Hrvatskoj i Srbiji euforične reakcije suprotnog predznaka. Malo koji političar može si dopustiti da ne dijeli opće oduševljenje „pobjedom pravde", odnosno opću frustriranost i ogorčenje „očitom nepravdom". Međutim, u ovom slučaju, za „iracionalno ponašanje balkanskih urođenika", kako nas intimno doživljava dio međunarodne zajednice, priličnu odgovornost snosi jedna od najrespektabilnijih međunarodnih sudskih institucija, zamišljena kao visoko stručna i visoko moralna, iznad svih korupcija i političkih utjecaja. Razlika između osude na 24 godine zatvora i oslobađajuće presude, donesene bez i jedne nove činjenice, svjedočenja ili dokaza ozbiljna je mrlja na rad MKSJ; ili je Raspravno ili je Žalbeno vijeće gadno pogriješilo".[43]

PRESUDA MSP PO UZAJAMNIM TUŽBAMA HRVATSKE I SRBIJE O GENOCIDU

Tužba

Vlada Republike Hrvatske (dalje tužitelj) je 2. jula 1999. godine podnijela Međunarodnim sudom pravde (MSP) u Hagu tužbu (prijavu za pokretanje postupka)[44] protiv Savezne Republike Jugoslavije (SRJ)[45] u vezi spora koji se tiče navodnog kršenja Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida[46] (Hrvatska v. Srbija).

Hrvatska se pozvala na član IX Konvencije o genocidu[47] kao osnov za nadležnost suda nad ovim slučajem.

---

43 *Sens*e, „Kako izbjeći da nas presuda ne osudi na sukob", 30.11.2012.

44 Application instituting proceedings, http://www.icj-cij.org/docket/files/118/7124.pdf.

45 Pismom od 5. februara 2003, SRJ je obavijestila MSP da je, usvajanjem i objavom ustava Srbije i Crne Gore, Skupština SRJ, na sjednici održanoj 4. febraura 2003, promijenila ime države iz „Savezna Republika Jugoslavija" u „Srbija i Crna Gora". Nakon toga, na osnovu rezultata referenduma, održanog u Crnoj Gori 21. maja 2006. (po pravu iz Ustavu SCG), Narodna skupština Republike Crne Gore usvojila je Deklaraciju o nezavisnosti 3. juna 2006, na osnovu kojega „Republika Srbija" (nadalje „Srbija") ostaje kao jedini tuženi u ovom slučaju (Presuda iz 2008, MSP Izvještaj, strana 421–423, paragrafi 23–24).

46 Konvenciju je usvojila Generalna skupština UN 9. decembra 1948. godine, a stupila je na snagu 12. januara 1951. godine; http://www.preventgenocide.org/yu/pravo/konvencija.htm.

47 Član IX: Sporovi između strana ugovornica, odnosno tumačenja, primene i izvršenja ove konvencije, podrazumevajući tu i sporovi koji se unose na odgovornost neke države po predmetu

Dvije godine kasnije, 1. marta 2001, u okviru roka koji joj je dat nakon zatraženog produženja,[48] Hrvatska dostavlja MSP Memorijal,[49] zapravo izmjenjenu i dopunjenu verziju prve tužbe, u kojem je odustala od njenog dijela koji je govorio o tome da je Srbija počinila genocid i nad Srbima u Hrvatskoj („dupli genocid") time što ih je prisilila da izbjegnu iz Krajine, jer je takva konstrukcija, očito, ipak bila previše „maštovita" da bi je međunarodne sudije ozbiljno uzele u obzir.[50]

Tužbom se traži da sud objavi da je Srbija, kao pravna sljednica SRJ, kriva za zločine genocida u Hrvatskoj; da sud naredi Srbiji da kazni sve odgovorne za ratne zločine počinjene na području Hrvatske u periodu od 1991. do 1995. godine, ako žive u Srbiji i ako su državljani Srbije; da sud naredi Srbiji da objavi podatke o nestalim licima i vrati oteto kulturno blago, te da naloži Srbiji da isplati odštetu kako pojedincima tako i državi Hrvatskoj po utvrđenju suda.

Hrvatska tereti Srbiju za genocid počinjen od 1991. do 1995. godine zbog direktne kontrole nad JNA, agentima službe bezbjednosti i različitim paramilitarnim grupama, na teritoriji Hrvatske, u oblasti Knina, istočnoj i zapadnoj Slavoniji i Dalmaciji, te da je to rezultiralo „etničkim čišćenjem" Hrvata.

Presuda o nadležnosti

Pred MSP-om, u vremenu od 26. do 30. maja 2008. godine, održana je preliminarna rasprava po tužbi RH protiv Srbije za genocid i agresiju, na kojoj se raspravljalo o prigovorima Srbije o nenadležnosti MSP u konkretnom sporu.

MSP se presudom od 18.11.2008. godine[51] oglasio nadležnim po tužbi RH protiv Srbije za genocid i agresiju. Odbačeni su svi prigovori Srbije o nenadležnosti, osim onoga koji je osporavao nadležnost toga suda za period do 27. aprila 1992. tj. do konstituisanja SRJ, o kojem će se odlučiti u toku glavnog pretresa.

Odluka Vlade Srbije o kontratužbi

Samo dva dana po donošenju odluke MSP-a o nadležnosti, Vlada Srbije donijela je odluku da se započne procedura podnošenja kontratužbe MSP-u protiv Hrvatske

genocida ili kojeg drugog dela pobrojanog u članu III, biće izneseni pred Međunarodni sud pravde, na traženje jedne od strana u sporu.

48 Autori Memorijala su hrvatski profesori Ivo Josipović, bivši predsjednik RH, i Ivan Šimonović, bivši ministar pravosuđa u Vladi RH a sada pomoćnik Generalnog sekretara SB UN-a za ljudska prava.

49 Memorial of Croatia, http://www.icj-cij.org/docket/files/118/18172.pdf.

50 Radoje Arsenić, „Zagreb ne očekuje pirovu pobedu, već koristan poraz", *Politika*, 18.11.2000.

51 Summary of the Judgment of 18 November 2008, http://www.icj-cij.org/docket/files/118/14913.pdf.

za genocid nad Srbima iz Hrvatske bivše RSK u ratu devedesetih prošlog vijeka. Vlada je odlučila i da formira Pravni tim radi utvrđivanja istine o sukobu i zločinima na teritoriji Hrvatske tokom rata 1991–1995. godine.[52]

Kontratužbeni zahtjev

Kontratužbeni zahtjev sastoji se iz dva dijela.[53]

U prvom se predlaže sudu da odbije sve tužbene zahtjeve iz tužbe RH koji se tiču činjenja ili nečinjenja, bez obzira koja im je pravna kvalifikacija, a odigrali su se prije 27. aprila 1992. godine, tj. prije nego što je SRJ postala država, ili alternativno, prije 8. oktobra 1991. godine, kad ni Hrvatska ni SRJ nisu postojale kao nezavisne države; odnosno, da se tužbeni zahtjevi iz tužbe RH koji se tiču navodnog kršenja obaveza iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, prije i poslje 27. aprila 1992. godine (alternativno prije i poslije 8. oktobra 1991) odbiju jer nemaju uporišta ni u pravu ni u činjenicama.

U drugom dijelu se predlaže da sud utvrdi da je RH prekršila obaveze iz Konvencije za vrijeme i poslije operacije „Oluja" u avgustu 1995. godine počinivši, u namjeri da uništi etničke Srbe koji su živjeli u regiji Krajina (u UNPA zonama Sjever i Jug) u Hrvatskoj, sljedeća djela: ubijanje pripadnika te grupe; uzrokovanje teških fizičkih i mentalnih povreda pripadnicima te grupe i namjerno ih podvrgavajući takvim životnim uslovima koji dovode do njihovog uništenja (alternativno – da je RH prekršila obaveze iz Konvencije planiranjem izvršenja genocida nad etničkim Srbima u Krajini), te što je propustila i još uvijek propušta da kazni počinioce zločina genocida nad srpskom etničkom zajednicom koja je živjela u regiji Krajina.

Zatim, da se za kršenje međunarodnog prava utvrdi odgovornost RH tako što će joj se naložiti da odmah preduzme neophodne mjere za suđenje počiniocima krivičnih djela genocida ili bilo kojeg drugog djela iz Konvencije, počinjene prije, za vrijeme i poslije akcije „Oluja" i da snosi posljedice neodgovornog kršenja međunarodnog prava: plaćanjem odštete svim pripadnicima srpske etničke zajednice iz RH za svu pretrpljenu štetu prouzrokovanu činom genocida; da uspostavi sve neophodne mjere i da obezbjedi sigurnost za bezbjedan i slobodan povratak pripadnika srpske etničke grupe iz RH i da osigura uslove za njihov miran i normalan život, uključujući potpuno poštivanje njihovih nacionalnih i ljudskih prava i da izmjeni Zakon o blagdanima, spomenicima i neradnim danima, tako što će ukinuti „Dan pobjede i domovinske zahvalnosti" i „Dan hrvatskih branitelja" kao dan trijumfa u genocidnoj operaciji „Oluja", sa liste praznika.[54]

---

52 *DW*, „Beograd i zvanično doneo odluku o kontratužbi protiv Hrvatske", 21.11.2008.

53 Reply of Croatia – volume V, http://www.icj-cij.org/docket/files/118/18206.pdf.

54 Savo Štrbac, *Hronika prognanih krajišnika* – 2, Banja Luka, 2010, str. 224.

Glavni pretres

Glavni pretres pred sedamnaestočlanim vijećem[55] MSP-a održan je od 3. marta do 1. aprila 2014, na kojem su stranke iznosile argumente i replike.[56]

Hrvatska je na glavnoj raspravi, na ročištu održanom 21. marta, u završnoj riječi, postavila konačni tužbeni zahtjev, koji je identičan onom postavljenom u Memorijalu, opisanom u tački 1.8.[57]

Srbija je na glavnoj raspravi, na ročištu održanom 28. marta, u završnoj riječi, postavila svoj konačni tužbeni zahtjev, koji je identičan onom postavljenom u kontratužbi, opisanom u tački 6, s tom razlikom što je odgovornost Republike Hrvatske, pored genocida, alternativno proširila i na sva druga djela iz člana III (b), (c), (d) i (e) Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida i to: planiranjem izvršenja genocida, neposrednim i javnim podsticanjem na vršenje genocida, pokušajem genocida i saučesništvom u genocidu protiv srpske nacionalne i etničke grupe u Hrvatskoj, kao takve, koja je u značajnom dijelu živjela u Krajini.[58]

Presuda o meritumu

Međunarodni sud pravde presudom objavljenom 3. februara 2015.[59] odbio je hrvatsku tužbu i srpsku kontratužbu za kršenje Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Od 17 sudija najvišeg svjetskog suda, njih 15 je zaključilo da zločini protiv nesrpskog stanovništva na području Istočne i Zapadne Slavonije, Korduna, Banije, Like i Dalmacije, „nisu počinjeni s namjerom potpunog ili djelimičnog uništenja" Hrvata kao grupe.[60] Srpska kontratužba, koja se odnosi na zločine počinjene nad krajiškim Srbima tokom i nakon operacije „Oluja" u ljeto 1995. godine, odbijena je jednoglasno.

---

55 Sastav vijeća: *predsednik* Tomka, *potpredsednik* Sepulveda-Amor, *sudije* Owada, Abraham, Keith, Bennouna, Skotnikov, Cancado Trindade, Yusuf, Greenwood, Xue, Donghue, Gaja, Sebutinde, Bhandari; *Ad-hoc sudije*: Vukas, Kreća.

56 Hrvatski pravni tim: Vesna Crnić-Grotić, glavni zastupnik, i članovi: Andreja Metelko-Zgombić, Helen Law, James Crawford, Philippe Sands, Sir Keir Starmer, Jana Špero, Blinne Ni Ghralaigh, Maja Seršić, Davorin Lapaš, Anjolie Singh. Srpski pravni tim: Saša Obradović, glavni zastupnik, William Schabas, Andreas Zimmermann, Christain Tams, Novak Lukić, Dušan Ignjatović, Wayne Jordash.

57 http://www.icj-cij.org/docket/files/118/18422.pdf presuda para. 51.

58 Isto.

59 Presuda, http://www.icj-cij.org/docket/files/118/18422.pdf.

60 Za: *predsjednik* Tomka, *potpredsjednik* Sepulveda-Amor, *sudije* Owada, Abraham, Keith, Bennouna, Skotnikov, Yusuf, Greenwood, Xue, Donoghue, Gaja, Sebutinde, Bhandari; *ad hoc sudija* Kreća; Protiv: *sudija* Cancado Trindade; i *ad hoc sudija* Vukas.

Sud je utvrdio da neka od krivičnih djela – ubistva i nanošenje teških tjelesnih i duševnih povreda – koja su počinili pripadnici JNA, srpskih i hrvatskih snaga, predstavljaju materijalni element genocida (*actus reus*). Ipak, u oba slučaja je zaključeno da nije bilo specifične genocidne namjere (*dolus specialis*): da se hrvatsko ili srpsko stanovništvo uništi u cjelini ili djelimično. Umesto toga, sud je zaključio da su zločini počinjeni sa namjerom „nasilnog uklanjanja" i „etničkog čišćenja" hrvatskog stanovništva sa područja Istočne i Zapadne Slavonije, Korduna, Banije, Like i Dalmacije, odnosno srpskog stanovništva iz Krajine.[61]

Reagovanja

U izjavama nakon izricanja presude, predstavnici zvaničnog Beograda i Zagreba trudili su se da nalaze najvišeg svjetskog suda, koji presuđuje u sporovima između država, predstave u što povoljnijem svjetlu po njihovu stranu. Tako je ministar pravosuđa Hrvatske, **Orsat Miljenić**, u prvi plan isticao da presuda potvrđuje da su JNA i srpske snage izvršili agresiju na Hrvatsku[62], dok je za ministra pravde Srbije, **Nikolu Selakovića**, najvažnije da je Sud konstatovao da su u „Oluji" počinjeni zločini i da je egzodus krajiških Srba za hrvatsko rukovodstvo bio planirana i „poželjna" posljedica vojne operacije.[63]

Za šefa srpskog Pravnog tima, **Sašu Obradovića**, kontratužba je ispunila dvojaki cilj, „s jedne strane, pojačali smo našu odbranu, što je svakako doprinelo i da hrvatska tužba bude u celosti odbijena, a, s druge strane, predstavili smo MSP, što je on u obrazloženju presude i konstatovao, da su zločini tokom operacije „Oluja" izvršeni i da se o operaciji „Oluja" više ne može govoriti kao o zakonitoj akciji s ciljem oslobađanja određenih teritorija".[64]

Profesor **Mirjan Damaška**,[65] šef hrvatskog Pravnog tima do glavnog pretresa, komentariše za HRT: „Odluka Suda da genocida nije bilo ne znači stoga da doga-

61 http://www.icj-cij.org/docket/files/118/18422.pdf , para. – 479. „U ovom slučaju, Sud smatra nespornim da je značajan dio srpske populacije iz Krajine napustio taj region kao direktnu posljedicu vojnih akcija koju su sprovodile hrvatske snage u okviru operacije „Oluja" i, naročito zbog granatiranja četiri grada na koja se pozivamo gore. To dalje znači da transkripti Brionskog sastanka, na koje ćemo se pozvati kasnije (vidi paragrafe 501–507 dolje), jasno stavljaju na znanje da je hrvatski politički i vojni vrh i te kako bio svjestan da će operacija „Oluja" izazvati masovni egzodus Srba; oni su do izvjesne granice svoje vojne planove zasnivali na takvom egzodusu, koji nisu smatrali samo mogućim, već i poželjnim (vidi pragraf 504 dolje)."

62 *Blic*, „Miljenić: Srbija će morati da sudi funkcionerima JNA, ili će Hrvatska to učiniti", 03.02.2015.

63 *RTS*, „Reagovanja na presudu MSP", 03.02.2015.

64 *Tanjug,* „Presuda MSP očekivana", 03.02.2015.

65 Dr Damaška nakon karijere na Pravnom fakultetu u Zagrebu, gdje je bio jedan od najvećih naučnih autoriteta na području krivičnog prava, nakon „Hrvatskoga proljeća" odlazi u SAD.

đaji koji su dali povoda parnici ne predstavljaju druge izvanredno teške zločine protiv čovječnosti i ratnog prava. Bilo bi stoga pogrešno kad bi zločinima pogođene osobe pomislile da im se presudom Međunarodnog suda pravde odriče status žrtve teških kriviičnih djela. Naprotiv, obrazlažući zaključak većine sudija da Hrvatska nije dokazala genocidnu namjeru Srbije, presuda jasno utvrđuje postojanje tih zločina. Bila bi još veća pogreška pomisliti da okolnost što Srbija nije osuđena za genocid znači da se ne može smatrati agresorom. Država može biti odgovorna za genocid a da nije počinila agresiju, baš kao što može počiniti agresiju a da ne bude odgovorna za genocid. Unatoč gubitku parnice, s njom povezani troškovi i napori hrvatskoga pravnog tima nisu ostali potpuno bez ploda. Iz presude se stiječe jasna slika o kalvariji kroz koju je Hrvatska prošla tijekom Domovinskog rata".[66]

Profesor Damaška, priznaje da je saznanje o teškim stradanjima „naših ljudi" međunarodna javnost mogla dobiti i iz presuda MKSJ ali „samo u nepovezanim fragmentima zbog izolovanih činjeničnih utvrđenja u postupcima protiv određenih osoba". Tome nasuprot, presuda MSP, kaže prof. Damaška, „pruža sad panoramsku sliku strahota koje su se tokom rata dogodile u Hrvatskoj". I upravo je to, po njemu, bio dovoljan razlog da se od tužbe ne odustane.[67]

Po mišljenju prof. Damaške, izgledi na uspjeh bili bi malo bolji da su tužbu izmijenili, odnosno da su je ograničili na ono što bi bilo lakše dokazati i što bi sudije lakše „progutale" iz političkih razloga. Umjesto da se Srbija tuži da je prekršila Konvenciju o genocidu time da je sama počinila genocid, trebalo je „preinačiti tužbu pa tužiti Srbiju da je prekršila Konvenciju time što nije spriječila genocid neke paramilitarne grupe kojoj se genocidna namjera u nekoj epizodi mogla lakše dokazati". Ovakvo svoje mišljenje prof. Damaška dovodi u vezu sa činjenicom da je Konvencija o genocidu izvorno zamišljena samo zato da se utvrdi odgovornost države za nesprečavanje i nekažnjavanje genocida, te dodaje da je stav da država sama svojim genocidnim ponašanjem može prekršiti Konvenciju izraženu tek u parnici Bosne protiv Srbije unatoč protivljenju sadašnjeg predsjednika Međunarodnoga kriviičnog suda.[68]

Za profesora Šabasa, člana srpskog Pravnog tima, „Presuda MSP u sporu između Srbije i Hrvatske bila je potpuno predvidljiva" i u skladu je sa pristupom koji je taj sud zauzeo u slučaju spora BiH i Srbije 2007. godine i koju je „pozdravio kao razuman i oprezan pristup razumjevanju zločina genocida u skladu sa Konvencijom o genocidu iz 1948. godine". Iako mu je teško da komentariše nedavnu presudu MSP kao nezavisni naučnik zbog njegovog direktnog angažovanja na

---

Redovni je član Američke akademije nauka i umjetnosti, te dopisni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

66 *HRT*, „Ekskluzivni intervju s prof. Damaškom", 08.02.2015.

67 Isto.

68 Isto.

slučaju, vjeruje da je to ispravan pristup. Smatra da je to dobro za reputaciju i kredibilitet suda i da „dosljednost u presudama podstiče poštovanje prema institucijama".[69]

Kako su sudije pomenule više puta, njihovu nadležnost ograničavala je definicija genocida. Ukoliko ne nađu da postoji kršenje Konvencije o genocidu, oni ostaju bez nadležnosti. Ipak, kaže prof. Šabas, na raznim mjestima u presudi postoji priznanje da je bilo velikih zloupotreba u vezi sa operacijom „Oluja". U širem smislu, sud kao da govori da on nije baš najbolje mjesto za odlučivanje o takvim pitanjima. Po njemu, „pravo mjesto za pravdu za žrtve zločina u vezi sa operacijom „Oluja" jeste Haški tribunal. Ali i tu su žrtve bile užasno razočarane".[70]

Na pitanje „da li suđenja u ovakvim slučajevima pomažu ili ometaju proces pomirenja", advokat Vejn Džordaš, član srpskog Pravnog tima, odgovara: „Svaka država i slučaj su drugačiji i zavise od konteksta. Važno je ne očekivati previše od sudskog procesa, koliko god on izgledao važan u datom trenutku. Pomirenje je, naravno, dugo i komplikovano putovanje uslovljeno mnogim stvarima – vremenom, opraštanjem, nadom i borbom za bolje sutra. Na političarima i drugim liderima je da kreiraju mir, kao što su oni pre njih spremno ušli u rat. Sudovi su deo procesa pomirenja, u kojem su najvažniji odgovornost i transparentnost. Koliko god dobre ili pogrešne bile odluke MSP-a ili Haškog tribunala, one pružaju neke odgovore i izglede za završetak procesa, što je bolje nego ništa".[71]

I za kraj citirat ću riječi prof. Šabasa iz poruke koju je poslije objave presude uputio Saši Obradoviću, šefu srpskog Pravnog tima: „Dopustite da Vam čestitam na onome što, siguran sam, Srbija razumije kao dobar rezultat. To je bio drugi najbolji mogući rezultat. Jedina bolja stvar bi bila srpska pobjeda i poraz Hrvatske, ali to nikada nije bilo baš realno za očekivati".[72]

Odnos između presuda MKSJ i MSP

MSP je svojom presudom osnažio utvrđenja Pretresnog vijeća Haškog tribunala (MKSJ) o zločinima počinjenim nad Srbima tokom i nakon operacije „Oluja". Naime, gdje god Žalbeno vijeće nije preinačilo prvostepenu presudu, a nije ni

69 Jelena Cerovina, „Haški tribunal je razočarao žrtve Oluje", *Politika*, 19.02.2015.

70 Isto.

71 Katarina Živanović, „Vejn Džordaš: Sud nije odlučivao da li je Oluja bila etničko čišćenje", *Danas*, 19.02.2015.

72 Poruka se nalazi u arhivi „Veritasa".

ulazilo u analizu ubistava[73] i zlostavljanja[74] koje je utvrdio prvostepeni sud, MSP ih je prihvatio kao utvrđene.[75] Ovakav stav MSP-a o, po mnogo čemu, kontroverznoj presudi MKSJ u slučaju „Gotovina" daje potpuno novu dimenziju i otvara mnoga pitanja i mogućnosti oštećenim Srbima u traženju obeštećenja, a organima gonjenja i u Srbiji i u Hrvatskoj nameću obavezu da otkriju i procesuiraju počinioce.

Prevedeno na obični jezik, MSP je kroz obrazloženje svoje presude mnogo „zamutio" do tada „čistu kao suza" operaciju „Oluja", kvalifikujući je kao akciju etničkog čišćenja, koje nije doseglo nivo genocida. Hrvati su htjeli srpsku teritoriju

---

73 Isto, para. *488.* – „Pretresno vijeće je bilo dovoljno uvijereno, na osnovu tih dokaza, da prihvati da su hrvatske vojne jedinice i specijalna policija izvršile ubistva Srba u najmanje sedam gradova u Krajini.
Stoga Vijeće smatra utvrđenim da je četvero Srba ubio jedan ili više pripadnika hrvatske specijalne policije 7. avgusta 1995. u Oraovcu, opština Donji Lapac *(Gotovina, prvostepena presuda, paragrafi 217–218*), i da su troje ljudi ubili pripadnici hrvatske vojske u opštini Ervenik (dvoje 7. avgusta 1995. u selu Mokro Polje i jedan negdje oko 18. avgusta u selu Oton Polje) (*ibid*., paragrafi 226–227, 231–232). Takođe su potvrdili ubistva troje ljudi od strane pripadnika hrvatske vojske u selu Zrmanja, opština Gračac, u avgustu i septembru 1995. *(ibid*., paragrafi 246, 254–256), jedne osobe u selu Rudele, opština Kistenje, početkom avgusta 1995. (*ibid*., paragraf 312), i jedne osobe u Kolarini, u opštini Benkovac, 28. septembra 1995.(*ibid.,* paragrafi 207, 1848). Na kraju, smatrali su utvrđenim da su određena ubistva počinili pripadnici hrvatskih vojnih jedinica i specijalne policije u opštinama Knin i Orlić sa ukupnim brojem od 23 žrtve u Kninu između 5. i 25. avgusta 1995. (*ibid*., paragrafi 313–481) i devet u Orliću 6. avgusta iste godine (*ibid*., paragrafi 489–526). Pretresno vijeće je našlo da su sve žrtve bili civili ili ljudi koji su bili zarobljeni ili su na drugi način položili *hors de combat (ibid*., paragrafi 1733, 1894)."

74 Isto, para. 495. „Ista razmatranja, koja su izložena u prethodnoj sekciji, koja se tiču navodnih ubistava Srba u UNPA zonama naveli su sud da utvrdi da postoji dovoljno dokaza o zlostavljanju Srba. Pretresno vijeće ICTY-a u slučaju Gotovina nalazi da su se takve stvari događale, i smatra utvrđenim da su srpski civili i vojnici koji su položili oružje bili zlostavljani od strane hrvatskih jedinica i specijalne policije u najmanje četiri grada u Krajini; ova djela detaljno su opisana u sekciji IV ove Presude.
Stoga Pretresno vijeće smatra utvrđenim da je srpski civil po imenu Konstantin Drča bio uhapšen izvan svoje kuće oko 16.30 sati, 11. avgusta 1995, uhapsili su ga ljudi u uniformama, naoružani automatskim puškama, i transportovali su ga u neku kuću u Benkovcu, gdje je držan do 15. marta 1996. Tokom svog zatočeništva, pripadnici hrvatske policije (VP) tukli su ga nekoliko puta i prijetili mu da će mu prerezati vrat (*Gotovina,* prvostepena Presuda, paragraf 1111). Pretresno vijeće je takođe našlo da je u Gračacu civil po imenu Bogdan Brkić bio žrtva zlostavljanja – zlostavljali su ga pripadnici hrvatske vojske (HV), koji su ga vezali za drvo, stavljajući mu pod noge neke krpe, a zatim ih upalili, nanoseći mu fizičku bol (*ibid*., paragraf 1120). U Kninu, 5. avgusta 1995. i u danima nakon toga, deset Srba je bilo – često bezobzirno – tučeno, zastrašivano, povređivano ili zlostavljano od strane hrvatske vojne policije i vojske (*ibid*., 316, 322, 476, 1136, 1138, 1141, 1146). Žrtve su bili civili ili vojnici koji su položili oružje. U Orliću, 16. avgusta 1995, pripadnici hrvatske vojne jedinice i specijalne policije namjeravali su da spale jednu stariju Srpkinju (*ibid*., paragraf 1158)".

75 Isto, para. 491. „Sud stoga smatra da činjenični nalazi Pretresnog vijeća o ubijanjima Srba, tokom i nakon operacije „Oluja", u UNPA zonama mora biti prihvaćeno kao „vrlo uvjerljivo", jer oni nisu „oboreni žalbom".

bez Srba očekujući da oni sami odu, a ne da ih „unište u cjelosti ili djelimično". A da bi ih natjerali da napuste svoja vjekovna ognjišta granatirali su njihove gradove i izbjegličke kolone, ubijali zaostale civile i vojnike, pljačkali i uništavali njihova imanja i spriječavali im povratak.[76]

MSP je kroz obrazloženje presude dao i odgovor što je to, ako već nije genocid, što se desilo krajiškim Srbima tokom i nakon akcije „Oluja", a dao im je i solidnu osnovu da pravnim putem nastave tražiti ostvarenje ostalih (sporednih) zahtjeva iz kontratužbe: procesuiranje počinilaca svih ratnih zločina nad njihovim sunarodnicima, obeštećenje za uništenu imovinu i izgubljene živote, održivi povratak i puno poštovanje njihovih nacionalnih i ljudskih prava.[77]

Dan pobjede i Domovinske zahvalnosti na hrvatskoj i Dan sećanja na srpskoj strani

Premijer Srbije **Aleksandar Vučić** objavio je 26. juna da su vlade Srbije i Republike Srpske nakon zajedničke sjednice donijele odluku da zajednički obilježavaju 5. avgust kao Dan sećanja na stradale i prognane Srbe.

Istog dana, **Vesna Pusić**, potpredsednica hrvatske vlade, poručila je kako proslava godišnjice „Oluje" nije slavljenje stradanja ljudi, nego dana kad je „zločinačka Miloševićeva politika, koja je počela rat, 5. avgusta 1995. u Hrvatskoj definitivno poražena i okončana". „Peti avgust 1995. dan je kada je Hrvatska, koja je četiri godine bila presječena i okupirana Miloševićevom vojskom i milicijama, ponovo ujedinila svoju teritoriju. To je omogućilo završetak rata i to je ono što Hrvatska slavi i što bi svi trebalo da poštuju", dodatno je pojasnila ministarka Pusić.

Ne začuđuje brza i neobično oštra reakcija Vesne Pusić pošto istog dana Hrvatska slavi dva državna praznika: Dan pobjede i domovinske zahvalnosti i Dan hrvatskih branitelja. Ove godine je, zbog jubilarnih 20 godina, Hrvatska pojačala slavljenje godišnjice „Oluje" i sa vojnom paradom koja je održana 4. avgusta u Zagrebu.

Za vrijeme održavanja pomenutih godišnjica bilo je mnogo iskričavih izjava i neprimjerenih ponašanja i sa jedne i sa druge strane, što je dovelo i do obostranih protestnih nota:

Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije 6. avgusta 2015. izražava najoštriji protest Ministarstvu vanjskih i europskih poslova Republike Hrvatske povodom izjava i postupaka prilikom obeležavanja 20. godišnjice vojne akcije „Oluja", tokom koje je ubijeno preko dve hiljade civila i trajno prognano više od dve stotine hiljada Srba, državljana Republike Hrvatske.

---

76 Savo Štrbac, „Hrvatska da ne slavi 'Oluju'", *Večernje novosti*, 05.02.2015.

77 Isto.

U protestu se navodi „u prisustvu najviših hrvatskih zvaničnika, u Kninu su 5. avgusta 2015. godine uzvikivane parole koje predstavljaju ne samo govor mržnje, nego i poziv na linč i uništenje Srba („ubi ubi Srbina", „Za dom spremni", „Mi Hrvati ne pijemo vina, pijemo krv četnika iz Knina" i dr.), uz isticanje fašističkih simbola Nezavisne Države Hrvatske, u godini kada Evropa obeležava 70. godišnjicu pobede nad fašizmom.[78]

Istoga dana i Ministarstvo spoljnih i evropskih poslova Hrvatske uputilo je Ambasadi Srbije u Zagrebu protest u kojem se zahtjeva da Srbija što prije sankcioniše one koji su pred Ambasadom u Beogradu zapalili hrvatske zastave. Pomoćnik hrvatske šefice diplomatije Željko Kuprešak saopštava „da je nedopustivo da optuženi ratni zločinac Vojislav Šešelj sa nekolicinom svojih pristalica, neometan od strane policije, pali hrvatsku zastavu i svojim izjavama podseća na retoriku iz '90. godina 20. veka". Dodaje da događaji koji su prethodili incidentu nisu donijeli smirivanju situacije, racionalnom i odgovornom djelovanju, kao i da govori visokih funkcionera Srbije kontraproduktivno djeluju na normalizaciju odnosa između zemalja.

„U tom kontekstu izjave predsednika Srbije Tomislava Nikolića da Hrvatska „Olujom" slavi pobedu i dan kad je obnovljena država ostala od Pavelića, a bila priznata jedino od Hitlera smatramo potpuno netačnim, uvredljivim, nedopustivim i neodgovornim", navodi se u saopštenju.[79]

Umjesto zaključka

Sve da Hrvatska slavi „ponovno ujedinjenje teritorije", kako to navodi gospođa Vesna Pusić, postavlja se retoričko pitanje: kako razlučiti šta je vrednije: „okupirana" teritorija od 10.400 kvadratnih kilometara sa više od 220.000 domicilnih ljudi ili ta ista „ujedinjena" teritorija bez svih tih ljudi, pa makar bili i Srbi. Odgovor na ovo pitanje ujedno je i odgovor na pitanje treba li „Oluju" slaviti, žaliti ili tihovati.

78 http://www.blic.rs/Vesti/Politika/580973/Srbija-uputila-demars-Hrvatskoj-zbog-provokacija.

79 http://www.intermagazin.rs/hrvatska-uputila-protest-srbiji/.

IV

IDEOLOGIZACIJA I INSTRUMENTALIZACIJA FILMA U JUGOSLOVENSKIM SUKOBIMA

UDK 791.222(497.1)

Nikola Mlađenović[1]
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

SOCIJALIZAM I ETNIČKA HIJERARHIJA: SRBI I HRVATI NA JUGOSLOVENSKOM FILMU

Sažetak: Članak prikazuje specifične srpsko-hrvatske odnose moći u jugoslovenskim filmskim narativima. Naglašavaju se etničke hijerarhije unutar socijalističkog koncepta „bratstva i jedinstva", koji je najčešće shvatan kao ideološki uprošćen i monolitan. Korišćenjem primjera iz dva filma, *Braća po materi* i *Kad čuješ zvona*, predstavljene su simboličke rezolucije društvenih tenzija između dva etniciteta. To potvrđuje kako viđenje Mihaila Bahtina o ideološkim znakovima kao arenama borbe, tako i tvrdnju Fredrika Džejmsona da magični narativi riješavaju društvene kontradikcije. U oba slučaja, jedan etnicitet proizvodi odnos moć/znanje, pomoću kojeg podređuje drugu grupu. Hrvatski film koristi diskurs orijentalizma, dok srpski rekonstruiše konflikt kao porodični spor, dodajući mu intimnu i emocionalnu stranu.

Ključne riječi: Jugoslavija, etnička hijerarhija, partizanski film, kulturna hegemonija, Srbi, Hrvati, bratstvo i jedinstvo

Izraz „bratstvo i jedinstvo" smatran je za temelj jugoslovenskog socijalizma, tekovinu Narodnooslobodilačke borbe. Ipak, nerijetko je držan i za ideološki zamagljen i patetičan termin, koji ne posjeduje dovoljno emocionalne i simboličke supstance.[2] Povrh toga, „bratstvo i jedinstvo" nekima djeluje kao još čudnija formula od trojne koja joj je prethodila (Srbi, Hrvati, Slovenci), jer doslovno shvaćena stoji kao oksimoron.[3] Naime, sama ideja bratstva sadrži određeni stepen jedinstvenosti, u smislu zajedničkog identiteta i kolektivnog djelovanja. S druge strane, jedinstvo podrazumijeva bar neki vid bratskog ophođenja. Iz te perspektive slijedi da

1 Student doktorskih studija na Fakultetu političkih nauka – Univerzitetu u Beogradu, nmladjenovic@yahoo.com

2 Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988, str. 7.

3 Andrew Baruch Wachtel, *Making a nation, breaking a nation: Literature and cultural politics in Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford, 1998, p. 132.

problematično bratstvo mora biti dopunjeno jedinstvom, koje bi amortizovalo potencijalne razlike i neslaganja. Bratstvo, samo po sebi, dakle, nije naročito stabilna forma novog socijalističkog društva.

Istraživanja jugoslovenske popularne kulture često izbjegavaju ove nejasnoće, i posmatraju „bratstvo i jedinstvo" kao umnogome propagandistički element u različitim kulturnim fenomenima. Prikazuje se razvoj jugoslovenske kulture od naglaska na jedinstvu ka isticanju bratstva, koje je izlaskom iz oksimorona lako preraslo u bratoubilački rat. Riječ je o postepenoj destrukciji same ideje jugoslovenske nacije, od unitarnog ka dijeljenom identitetu, pa do nepostojanja istog. Jugoslovenska kultura je od početka imala podršku države, pa se pretpostavlja da je uz aparat prinude i solidan ekonomski rast kontrolisala međuetničke razmirice, koje su nakon sloma socijalizma prosto oslobođene.

Prvenstveno je razmatrano sistematsko nametanje određenih vrijednosti, ali ne i protivrječni odnosi moći, odnosno kultura nije posmatrana kao područje borbe za ideološki uticaj. U tom smislu stojimo pred izborom da je jugoslovenska kulturna politika ili sama proizvela nestanak zajedničkog identiteta ili taj identitet nikada nije ni odgovarao stanju na terenu. Primjera radi, film *Valter brani Sarajevo* završava jednim trijumfom jugoslovenstva, tako što se čitav grad i pripadnici svih etniciteta zajednički imenuju „Das ist Walter!" od strane njemačkog oficira. Takav film može biti „istinski prikaz fundamentalnih ideala"[4] ili samo „demonstracija osnivačkih mitova socijalističke Jugoslavije"[5] prihvaćenih na retoričkom nivou, pošto su činili tanku vezu između južnoslovenskih naroda.

U oba slučaja, posebno epskih ekranizacija partizanske borbe, naglašavaju se klišeizirani momenti u kojima „bratstvo i jedinstvo" stoji kao ideološki monolit.[6] Bilo da je riječ o značajnom faktoru integracije ili iluziji, u jugoslovenskom filmu ono stoji „neukaljano", iako bi samom svojom formulom trebalo da sadrži odnose etno-nacionalnih elemenata. Obe perspektive, dakle, posmatraju formulu na puritanski, apstraktni način, a ne kao kompleksno prožimanje srpskog, hrvatskog i inih identiteta. Kada bi se politička teorija preslikala na analizu popularne kulture, „hibridna organizacija društva" ogledala bi se u odnosu neefikasne federacije i nezadovoljnih republika, unaprijed suočena sa neriješivim „problemom realizacije federalizma na osnovu pluralnog suvereniteta".[7] Politički sistem bi se pokazao

4 Robert J. Donia, *Sarajevo: a biography*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006, p. 238.

5 Pavle Levi, *Disintegration in Flames: aesthetics and ideology in the Yugoslav and Post–Yugoslav cinema*, Stanford University Press, Stanford, 2007, p. 64.

6 Peter Stankovic, "1970s Partisan Epics as Western Films. The Question of Genre and Myth in Yugoslav Partisan Film", in: Miranda Jakiša and Novica Gilić (eds.), *Partisans in Yugoslavia: literature, film and visual culture*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2015, p. 255.

7 Ilija Vujačić, *Politička teorija: studije, portreti, rasprave*, Čigoja, Beograd, 2002, str. 369.

kao nerefleksivan, jer ne razmišlja o porijeklu nacionalizma u samoj svojoj strukturi.[8]

Ovaj rad stoga je dopuna suviše čistog prikaza „bratstva i jedinstva" u jugoslovenskom filmu. Ono se umnogome drži stava da je jugoslovenski, posebno partizanski film, imao progresivnu ulogu u stvaranju novog društva, i maltene išao uporedo sa NOB-om.[9] Takođe, ti filmovi su glorifikovali Jugoslaviju, i otjelovljavali psihološku jednodimenzionalnost, prijemčivu za mlađu publiku u televizijskom prajm tajmu.[10] Po mojim saznanjima, u ideološkim okvirima jugoslovenskih blokbastera nisu isticane moguće subverzije i varljivi odnosi moći, već samo nepokolebljivo „bratstvo i jedinstvo". Eventualna neslaganja bila su izvan samog koncepta, u etno-nacionalnim zajednicama i njihovim prigušenim konfliktima. Partizanske „vesterne" svakako odlikuje velika uniformnost, i složeniji prikazi „bratstva i jedinstva" teško se nalaze u nizu skupih produkcija. Ispolirani ratni spektakli smatraju se estetski jednostavnim, politički homogenim, ideološki lojalnim i psihološki uprošćenim „celuloidnim spomenicima revolucije", sve u skladu s planiranim propagandističkim namjerama.[11]

Ipak, u najambicioznijem projektu od svih, filmu *Bitka na Neretvi*, već postoji jedna pukotina koja ukazuje na etničku hijerarhiju u socijalizmu, odnosno na podređenost jednog etniciteta drugome. Prije svega, u filmu od kojeg se očekivalo da u potpunosti pokaže sve prednosti „bratstva i jedinstva" uopšte se ne pojavljuje lik Josipa Broza, a Komunistička partija se i ne spominje.[12] Povrh toga, jedna od posljednjih scena donekle ilustruje klicu razdora. Naime, nakon pobjede nad četnicima, jedan od partizana, po imenu Stipe (Boris Dvornik), shvata da je mnogo njegovih drugova poginulo u borbi. U nastupu nepatvorenog bijesa Stipe mitraljezom ubija nekoliko razoružanih zarobljenika. U tome ga zaustavlja partizan Stole (Velimir Bata Živojinović), koji degradira hrvatskog partizana, skida mu epolete, poručuje da će mu suditi vojni sud i da se gubi, nakon čega poniženi Stipe nastavlja započeti marš, sa kojim završava i *Bitka na Neretvi*.[13]

---

8 Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, nav. delo, str. 33.

9 Gal Kirn, "On the Specific (In)existence of the Partisan Film in Yugoslavia's People's Liberation Struggle", in: Miranda Jakiša and Novica Gilić (eds.), *Partisans in Yugoslavia: literature, film and visual culture*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2015, p. 220.

10 Aida Vidan, "Spaces of ideology in South Slavic film", *Studies in Eastern European Cinema*, 2: 2, p. 175.

11 Nevena Daković, "Out of the Past: Memories and Nostalgia in (Post-)Yugoslav Cinema", in: Oksana Sarkisova and Peter Apor (eds.), *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*, CEU Press, Budapest, 2008, pp. 117–141.

12 Nemanja Zvijer, „Ideologija i vrednosti u jugoslovenskom ratnom spektaklu: prilog sociološkoj analizi filma na primeru Bitke na Neretvi Veljka Bulajića", *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 57–58, str. 27–41.

13 Posebno je zanimljivo to da Stipe i otvara film čitanjem partijske poruke svim narodima Jugoslavije, da bi *Bitku na Neretvi* zatvorio ubijanjem zatvorenika.

„Celuloidni spomenik revolucije" tako ne sadrži ni KPJ niti Josipa Broza, a odnos hrvatskog i srpskog partizana ostavlja neizvjesnim i nedorečenim. Naravno, završna scena nije problematizovana jer je doista to bila politika partizana prema zarobljenicima, no sam izbor nacionalne pripadnosti onoga koji ubija razoružane četnike i onoga koji ga kažnjava jeste indikativan za jedno istraživanje etničkih hijerarhija u socijalizmu, to jest odnosa Hrvata i Srba na jugoslovenskom filmu. Djela koja će biti predstavljena, *Kad čuješ zvona* i *Braća po materi*, smatram najreprezentativnijim u pogledu prikaza hrvatske, odnosno srpske hegemonije na dvodimenzionalnoj traci. Potrebu da se bude makar prvi među jednakima smatram prvim pokazateljem srpsko-hrvatskog nepovjerenja unutar samog „bratstva i jedinstva", koje će biti posmatrano kao poseban odnos moći.

KAD ČUJEŠ ZVONA

Valja istaći da je film 1969. godine režirao Antun Vrdoljak, kasnije istaknuti član HDZ-a, koji se kao reditelj proslavio partizanskim filmovima, iako je Titovu smrt navodno slavio šampanjcem.[14] Njegov opus sadrži kako djela smještena u ruralnim, „kamenjarskim" pokrajinama, tako i urbanim sredinama, ekranizujući Krležine radove, obuhvatajući i dinarski krš i srednjoevropsku, odnosno mediteransku kulturnu tradiciju. Time je na više frontova pokušavao da izbjegne ideologiziranu sliku svijeta kakvu je jugoslovenska kinematografija podržavala.[15] Postoje viđenja koja ga guraju i izvan onog „autentičnog hrvatskog", trpeći stereotipne i „mikrorasističke denuncijacije" zbog svog blagonaklonog pogleda na seosko i seljačko.[16] Ipak, ne može se ne primijetiti pritajeni simbolički obrazac koji narode dijeli na zapadne i istočne. Srbi u filmu *Kad čuješ zvona* pripadaju Istoku, oni su „plemenito" divlji, dok su narodi Zapada „prirodno" skloniji demokratiji i progresu, racionalizmu nasuprot nedisciplini balkanskih naroda. Milica Bakić–Hejden (Hayden) tvrdi da su dihotomiju Istok–Zapad bjesomučno koristili hrvatski i slovenački intelektualci, kako bi napravili distancu prema srpskoj i ostalim „vizantijskim" nacijama.[17] Iako Vrdoljak u stvari nikad radikalno ne razdvaja svijetove, on na sličnim osnovama gradi jednu specifičnu koncepciju „bratstva i jedinstva", s etničkom hijerarhijom u centru.

---

14 Mila Turajlić, „Kultura sećanja na lik Josipa Broza Tita u postjugoslovenskim dokumentarnim serijama", *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 146, str. 75.

15 Tomislav Šakić, *Balkan kao stanje rata: partizanski filmovi Antuna Vrdoljaka*, Kolo br. 4, Matica hrvatska; dostupno preko: http://www.matica.hr/kolo/301/ (Pristupljeno 15.10.2015).

16 Miljenko Jergović, *Ne moći prešutjeti*, Kolo br. 4, Matica hrvatska; Dostupno preko: http://www.matica.hr/kolo/301/ (Pristupljeno 15.10.2015).

17 Milica Bakić–Hayden, *Varijacije na temu Balkan*, Filip Višnjić, Beograd, 2006, str. 37–47.

U filmu komesar iz Zagreba dolazi usred nedođije da pomiri zavađene strane i „stvori jedinstveni blok tri susjedna i kulturno različita sela: jednog koji se odaziva na zvono Srpske pravoslavne crkve, drugo u kojem mujezin pjeva molitve sa minareta, i trećeg gdje se čuje zvonjava Katoličke crkve".[18] Srpski seljaci isprva ne pristaju na multikulturalnu reorganizaciju čete, i na tome se temelji glavni zaplet filma. Oni su nepripitomljeni, odrastali su izvan dometa Prosvjetiteljstva, možda autentični ali nikad zreli za socijalističku ideju, naspram kojih stoji hrvatski komesar s namjerom da ih iz romantične iskrivljene svijesti dovede do potrebe udruživanja, radi zajedničke proleterske borbe. Tako se u filmu prepisuju odnosi moći sa samog vrha države, s tim što se etnički identitet doživotnog predsjednika smatrao slučajnošću, dok je hrvatsko vođstvo u filmu utemeljeno u diskursu orijentalizma, gdje zagrebački komunista vodi glavnu riječ zato što je iz istorijske perspektive i najsposobniji za to.

Naravno, daleko od toga da ovdje postoji neko autoritarno vođstvo, ono je umnogome benevolentno, jer samo takvo može i dalje ostati u granicama „bratstva i jedinstva". Vrdoljak vrlo umješno balansira između suprotstavljenih strana, pristupajući problemu kompleksno, bez mitologizacije, stoga je borba sa predrasudama u stvari glavni način smirivanja viševjekovnih međuvjerskih razračunavanja, te sam film nastoji da funkcioniše kao oblik spoznajnog procesa, kao rađanje svijesti o svim implikacijama rata i netrpeljivosti.[19] Film, dakle, ističe humanističku stranu balkanskih ratova, i podstiče refleksiju kako o etničkoj saradnji tokom rata, tako i kasnijem mirnodopskom suživotu. Pitanja koja se pokreću suštinski nisu nacionalistička, već opšteljudska, i to im daje snage koju ne bi mogla imati unutar zasebnog etno-nacionalnog narativa.

Komesar Vijeko je u stvari oblikovan po partizanskom generalu Ivanu Šiblu, po čijem *Ratnom dnevniku*[20] Vrdoljak i snima *Kad čuješ zvona*. Vijeko je oslikan kao gradski momak, nenaviknut na seoski život. Kada je pokušao da zajaše konja prosto se prevalio na suprotnu stranu, ali iz drugog puta uspijeva u namjeri, te je u partizansko selo dokaskao na konju. Vijeko ne zna ni da jede kašu iz zajedničke posude, i s nevjericom sluša o čudnim seoskim tradicijama, poput toga da zapale nečiju štalu kako bi u noći bez mjesečine mogli vidjeti put, kao i da je tako svako nekad „gorio". Narodne pjesme mu zvuče kao zavijanje vukova, a sami žitelji se hvale da im najbolji pjevač može „riknut' k'o vo". Suprotnost sela i grada poklapa se s etničkom podjelom, ali Vrdoljak ne proizvodi jednostavno rješenje, i nikad u potpunosti ne bira stranu.

---

18 Daniel J. Goulding, *Liberated Cinema: the Yugoslav experience, 1945–2001*, Indiana University Press, Bloomington, 2002, p. 78.

19 Ivo Škrabalo, *Između publike i države: povijest hrvatske kinematografije 1896–1980*, Znanje, Zagreb, 1984, str. 279.

20 Ivan Šibl, *Ratni dnevnik*, Naprijed, Zagreb, 1960.

Primjera radi, sam Šibl opisuje stvari u kući u kojoj se obreo, i zaključuje da su njegovi domaćini Srbi, pošto svetac na ikoni ima „azijatsku fizionomiju". Takođe, Šibl govori o buvama s kojima se sprijateljio, a za koje izričito tvrdi da ih nije donio iz grada. Tako nešto Vrdoljak ne pokazuje, i naglašava postepeno prilagođavanje komesara krutim ljudima iz pasivnih krajeva. Štaviše, Vrdoljak pokušava da postigne i komični efekat, tako što komandir čete Gara dočekuje Vijeka s kazanom rakije, čije spravljanje upravo dovršava, te prinuđava novog komesara da čeka da se vrenje završi. Ipak, seljačka prirodnost i autentičnost nije ono što komesar priželjkuje od svoje čete, i postoji tiha tenzija između dva načina života, koji se polako u toku filma međusobno prilagođavaju. Štaviše, film se u potpunosti koncentriše na ovaj susret civilizacija, dočim Šiblov dnevnik sadrži i opise ustaških zločina.[21]

Pljačka krava i konja, branje jabuka ili krađa komušine pod paljbom, kao i neprekidna razmjena psovki na „frontu", čini od rata više igru nego nešto destruktivno. Kada pripremaju zasjedu za ustaše to se čini haotično, bez poštovanja naređenja, Srbi kreću u napad po instinktu, a i povlače se bez ikakve kontrole. Ovo je u stvari prava narodna vojska, i tek nakon dosta gubitaka oni shvataju prednosti organizacije. Do tada, oni su u konfliktu sa komesarom, koji zamjera borcima da nisu pravi vojnici, niti da ima previše reda u četi, no za Garu to i nije cilj, jer želi samo da brani sopstveno selo. On bi radije uništio drumove, pošto cestama dolaze i vojske, bolesti i ostale nevolje. Želja da se sačuva sopstveni način života stoji naspram istorijskog materijalizma, „neopterećeni seljak" svojom rustičnom snagom naspram je „klasno svjesnog intelektualca".[22] Čak i kad Gara nevoljno pristane da izvršava zadatke koji se ne tiču njegovog sela, nisu svi članovi odreda oduševljeni time. Oslobađanje talaca iz ustaškog uporišta prekretnica je filma, jer ciljevi odreda prestaju biti lokalnog tipa.

Nakon borbe civili dolaze u neprijateljsko selo i započinju pljačku, kojoj se komesar izričito protivi, ali ne uspijeva da je zaustavi. Štaviše, od Gare dobija karakterističan odgovor da ih sada ni Bog ne može zaustaviti, da oni samo vraćaju svoje, kao i da niko neće ratovati za džabe, čime je i sama Narodnooslobodilačka borba našla „ekonomsku bazu" kakvu klasno svjestan intelektualac nije priželjkivao. Time svakako Vrdoljak prilično relativizuje moralističke osnove partizanskih epskih filmova, i nije rijetka primjedba da se time uništava kanon socijalističkog realizma.[23]

---

21 Kontroverzne teme, vezane za ustaše i saradnju crkve sa nacistima, Vrdoljak zanemaruje i u takozvanom hrvatskom nacionalnom epu *Duga mračna noć* iz 2005. godine. Davor Dukić, "The Long Dark Night as a National Epic", in: Tanja Zimmerman (ed), *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational history*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2012, pp. 57–64.

22 Mira Boglić, *Mit i antimit: povijesno kritičke bilješke o jugoslovenskom filmu*, Spektar, Zagreb, 1980, str. 152.

23 Bruno Kragić, *Vrdoljakovi filmski obzori*, Kolo br. 4, Matica hrvatska; Dostupno preko: http://www.matica.hr/kolo/301/ (Pristupljeno 15.10.2015).

Partizani nikad nisu etički sasvim uzvišene osobe, i komesar služi kao vertikala koja mora da se bori protiv pljačke, prijekih sudova, samog mentaliteta i predrasuda, stavljajući sebi u zadatak da od srpskih seljaka stvori pripadnike prave partizanske čete.

U tom kontekstu nastaje zaplet kada patrola uhvati „Turčina", kojem seljani žele odmah da presude. Međutim, komesar želi da Meha mobilizuje u svoj odred. Dok Gara želi osvetu za pale saborce, komesar smatra da je Meho nevin čovjek, i da može postati partizan. Ipak, narod ne prihvata Meha, i prvom prilikom ga izbatinaju. Kada ustaše otmu jedno dijete iz sela, Mehova situacija se komplikuje, i sam život mu zavisi od sudbine djeteta. Komesar se, pak, direktno suprotstavlja volji sela, te šalje Meha da pokuša da vrati dječaka živog, i dokaže se kao čovjek vrijedan petokrake, koju mu ušivaju na fes nakon uspješne misije. Nakon toga, Meho dovodi još neke ljude iz svog sela, kako bi četa postala multietnička, iako se „balijama" i dalje protivi Gara.

Tenzija stoga nikad ne završava, stalno tinja, i time potvrđuje ambivalentnost većine partizanskih filmova, koji nikad ne završavaju zadatak do kraja, nikad ne stižu na planiranu destinaciju, bivajući u konstantnom pokretu, slaveći nemirni revolucionarni subjektivitet.[24] Time partizanska gerila od skupine brđana postaje organizovani kolektiv, dok su Gara i Vijeko u stalnom odnosu napetosti, i tvore dinamiku unutar samog istorijskog razvoja. Vijeko postavlja nove, revolucionarne ciljeve, kojima se Gara prilagođava, nastojeći da donekle i zaštiti autentičnost svoje zajednice. Iako obojica stvaraju kompromise, u toj dijalektici Vijeko je onaj koji gura naprijed zarad viših ciljeva, ali njegov paternalizam u načelu je dobronamjeran.

BRAĆA PO MATERI

Pisac istoimenog romana Jovan Radulović već je djelom *Golubnjača* bio svrstan u tvorce srpskog „nacionalnog osvješćivanja", jer je, poput Vuka Draškovića, ukazivao na zločine NDH i pokušaje Partije da sve zataška i ignoriše međuetničke tenzije.[25] Takođe, ističe se da se Radulović svojim djelima ustremio na temelje „bratstva i jedinstva", i na tvrdnje da je socijalizam unapredio srpsko-hrvatske odnose, svodeći likove komunista na pedofile i nejake veterane.[26] Nekima je stav o konstantnoj

24 Nebojša Jovanović, "We Need to Talk About Valter. Partisan Film and the Anti-Leftist Odium", in: Miranda Jakiša and Novica Gilić (eds.), *Partisans in Yugoslavia : literature, film and visual culture*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2015, p. 304.

25 Dejan Jović, *Yugoslavia: A State That Withered Away*, Purdue University Press, West Lafayette, 2009, p. 233.

26 Jasna Dragović-Soso, *Saviours of the Nation?: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, C. Hurst & Co. Publishers, London, 2002, p. 105.

diskriminaciji Srba djelovao kao preglasna ideološka teza o nečemu što je utišavano decenijama, zarad mira među južnoslovenskim narodima, te su i *Braća po materi* bila tek usputna stanica na liniji na kojoj je piščev talenat „progutala mržnja".[27] Štaviše, selektivno razmatranje zločina, naglašavanje patnje vlastite nacije i relativizacija odgovornosti sopstvenih sunarodnika za ratna razaranja, jeste opšte mjesto kritike kako Radulovićevih djela tako i nacionalističke književnosti uopšte.[28]

Postoji i shvatanje da Radulović opisuje kosmogoniju jedne nacije, geografsko-istorijski razapete između Istoka i Zapada i njihovih vjera, te da su Radulovićeva Dalmacija i njegov narod fundamentalno određeni životom na mjestu višedimenzionalnog ukrštanja različitih civilizacija, koje sarađuju isto koliko i prkose jedna drugoj.[29] U toj kompleksnoj projekciji roman *Braća po materi* upravo na nivou porodice razmatra projekat „bratstva i jedinstva", nerazumijevanje i slom zajedničkog bića. Radulović ima malo vjere u opstanak Jugoslavije, i roman završava opštim beznađem. Kao što sam naslov implicira, razmatra se prožimanje identiteta i multietničko porijeklo svih stanovnika Jugoslavije, ali i ugroženost srpskog naroda tim postmodernim stanjem.[30] Akteri priče jesu dva polubrata, čija se majka (u romanu Bunjevac) prvo udala za Hrvata ustašu, a kasnije za Srbina partizana. Složeni i protivrječni odnosi u krajiškim predjelima preneseni su na jedan intimniji i dinamičniji nivo, i razlaz dva brata uslijed nepremostivih razlika kulminacija je romana, koji nema srećan kraj.

Ako bi se na roman mogle uputiti kritike o usredsređenosti na srpsku situaciju na Balkanu, posebno u odnosu prema Hrvatima, film Zdravka Šotre unio je

---

27 Miljenko Jergović, *Biograf Knina čijii je talent progutala mržnja*, Jutarnji list, Zagreb; dostupno preko: http://www.jutarnji.hr/biograf-knina-cijii-je-talent-progutala-mrznja/190894/ (Pristupljeno 15.10.2015).

28 Saša Ćirić, *Za kim zvone zvona?*, Beton, Beograd; dostupno preko: http://www.elektrobeton.net/cement/za-kim-zvone-zvona/ (Pristupljeno 15.10.2015).

29 Jovanka Vukanović, „Granice nestajanja: skica za portret Jovana Radulovića", *Koraci: časopis za književnost, umetnost i kulturu*, god. 44, br. 7/8, str. 119–126.

30 Problematičnost „bratstva i jedinstva" iz srpske perspektive možda najbolje ilustruje Milorad Pavić u *Hazarskom rečniku*, što valja prenijeti u potpunosti: „U carstvu su najbrojniji Hazari, svi ostali su u sasvim malim grupama. Administrativna podela carstva, međutim, ide za tim da ovo ne pada u oči. Država je podeljena na okruge, ali su ovi tamo gde ima hebrejskog, grčkog ili arapskog življa nazvani po ovima, dok je najveći deo hazarske države, na kojem žive samo Hazari, izdeljen na nekoliko okruga pod različitim imenima. To je načinjeno tako da samo jedan od tih čisto hazarskih krugova nosi naziv hazarskog okruga, a ostali su ime i mesto u državi dobili na druge načine. Na severu je, na primer, izmišljen ceo jedan nov narod koji se odrekao hazarskog imena, pa svoj hazarski jezik i okrug drugačije naziva. S obzirom na sve okolnosti i nepovoljan položaj Hazara u carstvu, mnogi Hazari se doista odriču svog porekla i jezika, svoje vere i običaja i kriju ko su, predstavljajući se kao Grci ili Arapi i smatraju da će tako bolje proći... Predstavnici svih okruga na dvoru nisu zastupljeni u srazmeri sa brojem duša koje zastupaju nego prema broju okruga, što znači da je na dvoru uvek najviše onih koji nisu Hazari, a u državi je obrnuto". Milorad Pavić, *Hazarski rečnik*, Dereta, Beograd, 2003, str. 294.

značajne novine, na koje više ne mogu lako biti primijenjene teze o jednostranosti, koje bi možda mogle da se upute romanu Jovana Radulovića, za kojeg vrijedi napomenuti da je učestvovao i u pisanju scenarija. Ekranizacija *Braće po materi* donosi interesantna odstupanja od književnog predloška. Kao i u slučaju filma *Kad čuješ zvona* Antuna Vrdoljaka, sloj priče o ustaškim zločinima prilično je umanjen. Oduzet mu je istorijsko-politički kontekst na kojem je pisac insistirao, odlazeći i do tri stotine godina u prošlost, do davnih zločina, kako bi prikazao dubinu netrpeljivosti. Takođe, roman najveće šovinističke izjave o drevnom sukobu pripisuje fratrima, iz čijih usta dolazi govor mržnje, i oni imaju značajnu ulogu u ustaškom pokretu. No, Šotra izbacuje te iskaze iz filma, a jednog od njih čak i rekonstruiše tako da ga izgovara ustaški satnik, a ne sveštenik. Tome shodno, i neke svetinje, poput Gospe Sinjske, koje ustaše u romanu posjećuju moleći za sreću prilikom paljenja dalmatinskih šuma i drugih terorističkih akcija, u filmu su sasvim distancirane od toga, i Šotra ih tretira s poštovanjem, koje je, po svemu sudeći, u sumrak Jugoslavije religija kao takva generalno dobila.

Antiša Gavran, ustaša i otac prvog polubrata Braca, gotovo je lumpenproletarijat, neko ko oblači uniformu kvislinške države da bi prehranio porodicu, i teško mu je dok gleda kako se Srbi bacaju u jame. No, književni Braco izrasta u istaknutog člana ustaša u dijaspori, i jedva i da ima sopstvenih uspomena na oca, niti njegove zabrinutosti zbog sveopšteg nasilja. On je u romanu lik koji se ponosi svojim ustaštvom, a dopisuje se s polubratom Veselinom prvenstveno da bi ga vrbovao za svoju stranu. Štaviše, ubistvo koje mladi Veselin počini na maturskoj večeri dešava se poslije višemjesečnog dopisivanja, čak i susreta s polubratom, i sem te zamagljene implikacije nema konkretnijih obrazloženja zašto je uopšte počinio zločin. S druge strane, dok je književni lik „star, ćelav i nizak",[31] Šotra čini filmski zaokret izborom Žarka Lauševića, jednog od najatraktivnijih domaćih glumaca, za ulogu polubrata Braca. Kinematografski gledano, to je još značajnije kada se zna da će isti glumac godinu dana kasnije tumačiti Miloša Obilića u Šotrinom *Boju na Kosovu*. Kao i Vrdoljakovi srpski gorštaci, filmski Braco dobija jedan uzvišeniji prikaz, što posebno dolazi do izražaja izborom Slavka Štimca za srpskog polubrata, koji teško može da parira upečatljivijem Lauševiću.

Pored izrazitog uljepšavanja lika Braca Gavrana, blagonaklonije se gleda i na njegovu ustašku pripadnost, koju prihvata nakon deset godina provedenih u srpskom selu, u kojem se majka preudala. Organi vlasti, oličeni u liku seoskog policajca, lupaju mu vaspitne čvrge, i on do kraja ostaje „Antišin mali", pošto ga žitelji sela nikad nisu prihvatili kao svoga, uprkos tome što mu se majka udala za Srbina. Ostavljaju ga toliko izvan svoje zajednice da mu ne dozvoljavaju ni da se vjenča sa curom u koju je zaljubljen, te su tako samo srpsko selo i jugoslovenske institucije proizveli novu generaciju ustaša, što je suprotno tvrdnji da Radulović insistira

31 Jovan Radulović, *Braća po materi*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1993, str. 240.

samo na diskriminaciji Srba.[32] Braco prilazi bivšem očevom pokretu prvenstveno zbog toga što su svi njegovi pokušaji integracije završili bezuspješno,[33] pa tek onda, možda, zarad sjećanja na oca i neke „tradicije". U romanu, jedino što ga podsjeća na „bratstvo i jedinstvo" jesu lik majke, koja umire banalnom smrću (strujni udar), i bivša ljubav, koja se nakon neželjene udaje propila. Uz ostale jugoslovenske apsurde koje Radulović ismijava, za braću ostaje sve manje zajedničkih tema i zajedničkog prostora.

Zdravko Šotra izvrće beznadežni završetak u jedno ambivalentno slavljenje „bratstva i jedinstva". Naime, za razliku od Radulovićevih esejističkih rasprava, koje su u romanu ukrštale događaje iz života Dositeja Obradovića i druge istorijske podatke koji su dodavali nove slojeve na hrvatsko-srpski konflikt, i gdje se odnos braće nalazi tek na površini stvari, Šotrin film je prvenstveno porodična melodrama. Njihova majka pokazuju se kao neraskidiva veza, ona čini završetak filma emocionalno fokusiranim, ali možda i manje vjerovatnim.[34] Dok se u romanu braća razilaze uslijed nepomirljivih razlika, kako se više ne bi nikada vidjeli, Šotrin Braco se predaje vlastima Jugoslavije, kako bi u zatvoru sreo Veselina. Obojica su tu zbog starih zločina, koje će zajedno odrobijati. Ova gotovo bukvalna aluzija na „tamnicu naroda" prikazana je na pozitivan način. Braco se svjesno našao tu, sopstvenim izborom, kako bi dokazao bratsku ljubav, koju je u romanu koristio samo kao sredstvo regrutovanja novog ustaše. Scene u „tamnici naroda" čak i nema u romanu.

U filmu ipak nema intelektualca predvodnika kakvog nalazimo u *Kad čuješ zvona*. Moglo bi se reći da se to poklapa sa istraživanjem međusobnih stereotipa, budući da Hrvati vide Srbe kao niže sposobne od njih, dok Srbi vide Hrvate kao podjednako sposobne.[35] Lik Veselina u stvari nema posebno izražen autoritet, on je suštinski mlađi brat, ali sama pojava Slavka Štimca nudi jednu emocionalno-simboličku supstancu, na kojoj Šotra temelji svoj „happy end", žrtvovanje ustaške ideologije od strane starijeg Braca i prihvatanje „bratstva i jedinstva". Naspram zavađenih očeva, koji nisu naročito lijepo prikazani ni u romanu, majka postaje dramaturški značajnija, kao most na kojem će se njeni sinovi sresti, obojica kompromitovani počinjenim zločinima, ali tako da je Braco taj koji čini više ustupaka. Veselin je svakako naivniji i bezazleniji brat, i kao takav sušta suprotnost „srpskoj hegemoniji", koju u stvari dobroćudno sprovodi u djelo.[36]

---

32 Sabrina Petra Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration Of Yugoslavia From The Death Of Tito To The Fall Of Milosevic*, Westview Press, Oxford, 2002, p. 155.

33 Hrvatski filmovi koji su problematizovali odnos prema Jugoslaviji: *Život sa stricem, Sokol ga nije volio, Đuka Begović, Lov na jelene, Usijanje, Mala pljačka vlaka*.

34 Nikola Stojanović, „Rane nezacelne", *YU film danas*, br. 73 (4), str. 5–9.

35 Nebojša Petrović, „Međusobni stereotipi Hrvata, Bošnjaka i Srba u svetlu dvofaktorske teorije predrasuda", *Sociologija*, Vol. XLV, str. 27.

36 Tenzije između Srba i Hrvata i benevolentno vođstvo prvih prikazuje i film *Pucanj*.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Polazište ovog rada bilo je da u svakoj oblasti društvenog života, pa i kulturi, odnosno filmu, postoje odnosi moći koje je moguće registrovati jednom ideološki usmjerenom interpretacijom. Pokazalo se da je moguće primijeniti čak i marksističke pristupe prilikom analize socijalističkih kulturnih fenomena. Tako se i teza Mihaila Bahtina (Mikhail Bakhtin), prema kojoj vladajuća klasa uvijek nastoji da prikrije borbu iza ideoloških znakova tako što im pripisuje natklasni i vječni karakter,[37] može primijeniti i u slučaju otkrivanja etničkih hijerarhija u filmskom „bratstvu i jedinstvu". Shodno tome, dva benevolentna lidera, komesar Vijeko i brat Veselin, djeluju upravo univerzalno, tako da je njihovo etničko porijeklo potisnuto u drugi plan, predstavljeno kao manje važno baš u trenutku kada trijumfuje nad drugom etničkom skupinom. Pri tom ideološki znak ulazi u socijalni vidokrug grupe, predstavlja se kao ne samo društveno-ekonomski već i emocionalno-simbolički značajan za samo postojanje grupe. Univerzalni karakter ideološkog znaka tako pribavlja dobrovoljni pristanak podređene strane.

U oba slučaja ide se protiv stereotipa. Naime, ako Srbi percipiraju Hrvate kao podle, hladne, nadmene, dvolične, okrutne, hvalisave i rodoljubive,[38] Hrvati u oba filma gotovo da uopšte neće odgovarati toj slici. Sem rodoljubivosti komesar Vijeko nema ništa zajedničko sa ovim nizom stereotipa. Štaviše, on je miroljubiv, tolerantan, brine o svojim saborcima, dijeli sa njima zajedničku sudbinu, ima razumijevanja za njihove ruralne sklonosti, a svoje ciljeve predočava na umjeren, strpljiv i fleksibilan način. S druge strane, Hrvati doživljavaju Srbe kao ratoborne nacionaliste, agresivne i okrutne, a nikad kao blage, pedantne, vrijedne, skromne i osjećajne,[39] što su karakteristike koje krase Veselina. Iako likovi banijskih Srba i brata Braca više odgovaraju stereotipima, oni su prikazani u jednom ublaženom obliku, tako da sama situacija u kojoj se likovi nalaze donekle opravdava njihovo okrutno, ratoborno ili rodoljubivo ponašanje. Upravo zato što se valja pribaviti pristanak obe strane njima se u filmovima mora zajedno izlaziti u susret.

Time se potvrđuje i teza Fredrika Džejmsona (Fredric Jameson) o magičnim narativima, koji društvene kontradikcije i konflikte u književnim i inim djelima riješavaju simboličkim rezolucijama, koje mogu biti estetski privlačne, romantične, čak i religiozne. Džejmson prvenstveno govori o klasnoj borbi, u kojoj proletarijat prihvata kulturalnu nadgradnju suprotstavljenu radničkim interesima. U tom smislu postavljene kontradikcije, odnosno sukobi između načina

37 Mihail Bahtin, *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd, 1980, str. 26.

38 Nebojša Petrović, „Međusobni stereotipi Hrvata, Bošnjaka i Srba u svetlu dvofaktorske teorije predrasuda", nav. delo, str. 25.

39 Isto, str. 26.

života i tenzije između ideja, riješavaju se simbolički.[40] Suprotstavljenost između ideološki pravovjernog komesara i gorštaka usredsređenih na odbranu svojih ognjišta završava smrtnim ishodom vođe brđana u Šiblovom *Ratnom dnevniku*, a slična je situacija i u romanu Dobrice Ćosića *Daleko je sunce*.[41] U slučaju filma *Kad čuješ zvona* komandant partizanske čete ne gine, a tenzija je umnogome magično umirena. S druge strane, završni raskol u romanu *Braća po materi* sasvim je odbačen u korist manje vjerovatnog bratskog zagrljaja ustaškog i sina srpskog partizana.

Konačno, hibridna veza člana HDZ-a i ratnog dnevnika partizanskog generala, s jedne strane, i srpskog nacionalnog pisca i Šotrinog „bratstva i jedinstva", s druge, u stvari su primjer onoga što Jurij Lotman naziva upad tuđeg teksta, odnosno „tekst u tekstu".[42] Shodno tome, tekst mehanički unesen u drugi smisaoni prostor može da promijeni karakter osnovnog smisla, da igra ulogu katalizatora, ili da poprimi neku posebnu funkciju. Može doći i do preplitanja, tako da dva teksta istovremeno budu i uokvirujući i uokvireni tekst. To nas upućuje na sagledavanje dva posmatrana filma ne kao odvojenih entiteta, već kao nečega što djeluje simultano, nečega što je u stalnom odnosu moći, stalnom natjecanju, tako da dva specifična oblika „bratstva i jedinstva" stvaraju dinamičan i kompleksan proces u kojem se dominantni akteri konstantno smjenjuju, te ničija hegemonija nije zagarantovana niti vječna. Moć jeste odnos neravnopravnih sila ali nije puka nadmoć, već korišćenje druge sile koja se prvoj vraća kao njena otuđena moć. U tom smislu moć zbog sopstvenog relacionog karaktera u stvari priželjkuje otpor. Otpori su njen drugi kraj, odnosno konstitutivni dio. Konflikt tako omogućava dalji razvoj i reorganizaciju znanja i moći.[43] Navedeni vidovi „bratstva i jedinstva" stoga su proizvod moći, kao skupovi regulisanih društvenih odnosa i identiteta.

---

40 Fredric Jameson, *The Political Unconscious: Narrative as a socially symbolic act*, Routledge, London, 2006, p. 104.

41 *Pad Italije* Lordana Zafranovića nudi i nadrealni prikaz „četnika gusara", zbog čijih je zločina hrvatski komesar, koji je bio uvjeren da je riječ o bezazlenim seljanima, na partizanskom sudu osuđen na smrt.

42 Jurij Lotman, *Kultura i eksplozija*, Narodna knjiga–Alfa, Beograd, 2004, str. 107.

43 Žil Delez, *Fuko*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1989.

Literatura

Bahtin, Mihail, *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd, 1980.

Bakić-Hayden, Milica, *Varijacije na temu Balkan*, Filip Višnjić, Beograd, 2006.

Boglić, Mira, *Mit i antimit: povijesno kritičke bilješke o jugoslovenskom filmu*, Spektar, Zagreb, 1980.

Ćirić, Saša, *Za kim zvone zvona?*, Beton, Beograd; dostupno preko: http://www.elektrobeton.net/cement/za-kim-zvone-zvona/ (Pristupljeno 15.10.2015).

Daković, Nevena, "Out of the Past: Memories and Nostalgia in (Post-)Yugoslav Cinema". In: Oksana Sarkisova and Peter Apor (eds.), *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*, CEU Press, Budapest, 2008, pp. 117–141.

Delez, Žil, *Fuko*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci,1989.

Donia, Robert J., *Sarajevo: a biography*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006.

Dragović-Soso, Jasna, *Saviours of the Nation?: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, C. Hurst & Co. Publishers, London, 2002.

Dukić, Davor, "The Long Dark Night as a National Epic". In: Tanja Zimmerman (ed.), *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational history*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2012, pp. 57–64.

Đinđić, Zoran, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.

Goulding, Daniel J., *Liberated Cinema: the Yugoslav experience, 1945–2001*, Indiana University Press, Bloomington, 2002.

Jameson, Fredric, *The Political Unconscious: Narrative as a socially symbolic act*, Routledge, London, 2006.

Jergović, Miljenko, *Biograf Knina čiji je talent progutala mržnja*, Jutarnji list, Zagreb; dostupno preko: http://www.jutarnji.hr/biograf-knina-cijii-je-talent-progutala-mrznja/190894/ (Pristupljeno 15.10.2015).

Jergović, Miljenko, *Ne moći prešutjeti*, Kolo br. 4, Matica hrvatska; dostupno preko: http://www.matica.hr/kolo/301/ (Pristupljeno 15.10.2015).

Jovanović, Nebojša, "We Need to Talk About Valter. Partisan Film and the Anti-Leftist Odium", In Miranda Jakiša and Novica Gilić (eds.), *Partisans in Yugoslavia : literature, film and visual culture*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2015, pp. 283–314.

Jović, Dejan, *Yugoslavia: A State That Withered Away*, Purdue University Press, West Lafayette, 2009.

Kirn, Gal, "On the Specific (In)existence of the Partisan Film in Yugoslavia's People's Liberation Struggle". In Miranda Jakiša and Novica Gilić (eds.), *Partisans in Yugoslavia: literature, film and visual culture*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2015, pp. 197–226.

Kragić, Bruno, *Vrdoljakovi filmski obzori*, Kolo br. 4, Matica hrvatska; dostupno preko: http://www.matica.hr/kolo/301/ (Pristupljeno 15.10.2015).

Levi, Pavle, *Disintegration in Flames: aesthetics and ideology in the Yugoslav and Post–Yugoslav cinema*, Stanford University Press, Stanford, 2007.

Lotman, Jurij, *Kultura i eksplozija*, Narodna knjiga–Alfa, Beograd, 2004.

Pavić, Milorad, *Hazarski rečnik*, Dereta, Beograd, 2003.

Petrović, Nebojša, „Međusobni stereotipi Hrvata, Bošnjaka i Srba u svetlu dvofaktorske teorije predrasuda", *Sociologija*, Vol XLV, str. 15–32.
Radulović, Jovan, *Braća po materi*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1993.
Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel: The Disintegration Of Yugoslavia From The Death Of Tito To The Fall Of Milosevic*, Westview Press, Oxford, 2002.
Stojanović, Nikola, „Rane nezacelne", *YU film danas*, br. 73 (4), str. 5–9.
Stankovic, Peter, "1970s Partisan Epics as Western Films. The Question of Genre and Myth in Yugoslav Partisan Film". In Miranda Jakiša and Novica Gilić (eds.), *Partisans in Yugoslavia: literature, film and visual culture*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2015, pp. 245–264.
Šakić, Tomislav, *Balkan kao stanje rata: partizanski filmovi Antuna Vrdoljaka*, Kolo br. 4, Matica hrvatska; dostupno preko: http://www.matica.hr/kolo/301/ (Pristupljeno 15.10.2015).
Šibl, Ivan, *Ratni dnevnik*, Naprijed, Zagreb, 1960.
Škrabalo, Ivo, *Između publike i države: povijest hrvatske kinematografije 1896–1980*, Znanje, Zagreb, 1984.
Turajlić, Mila, „Kultura sećanja na lik Josipa Broza Tita u postjugoslovenskim dokumentarnim serijama", *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 146, str. 61–85.
Vidan, Aida, "Spaces of ideology in South Slavic films", *Studies in Eastern European Cinema*, 2: 2, pp. 173–192.
Vervaet, Stijn, "From Memoir to Fiction. Early Yugoslav Partisan Narratives Revisited". In Miranda Jakiša and Novica Gilić (eds.), *Partisans in Yugoslavia: literature, film and visual culture*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2015, pp. 71–90.
Vujačić, Ilija, *Politička teorija: studije, portreti, rasprave*, Čigoja, Beograd, 2002.
Vukanović, Jovanka, „Granice nestajanja: skica za portret Jovana Radulovića", *Koraci: časopis za književnost, umetnost i kulturu*, god. 44, br. 7/8, str. 119–126.
Wachtel, Andrew B., *Making a nation, breaking a nation: Literature and cultural politics in Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford, 1998.
Zvijer, Nemanja, „Ideologija i vrednosti u jugoslovenskom ratnom spektaklu: prilog sociološkoj analizi filma na primeru Bitke na Neretvi Veljka Bulajića", *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 57–58, str. 27–41.

Nikola Mlađenović

SOCIALISM AND ETHNIC HIERARCHY: SERBS AND CROATS IN YUGOSLAV FILM

Abstract: This article presents specific Serbo-Croat power relations in Yugoslav film narratives. It emphasizes ethnic hierarchies within the socialist concept of "brotherhood and unity", usually defined as ideologically simplified and monolithic. Using examples from two films, *Braća po materi* (Maternal Half-brothers) and *Kad čuješ zvona* (When you hear the bells), I will show symbolic resolutions of social tensions between two ethnicities. That confirms both Mikhail Bakhtin's view of ideological

signs as arenas of struggle, and Fredric Jameson's claim that magical narratives resolve social contradictions. In both cases, one ethnicity produces power/knowledge relation that subordinates the other group. Croatian side uses orientalist discourse, while Serbs reconstruct the conflict as a family feud, making it intimate and emotional.

Key words: Yugoslavia, partisan film, ethnic hierarchy, cultural hegemony, Serbs, Croats, Brotherhood and Unity.

UDK 791.43:316.774(497.1)

Aleksandra Milovanović[1]
Fakultet dramskih umetnosti – Univerzitet umetnosti u Beogradu

MOĆ I DRUŠTVENA ODGOVORNOST DOKUMENTARNOG FILMA: RTV BEOGRAD 1990–1995

Sažetak: U ovom radu problematizovana je moć i društvena odgovornost dokumentarnog filma kroz proces aproprijacije arhivskih (audio-vizuelnih) materijala u nove tekstove, odnosno mapirana je razlika koja nastaje između njihovih izvornih i novih značenja, koja dobijaju u odnosu na kontekst u kojem se isti snimci koriste. Takođe, radom se ukazuje na slučajeve u kojima se arhivski (audio-vizuelni) materijali koriste kao ilustracija, a naratorski glas (koji je naknadno dodat) opisuje, izdvaja i upućuje na određene detalje u njima, zbog čega dolazi do distorzije značenja istorijskih podataka, a dokumentarni program se preobražava u propagandni. Na osnovu navedenih premisa istražena je upotreba arhivskih materijala u dokumentarnim programima koje je proizvela RTV Beograd u periodu 1990–1995. godine, u kojima arhivski snimci iz Drugog svetskog rata, posebno iz logora u Jasenovcu, nisu korišćeni kao dokaz o stradanju Srba, Jevreja, Roma, antifašista i partizana, već kao propagandni instrument čiji cilj je bio da izazove strah i homogenizaciju, te mobilizuje i brutalizuje srpski narod za rat u bivšoj Jugoslaviji.

Ključne reči: dokumentarni film, arhivski materijal, aproprijacija, ilustracija, istorija

INTERPRETATIVNI OKVIR DOKUMENTARNOG ŽANRA

Uz brojna dokumenta, fotografije, knjige i publikacije, dokumentarni filmovi važni su za dokumentovanje i arhiviranje istorijskih događaja i mogu poslužiti kao vredan prilog pri tumačenju prošlosti i učenju istorije. U različitim vrstama dokumentarnog programa, od dugometražnih dokumentarnih filmova do filmskih i televizijskih reportaža, u kojima se predstavljaju i tumače određeni istorijski periodi

1 lolamontirez@gmail.com.

i događaji, najvažnije je uspostaviti korelaciju između tri strane: 1) istorijskih, kulturnih, političkih i društvenih procesa; 2) njihove medijske reprezentacije; i 3) publike i njene recepcije, čitanja i interpretacije ovih procesa kroz dokumentarne programe. Ova tri aspekta uslovljavaju da savremeni mediji utiču na način na koji recipijenti „gledaju, veruju i razumeju[2]" medijske tekstove, a zbog masovnosti njihovog prikazivanja zauzimaju centralno mesto u kreiranju sećanja (*the recreation of memory*) i prostora kolektivne identifikacije. Aron Kerner (Aaron Kerner)[3] navodi da su gledaoci u toku gledanja dokumentarnih filmova, koji se oslanjaju na *vernost* (*fidelity*), *autentičnost* (*authenticity*), *verodostojnost* (*verisimilitude*) i *objektivnost* (*objectivity*) prikazivanja istorijskih događaja, pozicionirani između svog opšteg istorijskog znanja i lakuna koje uviđaju tokom projekcije. Tako gledalac u paralelnim procesima proverava postojeća, revidira stara i stiče nova saznanja, što znači da dok gledamo dokumentarne programe o određenom istorijskom periodu ili događaju mi i učimo, a naše znanje i stavovi se potvrđuju, menjaju ili opovrgavaju. Zbog toga Vivijan Šobček (Vivian Sobchack) stavlja akcenat na gledaočevu percepciju, razumevanje i interpretaciju dokumentarnih programa i naglašava da se njihova žanrovska oznaka „najpre odnosi na objektivnost kao opšteprihvaćenu odliku ovog žanra, a termin – mnogo radikalnije – označava i *subjektivni odnos* spram objektivnog filmskog ili televizijskog teksta".[4] Svi ovi aspekti filmskih ili televizijskih dokumentarnih programa snažno utiču na ono što publika spoznaje i za šta veruje da je istinito o određenom istorijskom periodu ili događaju dok gleda njihovo audio-vizuelno predstavljanje u dokumentarnom programu.

Dokumentarni film, za razliku od istorijskih knjiga i dokumenata, ima moć da veoma živo odslikava prošlost, zbog čega ovaj filmski žanr ima važnu društvenu i istorijsku odgovornost da sačuva pamćenje iz prošlosti kako bi obezbedio efikasne načine saznanja o njoj za sadašnje i buduće generacije. U dokumentarnim filmovima arhivski (audio-vizuelni) materijali, fotografije, naratorski glas (voice-over narration), izjave eksperata i svedoka, itd. mogu pomoći boljem razumevanju prošlosti i istorije, ali mogu i uticati na njihova nova, alternativna, ali i pogrešna čitanja. Autori dokumentarnih filmova nastoje da što jasnije predstave autentične, proverene, faktografske, relevantne i objektivne činjenice o svetu. Zato se analizom dokumentarnih filmova može dublje istražiti i razumeti njihov socijalni, politički i umetnički značaj u društvu u kojem su nastali. U dokumentarnom žanru „ne posmatra se stvarnost samo kroz činjenice koje treba predstaviti, već kao društvena

2 Yasmin Ibrahim, "Holocaust as the Visual Subject: The Problematic of Memory Making through Visual Culture", in *Nebula*, Vol. 6, Issue 4, 2009, p. 95.

3 Aron Kerner, *Film and the Holocaust, New Perspectives on Dramas, Documentaries and Experimental Film*, The Continuum International Publishing Group, London, 2011.

4 Vivian Sobchack, "Toward a Phenomenology of Non-Fictional Experience", in Michael Renov and Jane Gaines (Ed.), *Collecting Visible Evidence*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1999, p. 241.

i istorijska stvarnost koja se jedino može razumeti u kontekstu društvenih sila koje je proizvode".[5] Iako su najvažnije konvencije i kodovi ovog žanra objektivnost i verodostojnost, autori dokumentarnih programa, od filmskih do televizijskih, „svoje dokaze predstavljaju kroz pažljivo organizovanu strukturu koja nastaje usled određene autorske tačke gledanja (*point of view*)".[6] Kroz dokumentarni film umetnik ima odgovornost da postavlja pitanja, poziva na debatu, istražuje, preispituje, analizira, dopunjava i revidira društvo i društvene odnose oko sebe. Na taj način se društvo u kojem je taj dokumentarni film nastao menja i otvara za nova saznanja o prošlosti i sadašnjosti. Autori dokumentarnih filmova stoga moraju biti svesni *društvene odgovornosti* koju nose njihovi filmovi i *moći* koju oni imaju.

Jedan od najkompleksnijih problema sa kojim se dokumentaristi suočavaju jeste problem aproprijacije arhivskih audio-vizuelnih materijala (video i audio snimaka, fotografija, dokumenata, itd.) čija se struktura zasniva na njihovoj kompilaciji i montažnoj jukstapoziciji (korišćenju paralelne montaže, asocijativne montaže, itd.) sa originalno snimljenim materijalima, intervjuima, grafičkim elementima (natpisima, telopima, mapama, animacijama, itd.), naratorskim glasom (koji usmerava gledaočeve emotivne i ideološke stavove), itd., utičući na sveukupan gledaočev doživljaj u dokumentarnim filmovima. Istražujući različite načine na koje se njihovo značenje menja kada su aproprijacijom prisvojeni u novi tekst i kontekst, Džejmi Baron (Jaimie Baron) u studiji *Arhivski efekat* (*The Archive Effect*) opisuje dva modela. U prvom, arhivski materijal doprinosi umetničkoj i istorijskoj nadogradnji novog teksta, dok u drugom dolazi do promene originalnog značenja, što za posledicu ima modifikovanje gledaočeve recepcije i interpretacije prošlosti i istorije koja se predstavlja u dokumentarnim programima. Baronova navodi da proces aproprijacije arhivskih audio i video snimaka u dokumentarnim programima „utiče na stvaranje *arhivskog efekta* (*the archive effect*) u gledaočevoj recepciji – osećanja da određeni zvuci i/ili slike u ovim filmovima potiču iz drugog vremena i da su imali drugu funkciju".[7] Na taj način ona stavlja akcenat na *gledaočev doživljaj* (*spectatorial experiences*) arhivskog audio-vizuelnog materijala, jer smatra da arhivski materijal u dokumentarnom filmu može da proizvede utisak *arhivskog efekta* (*the archive effect*) u gledaočevoj recepciji koji se generiše kroz *intencionalni disparitet* (*intentional disparity*) i *vremenski disparitet* (*temporal disparity*). Ova dva dispariteta, smatra Baronova, nastaju kada se audio-vizuelni materijal, koji ima jedno značenje i jedan kontekst, aproprijacijom stavi u drugi kontekst, zbog čega nastaje razlika između *onda* (*than*), originalnog značenja tog audio-vizuelnog materijala, i *sada* (*now*), novog teksta koji aproprijacijom inkorporira taj isti audio-

5 Andrew Britton, "The Invisible Eye", *Sight and Sound*, March 1992, p. 29.

6 Ibidem, p. 29.

7 Jaimie Baron, *The Archive Effect: Found Footage and the Audiovisual Experience of History*, Routledge, London and New York, 2014, p. 11.

-vizuelni materijal kao arhivski i daje mu drugi kontekst, na primer kroz naratorski glas.

Stvaranje *arhivskog efekta* i kompleksnost dokumentarnih filmova, čija se struktura zasniva na kompilaciji različitih vrsta audio-vizuelnih materijala, biće istraženi u ovom radu na primeru korišćenja arhivskog materijala i fotografija o koncentracionom logoru u Jasenovcu. Biće pokazano da su slike jasenovačkog logora iz Drugog svetskog rata do 1991. korišćene u memorijalne i komemoracione svrhe, a 1991–1995. ove slike su u srpskim medijima aproprijacijom u nove tekstove reformulisane u upozorenje da ono što se Srbima dogodilo u Hrvatskoj tokom Drugog svetskog rata može ponovo da se dogodi. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih mediji su, pod kontrolom političkih partija u svim republikama Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), instrumentalizovani od strane političkih partija koje su upravljale „onim što je javnosti dozvoljeno da zna i što vlasti žele da ona veruje".[8] Na primer, buđenje nacionalističkih osećanja podsticano je u srpskim i hrvatskim medijima potenciranjem paralela između 1941. i 1991. godine kroz intencionalni i vremenski disparitet arhivskih materijala. U njihovim dokumentarnim programa *naši* vojnici bili su heroji i branioci *naših* nezaštićenih civila koje su napadali *njihovi* naoružani i omraženi sledbenici zločinaca iz Drugog svetkog rata, hrvatskih ustaša i srpskih četnika. Radio-televiziji Beograd (RTB) promenjeno je ime u Radio-televizija Srbije (RTS) i u njenim dokumentarnim i informativnim programima rat u Hrvatskoj opisivan je kao „odbrana stoletnjih srpskih ognjišta i zaštita srpske nejači od još jednog genocida u rukama fašističkih ustaških snaga".[9] Radio-televizija Zagreb (RTZ) promenila je ime u Hrvatska radio-televizija (HRT) i za nju „rat je bio odbrana domovine i način da se ostvari tisućugodišnji san o nezavisnoj Hrvatskoj u kojoj nema mjesta ni saosećanja za srpske civile".[10] U ovom periodu iste strategije koristile su svetske televizijske stanice CNN i BBC emitujući priloge o srpskim logorima u Bosni, u kojima su paralelno prikazivani arhivski materijali iz nacističkih logora tokom Drugog svetskog rata i savremeni snimci ratom razorenog Balkana.

INTENCIONALNI I VREMENSKI DISPARITET ARHIVSKOG MATERIJALA

Šta je u stvari *arhivski audio-vizuelni materijal* i na koji način on utiče na naše razumevanje prošlosti i istorije? Kako uopšte audio-vizuelni materijal postaje arhivski? Geneza jednog arhivskog audio-vizuelnog materijala počinje snimanjem,

8 Kemal Kurspahić, *Zločin u 19.30, balkanski mediji u ratu i miru*, Media centar, Sarajevo, 2003, str. 9.

9 Kemal Kurspahić, *Zločin u 19.30, balkanski mediji u ratu i miru*, nav. delo, str. 84.

10 Isto, str. 84.

odnosno beleženjem stvarnog događaja. Snimak se zatim u vestima transformiše u televizijski prilog koji sadrži osnovne informacije o događaju – ko ga je izazvao i sa kojim ciljem, gde se odvija, ko učestvuje u njemu, koje su posledice koje je proizveo. Gledaocu vesti jasan je kontekst ovog događaja, pošto se odigrava u sadašnjosti. U sledećoj fazi taj audio-vizuelni materijal koristi se u dokumentarnim filmovima, serijama ili reportažama o tom događaju. U ovom lancu, TV prilog samo pokazuje *šta* i *kako* se dogodilo, dok dokumentarni filmovi imaju cilj da nam objasne *zašto.* Što se, međutim, više udaljavamo od trenutka kada se događaj na snimku odigrao proširuje se kontekst (politički, kulturni, istorijski, socijalni, itd.) u kom ga je moguće tumačiti. U dokumentarnom filmu to može da pomogne u kompleksnoj nadogradnji, ali, sa druge strane, može da otvori i aspekte zloupotrebe i pogrešnog tumačenja. Takav primer predstavljaju arhivski video-snimci i fotografije logora u Jasenovcu koji su od Drugog svetskog rata do danas izvor mnogih kontroverzi i slobodnih tumačenja.

Početkom Drugog svetskog rata, uz podršku nacističke Nemačke, formirana je Nezavisna država Hrvatska (NDH), koja je usvojila i primenjivala mnoge nacističke doktrine i metode, kao što su *konačno rešenje* (nem. *Endlösung*, engl. *The Final Solution*), formiranje radnih i koncentracionih logora, sistematski progon određenih etničkih grupa, itd. Ustaški logor u Jasenovcu bio je jedan od najvećih koncentracionih logora na Balkanu, i predstavlja mesto velikog stradanja Srba, Jevreja, Roma, antifašista i komunista tokom Drugog svetskog rata. U ovom logoru je 1942. godine snimljen propagandni film o njegovom stanju i izgledu. Najpoznatiji deo tog filma je snimak zapovednika Vjekoslava Maksa Luburića koji obilazi logor i ljubi belog goluba kao simbol mira. Nakon što je Jasenovac oslobođen, 1945, snimljen je dokumentarni film *Jasenovac*[11] (Gustav Gavrin i Kosta Hlavati) u kome se snimcima logora iz vazduha i grafikama sa brojem žrtava dokumentuje stanje u logoru nakon oslobođenja, ali se aproprijacijom prisvajaju i delovi ustaškog propagandnog filma iz 1942. godine. Dakle, materijal snimljen za jednu namenu sada se, procesom aproprijacije, nalazi u drugom tekstu i ima drugu namenu, što znači da ovde postoji intencionalni disparitet arhivskog materijala. Dokumentarni film *Jasenovac* snimljen je u prvim mesecima nakon oslobođenja i možemo verovati da sadrži visok stepen verodostojnosti i da je u njemu prisutan minimalni stepen manipulacije, montaže i distorzije stvarnih događaja i izgleda logora. Ipak, „ne može se poreći činjenica da je film rađen za potrebe novoformirane vlasti u FNRJ sa ciljem da se obeleže zločinci i izdajnici u Drugom svetskom ratu, što snimcima u ovom filmu daje specifičan istorijski kontekst".[12]

---

11 Ovaj dokumentarni film nalazi se na Uneskovoj listi *Sećanje sveta: nacionalno filmsko nasleđe* (*Memory of the world: National Cinematic Heritage*).

12 Aleksandra Milovanović, „Dokumentarni film i Holokaust: Istorijska kontekstualizacija dokumentarnih filmova o Jasenovcu", u: *Menadžment dramskih umetnosti i medija – izazovi 21. veka*, elektronsko izdanje, FDU, Beograd, 2014, str. 5.

Od 1945. godine do danas, gotovo svi dokumentarni filmovi o logoru u Jasenovcu aproprijacijom kompiliraju *identične* snimke iz ova dva filma kao arhivske i dodaju nove materijale kao što su intervjui eksperata i lične ispovesti preživelih logoraša, izgled Memorijalnog centra i njegove okoline, obale reke Save, sela Jasenovac, spomenika žrtvama Jasenovca – Kameni cvet. U filmovima *Jasenovac 1945* (Bogdan Žižić, 1966), *Evanđelje zla* (Đorđe Kastratović, 1973), *Krv i pepeo Jasenovca* (Lordan Zafranović, 1983), *Kula smrti* (Vladimir Tadej, 1988), *Bog i Hrvati* (Krsto Škanata, 1993), *Zalazak stoljeća, Testament L. Z.* (Lordan Zafranović, 1994), *Sjaj u travi Jasenovca* (Goran Babić, 2005), *Jasenovac – suština užasa* (Milan Stevanović, 2008), *A bog je ćutao* (Simo Brdar, 2008), itd., uvek je prisutan i naratorski glas koji usmerava gledaočeve emotivne i ideološke stavove. Zajedničko svim ovim filmovima jeste naglašavanje da su mučenja u Jasenovcu nezapamćena u svetskoj istoriji, prikazivanje brutalnosti, bestijalnosti i sadizama u načinima na koje su žrtve ubijane i neslaganje o broju žrtava u ovom koncentracionom logoru. Daljom analizom ovih filmova uočava se da se u svakom sledećem filmu originalno snimljeni materijal iz prethodnog filma koristi kao arhivski, što utiče na postojanje intencionalnog dispariteta arhivskog materijala. Takođe, često se isti video-snimak opisuje različitim tekstom naratorskog glasa, što znači da se u većini ovih filmova arhivski materijal koristi kao ilustracija, a ne kao svedočanstvo o događajima tokom i nakon postojanja logora u Jasenovcu.

Veliki broj televizijskih dokumentarnih i informativnih programa, čija se struktura zasniva na spoju različitih audio-vizuelnih materijala, aproprijacijom prisvaja delove ovih filmova kao arhivski materijal. Do 1991. godine, na primer, logor u Jasenovcu se u glavnim večernjim vestima TV Beograda pominjao kroz vesti o godišnjim komemoracijama, izgradnji Memorijalnog centra, itd. Međutim, kada je u bivšoj Jugoslaviji započeo rat u Hrvatskoj i Sloveniji, ovaj logor počinje da se pominje u sasvim drugačijem kontekstu. U periodu između 1990. i 1995. godine RTV Beograd proizvela je oko 60 dokumentarnih i informativnih programa o Jasenovcu, od priloga u Dnevniku 2 i u Dnevnikovom dodatku, do filmova, serija i reportaža: *Zašto Jevreji beže iz Hrvatske*; *Ko ubija istinu*; *Etničko čišćenje*; *Teroristi*; *Srbi*, *Hrvati i sudbina Jugoslavije*; *Srpska dobrovoljačka garda*; *Genocid nad srpskim narodom u Hrvatskoj*; *Jasenovac*; *Hronike srpskih krajina*; *Jasenovac ustaški logor genocida*; *Junačko srce Hrvata, hrvatska ratna prošlost*; *Govorim u ime onih čija je ćutnja večna*, kao i tri dokumentarne serije: *Jugoslavija u ratu 1941–45* (14 epizoda, od čega su 4 epizode posvećene NDH), *Priče iz Jasenovca* (3 epizode) i *Genocid nad Srbima, zločini hrvatske ustaške države* (3 epizode). U ovim dokumentarnim programima arhivski snimci iz Drugog svetskog rata, posebno iz logora u Jasenovcu, nisu korišćeni kao dokaz o Holokaustu na Balkanu, već kao propagandni instrument čiji je cilj bio da se kod recipijenata najpre izazove strah, a zatim da se utiče na procese homogenizacije i mobilizacije srpskog naroda za rat u bivšoj Jugoslaviji.

Pregledom Programskog arhiva Televizije Beograd[13] u periodu od avgusta do novembra 1991, u vreme opsade hrvatskih gradova Vukovara i Dubrovnika, može se uočiti sledeća pravilnost: u centralnom Dnevniku 2 (TVD 2) pre i posle izveštaja sa ratišta emitovani su prilozi o stanju u spomen-području Jasenovac, a zatim u nastavku programa dokumentarni filmovi, serije i reportaže sa paralelama ove dve teme. Na primer, 9. oktobra 1991. godine TVD 2, urednika Milorada Komrakova, trajao je 52:22 minuta i najvećim delom bio je posvećen ratnim dejstvima, ali sadrži i prilog u trajanju od 04:30 minuta sa opisom „Jasenovac, spomenik žrtvama fašizma, uhapšene ustaše, zarobljeno oružje, pustoš u Memorijalnom muzeju, oštećena zgrada Jasenovca". Odmah u nastavku programa emitovan je Dnevnikov dodatak u trajanju od 36:45 minuta (ukupno 89:35 sa TVD 2) sa reportažom o Jasenovcu. Samo TVD 2 je 19. oktobra 1991, urednika Milorada Popova, trajao 87:57 minuta. Počinje izveštajem: „Dubrovnik: razrušen put, vojnici tovare municiju u kombi, Hotel *Plat*, minobacačka vatra", nastavlja se prilogom iz Vukovara i izjavom Veselina Šljivančanina o granatiranju konvoja humanitarne pomoći, zatim prilogom o nastavku sukoba kod Nove Gradiške i izveštajem u trajanju od 4 minuta sa opisom: „Jasenovac: spomenik u Jasenovcu, prelazak meštana preko Save, govori potpukovnik Ratomir Marinković o situaciji na ratištu, razgovor sa TO, srušen most, izjava Dragana Davidovića, profesora saradnika Instituta za istoriju u Banja Luci, o oslobađanju Jasenovca, izjave bivših logoraša". Češći su bili primeri smenjivanja informativnog programa o ratnim sukobima koji su u toku i dokumentarnih programa u kojima je taj isti materijal prikazivan u kompilaciji sa arhivskim snimcima iz Drugog svetskog rata. Na primer, iste večeri emitovani su prilozi i reportaže o ratu u Hrvatskoj, a odmah nakon glavnih večernjih vesti i dokumentarna serija *Genocid nad Srbima, zločini hrvatske ustaške države*, u kojoj je glavni fokus na paralelama između 1941. i 1991.

U ovim primerima intencionalni disparitet arhivskog materijala stvara osećaj da video-snimci potiču iz drugog vremena i da im je namena bila drugačija. Intencionalni disparitet nastaje zbog toga što arhivski materijali nisu korišćeni samo za kolektivno sećanje na jasenovačke žrtve, već da ukažu na istorijske paralele, odnosno na ono što se dešavalo srpskom narodu poslednji put u istoriji kada je Hrvatska bila nezavisna. Shodno tome, u ovim programima gledaočev doživljaj je promenjen od komemorativnog u upozoravajući i uznemirujući. Početak dokumentarnog filma *Vukovar – poslednji rez* (Janko Baljak, 2006) otkriva mehanizme velikog broja televizijskih priloga i reportaža koji je RTV Beograd emitovala tokom leta 1991. godine, nakon rata u Sloveniji, a pre početka rata u Hrvatskoj. Njihov cilj bio je da se prikaže strah Srba u Hrvatskoj, čime je generisana strepnja i nemir celokupne srpske populacije u Jugoslaviji. U jednoj od reportaža iz 1991. godine prikazano je kako grupa srpskih nacionalista i intelektualaca, među kojima je bio

13 Popis i detaljni opisi svih proizvedenih programa od nastanka RTB/RTS/Nacionalne televizije Srbije do danas nalaze se na internet adresi: http://tvarhiv.rts.rs/.

i Brana Crnčević, želi da pređe iz Srbije u Hrvatsku i da ode na komemoraciju u Jasenovcu. Međutim, međudržavna granica već je bila postavljena i njih vraćaju u Srbiju, a tom prilikom Crnčević izjavljuje: „Srbi imaju tu nesreću da im se najveće groblje nalazi u susednoj državi" (Dnevnik 2, 1991). Formula je bila sledeća – prvo se prikazuje dokumentarni film ili serija sa paralelama između 1941. i 1991. godine, koji izaziva strepnju kod Srba u Hrvatskoj da ono što im se dogodilo 1941. može ponovo da se dogodi. Zatim se snimaju televizijski prilozi i reportaže o strahu Srba kao potvrde da nemir zaista postoji, što dalje stvara još veći strah.

Stalna alternacija između sadašnjosti, koja je predstavljena kolor snimcima, i prošlosti, koja je prikazana crnobelim arhivskim materijalom u ovim dokumentarnim programima, pored intencionalnog dispariteta utiče i na postojanje vremenskog dispariteta. Dok mnogi domaći i svetski dokumentarni filmovi o Holokaustu video-snimke nacističkih propagandnih filmova koriste kao ilustraciju vremena, filmovi *Noć i magla* (*Nuit et brouillard*, Alain Resnais, 1955) i *Krv i pepeo Jasenovca* (Lordan Zafranović, 1983) kroz temporalni disparitet otkrivaju mnogo kompleksnije istorijske i ideološke kontekste vremena koje prikazuju. Zafranović, kao i Rene, suprotstavlja kolor snimke seoske pastorale oko mesta gde je nekada bio logor crnobelim arhivskim snimcima istog mesta u vreme dok je logor radio. Rezultat ovog snažnog kontrasta je duboko emotivno saživljavanje i razumevanje tragedije koja se na tom mestu dogodila. U ova dva dokumentarna filma arhivski snimci se ne koriste samo da bi ilustrovali prošlost, već i da bi upozorili na buduće opasnosti od ponavljanja istorije. Suprotno ovoj upotrebi, u dokumentarnim i informativnim programima TVB/RTS u periodu 1990–1995. slike Jasenovca korišćene su kao ilustracije, a zbog *arhivskog efekta* i vremenskog dispariteta za gledaoce su bile veoma ubedljive. Vremenski disparitet nastao u montaži naizmeničnim prikazivanjem kolor snimaka rata, pucanja, ubijanja i paljenja snimljenih tih dana, i crnobelih arhivskih snimaka iz Drugog svetskog rata, izazivali su veoma snažne utiske kod gledalaca. U dokumentarnim i informativnim programima iz 1991. godine, temporalni disparitet nastaje između *onda* – 1941. godina: stradanja u Jasenovcu tokom Drugog svetskog rata, i *sada* – 1991. godina: ponavljanje rata i nezavisnosti Hrvatske. Opasnost od selektivnog i parcijalnog oživljavanja kolektivnog sećanja leži u otvaranju prostora za manipulaciju, čime jedna zajednica može biti obmanuta i usmerena ka ignorisanju ili reformulisanju postojećih znanja i sećanja iz svoje kolektivne prošlosti.[14]

Zbog nedostatka video-materijala, u dokumentarnim filmovima koriste se fotografije. Nataša Mateušić u knjizi *Fotomonografija o Jasenovcu* (2008) istražuje, analizira i upoređuje 127 fotografija koje su snimljene ili se smatra da su snimljene u logoru Jasenovac tokom Drugog svetskog rata. Mnoge publikacije o ovom

14 Za širi rezime pogledati tekst Wolf Kansteiner, "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies", *History and Theory,* Vol. 41, Issue 2, 2002, pp. 179–197.

logoru, nažalost, navodi ona, sadrže fotografije koje su tehnički manipulisane (*cropped*), često imaju nepotpune ili čak pogrešne opise i komentare, a korišćene su kao ilustracija teksta bez obzira na njihovo pravo značenje. To je slučaj i sa dokumentarnim programima u kojima naratorski glas opisima i komentarima menja značenje fotografije. Mateušićeva istražuje brojne primere u kojima ista fotografija ima više različitih naziva, navodeći primer fotografije koja ima pet različitih opisa, a koja je u njenoj fotomonografiji označena kao F-18. Original ove fotografije „nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu s opisom koji ne određuje ni mjesto ni vrijeme: *Ustaše kolju nad jamom – skupnom grobnicom*".[15] Zatim, u knjizi *Prva godina NOR-a* (Istorijski arhiv u Karlovcu, 1971) fotografija je opisana kao *Ustaška zvjerstva u* Lici, *1942*; u knjizi Milana Bulajića *Ustaški zločini genocida* (Knjiga 2, 1988), ista fotografija opisana je kao *Ustaški koljači spremaju se da ubiju jednog zatvorenika u Jasenovcu, 1942*; Antun Miletić u knjizi *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945* (Dokumenta, Knjiga I–III, 1986) opisuje je kao *Jasenovačke ustaše na delu*; dok autor izložbe i kataloga *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, Mladenko Kumović (Muzej Vojvodine iz Novog Sada i Muzej žrtava genocida iz Beograda, 1994), fotografiju opisuje na sledeći način: *U leto 1941. jame u Istočnoj Hercegovini su napunjene hiljadama pobijenih Srba*.

Kada je sledeće, 1992. godine, počeo rat u Bosni, svetske televizijske mreže, kao što su CNN i BBC, koristile su iste strategije emitujući priloge o srpskim logorima u Bosni, u kojima su paralelno montirani arhivski snimci nacističkih logora iz Drugog svetskog rata i savremeni snimci ratom razorenog Balkana. Stvarajući *arhivski efekat* uticali su na recepciju gledalaca čiji je doživljaj bio mešavina sećanja i straha da etničko čišćenje u Bosni postoji i da smo na kraju XX veka dozvolili da se Holokaust „ponovo dogodi".[16] U avgustu 1992. godine britanska televizijska stanica ITN emitovala je reportažu o srpskom logoru u Trnopolju, a prikazani snimci su mnoge gledaoce podsetili na nacističke logore u Drugom svetskom ratu. Ova televizijska reportaža novinarke Peni Maršal (Penny Marshall) do danas je ostala kontroverzna zbog toga što je britansku televizijsku ekipu paralelno snimala srpska ekipa na čijim snimcima se vidi mnogo širi prostor kampa u odnosu na uži deo pokazan na britanskim snimcima, u kojima se nalazi grupa muškaraca delimično zagrađena žicom.[17] Međunarodne institucije, kao što su Haški tribunal i Crveni krst u Ženevi, potvrdile su da je televizijska ekipa bila okružena žicom, a

15 Nataša Mateušić, *Jasenovac, fotomonografija*, Spomen-područje Jasenovac, Zagreb, 2008, str. 39.

16 Jeffrey Shandler, *While America Watches: Televising the Holocaust*, Oxford University Press, NY, Oxford, 1999, p. 256.

17 Reportaže ITN novinarke Peni Maršal i izveštača časopisa *The Observer* Eda Vilijamija (Ed Vulliamy) mogu se pogledati na linku: https://www.youtube.com/watch?v=w6-ZDvwPxk8 (Pristupljeno decembra 2015).

ne grupa muslimanskih mladića.[18] Ova činjenica detaljno je predstavljena u dokumentarnom filmu *Presuda* (Mihailo Ilić, 1997)[19] u kojem se otkrivaju sve metode manipulacije slikom kampa u Trnopolju, kao što su kropovanje i centriranje slike, desaturacija (smanjenje boje i približavanje crnobeloj slici), itd. Britanski vrhovni sud (The High Court in Britain) je 2000. godine presudio da novinarka, producenti i urednici ovom reportažom nisu obmanuli javnost. Međutim, ova reportaža, kao i mnoge druge koje su usledile, stvarala je osećaj „novog Holokausta", a takva analogija otvorila je debatu „o moći i problemima upotrebe Holokausta kao paradigme".[20]

SLIKE I REČI MRŽNJE

Tokom postojanja SFRJ, u periodu od 1945. do 1991. godine, da bi se sačuvalo sećanje na jasenovačke žrtve održavane su komemoracije u Memorijalnom centru u Jasenovcu, organizovane su školske ekskurzije kao deo obrazovnog sistema SFRJ, štampane su istorijske publikacije i knjige, snimani su dokumentarni filmovi u kojima se govori o mučenju i stradanju žrtava u koncentracionom logoru u Jasenovcu, isticane su negativne kvalifikacije zločina i fašizma kao idelogije, itd. Zbog toga se postavlja pitanje – Kako je ova tema postala tako lak izvor manipulacije krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka, kada je zemlja u kojoj smo živeli bila suočena sa ekonomskim, društvenim, moralnim i ljudskim krahom?

Dokumentarni film je tokom i nakon krvavog raspada SFRJ bio u službi nacionalističkog projekta ratovanja i etničkog čišćenja, a tema stradanja u jasenovačkom logoru u tom periodu je u srpskim i hrvatskim medijima bila deo medijske manipulacije i propagande. Zbog nastojanja da se izvrši istorijska revizija Drugog svetskog rata, u hrvatskim državnim medijima[21] tema stradanja u jasenovačkom logoru bila je marginalizovana ili potpuno sklonjena, dok je u srpskim medijima bila istaknuta i prenaglašena, sa ciljem nacionalističke mobilizacije društva. Srpski državni mediji, čiji je najznačajniji deo bila RTVB/RTS i njena dokumentarna redakcija, u to vreme bili su mašina za proizvodnju dokumentarnih emisija koje su falsifikovale istoriju. Preterivalo se sa brojem žrtava koje su stradale u Drugom

18 Jim Hicks, "Narrowing the Range of Permissible Lies: Recent Battles in the International Image Tribunal", *Postmodern Culture,* Vol.17, No. 3; Available from: http://www.pomoculture.org/2013/09/09/narrowing-the-range-of-permissible-lies-recent-battles-in-the-international-image-tribunal/ or http://pmc.iath.virginia.edu/issue.507/17.3hicks.html (Accessed 12.08.2014)

19 Film se nalazi na linku: https://www.youtube.com/watch?v=-fKSNXD-q-0 (Pristupljeno decembra 2015)

20 Jeffrey Shandler, *While America Watches: Televising the Holocaust*, op. cit., p. 240.

21 Izveštavanje u hrvatskim medijima u posmatranom periodu, 1990–1995, nije predmet ovog rada i zahteva dodatni istraživački angažman.

svetskom ratu na mestima kao što je Jasenovac, ali i sa brojem žrtava ratova koji su bili u toku, a događaji o kojima se govorilo interpretirani su neobjektivno, sa politički nekorektnim komentarima. „Selekcija i polovične istine su kameni temeljci dokumentarne propagande, a psihološka je činjenica da polovina istine služi isto toliko dobro kao i cela istina u doprinošenju filmske iluzije realnosti."[22] Zbog toga su pojmovi *moć* i *društvena odgovornost* osnova dokumentarnog filma, a u ovom periodu instrumentalizovana je *moć*, a zanemarivana je *društvena odgovornost* dokumentarnog filma.

Jačanje nacionalističkih snaga i desničarskih ideja krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka bilo je prisutno u svim republikama SFRJ i uticalo je na međuetničku netoleranciju i izbijanje ratova na zapadnom Balkanu. U Srbiji, koristeći moć medija, političari, istoričari, intelektualci, akademici itd., kao osnovu za nacionalističku mobilizaciju svih snaga u društvu koristili su mit o Kosovskom boju, mit o Srbima kao nebeskom narodu, priču o zlatnim kašikama na dvoru Nemanjića, patnje i stradanja srpskog naroda u NDH, i slično. Obraćanja vidovnjaka i proroka publici u udarnim televizijskim terminima, centralni Dnevnik, Dnevnikov dodatak, brojne dokumentarne emisije i reportaže – medijski su promovisali ove teme. Isticanje srpskog mučeništva i stradanja vodilo je Srbiju u preterivanje, ali i zanemarivanje istorijskih činjenica o stradanju drugih naroda, kao što je slučaj sa Jevrejima tokom Drugog svetskog rata. U tom smislu, Jovan Bajford navodi činjenicu da je 1995. godine na mestu beogradskog logora Sajmište, bez pominjanja stradanja Jevreja na istom mestu, održana „komemoracija žtvama u jasenovačkom logoru koji se nalazi 300km zapadno, u Hrvatskoj".[23]

Kada se u medijima dogodio taj obrt od bratstva i jedinstva u SFRJ ka buđenju nacionalizma i jačanju desničarskih ideja? U medijskom smislu, to su svakako prenosi 8. sednice Saveza komunista (1987) i 14. kongresa Saveza komunista Jugoslavije (1990), mitinzi *Događanje naroda*, mitinzi na Ušću (1988, 1990), Miting na Gazimestanu (1989), itd. Jedan od najvećih medijskih „okidača", međutim, bio je dokumentarni film o tajnom naoružavanju Hrvata, koji je proizvela služba Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu (SSNO) i Vojno-filmski centar „Zastava-film", a koji je promenio pravila medijske igre. U udarnom večernjem terminu 25. januara 1991. emitovan je tajno snimljen film *Šta je istina o naoružavanju terorističkih formacija HDZ-a u Hrvatskoj*, u kojem hrvatski general Martin Špegelj govori kakav je plan Hrvata prema Srbima i Jugoslaviji. Emitovanje filma koincidiralo je sa serijom susreta predstavnika svih republika, od 21. do 25. januara, a na kojima se razgovaralo o mogućim modelima za očuvanje Jugoslavije. Posle emitovanja filma usledio je pravi šok. Vojni vrh podiže borbenu gotovost, a u TVD 2 kao

22 Leif Furhamer, Folke Isakson, *Politika i film*, Beograd, FDU, 1992, str. 125.

23 Jovan Byford, "The Semlin Judenlager in Belgrade: A Contested Memory", in *Discussion Papers*, Vol. 3, The Holocaust and the United Nations Outreach Programme, 2013; Available from: https://www.un.org/en/holocaustremembrance/docs/paper20.shtml (Accessed 20.01.2014).

udarne teme pojavljuju se formiranje paravojnih jedinica, tajno naoružavanje, pozivi na odgovornost i hapšenja, važnost očuvanja Jugoslavije, itd. U TVD 2, emitovanom 30. januara 1991, urednice Spomenke Jović, posle ovih tema pušten je prilog sa opisom: „Spomenik žrtvama u Jasenovcu, arhivski snimci logora, bodljikava žica, fotosi ubijene dece, govori Čedomir Huber, preživeli logoraš". Tajni snimci naoružavanja ubrzali su nepoverenje, ali i preispitivanje. Srbi su potom počeli da se vraćaju u prošlost – gde nam sve nisu rekli istinu ili su je prikrili zbog bratstva i jedinstva. Stvorila se želja da se otkrije i sazna više, te se, na primer, u slikama iz jasenovačkih logora tražilo nešto što je skriveno, nešto što nam nisu rekli ili nisu smeli da kažu. Televizijski gledaoci su kroz naratorski glas često upućivani da traže *iza* snimaka, a arhivski audio-vizuelni snimci nisu korišćeni za rasvetljavanje kompleksne i bolne prošlosti, već kao ilustracija sa ciljem da se izazove *arhivski efekat* i emocionalni doživljaj kod gledalaca koji bi probudio zaboravljene strahove i mržnju i pokrenuo sumnje i sukobe koji su doveli do raspada i rata u bivšoj Jugoslaviji.

ZAKLJUČAK

Analizirajući u ovom radu *intencionalni* i *vremenski disparitet* arhivskog audio-vizuelnog materijala, odnosno kompleksnost procesa njegove aproprijacije u nove tekstove, rasvetljena je moć i društvena odgovornost dokumentarnog žanra. Problematizovanjem *arhivskog efekta* na sveukupni doživljaj recipijenata u filmskim i televizijsko-dokumentarnim programima, čija se struktura zasniva na kompilaciji različitih vrsta audio-vizuelnih materijala, uočeni su mogući uzroci raspada SFRJ i ratova u njoj. Na primeru dokumentarnih i informativnih programa RTV Beograd u periodu 1990–1995. istražene su pravilnosti u načinu na koji su slike Jasenovca, kao mesta kolektivnog sećanja, korišćene kao ilustracija za proizvodnju *arhivskog efekta*, a ne za razotkrivanje kompleksne istorijske prošlosti. U ovim programima *arhivski efekat* nastajao je isticanjem paralela između 1941. i 1991. godine, najpre kroz aproprijaciju arhivskih audio-vizuelnih materijala (video i audio snimaka, fotografija, dokumenata, itd.), zatim kroz njihovu montažnu jukstapoziciju (paralelnu montažu, asocijativnu montažu, itd.) sa snimcima ratnih sukoba u Hrvatskoj i, najvažnije, korišćenjem naratorskog glasa koji je usmeravao gledaočeve emotivne i ideološke stavove.

Literatura

Baron, Jaimie, *The Archive Effect: Found Footage and the Audiovisual Experience of History*, Routledge, London and New York, 2014.

Britton, Andrew, "The Invisible Eye", *Sight and Sound*, March 1992, pp. 26–29.

Byford, Jovan , "The Semlin Judenlager in Belgrade: A Contested Memory". In *Discussion Papers,* Vol. 3, The Holocaust and the United Nations Outreach Programme, 2013; Available from: https://www.un.org/en/holocaustremembrance/docs/paper20.shtml (Accessed 20.01.2014)

Furhamer, Leif, Folke Isakson, *Politika i film*, FDU, Beograd, 1992.

Hicks, Jim, "Narrowing the Range of Permissible Lies: Recent Battles in the International Image Tribunal", *Postmodern Culture*, Vol. 17, No 3, 2007; Available from: http://www.pomoculture.org/2013/09/09/narrowing-the-range-of-permissible-lies-recent-battles-in-the-international-image-tribunal/ or http://pmc.iath.virginia.edu/issue.507/17.3hicks.html (Accessed 12.08.2014).

Ibrahim, Yasmin, "Holocaust as the Visual Subject: The Problematic of Memory Making through Visual Culture", *Nebula*, Volume 6, Issue 4, 2009, pp. 94–113.

ITN, Penny Marshall and The Observer, Ed Vulliamy in Omarska and Trnopolje; dostupno na adresi: https://www.youtube.com/watch?v=w6-ZDvwPxk8 (Pristupljeno 01. 12. 2015).

Jasenovac – Donja Gradina: Industrija smrti 1941–1945: CD-ROM sa elektronskom bibliotekom, 2005; dostupno na adresi: http://web.archive.org/web/20070803022610/http://www.jasenovacinfo.com/cd/index_l.html (Pristupljeno 01.12. 2015).

Kansteiner, Wolf, "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies", *History and Theory,* Volume 41, Issue 2, 2002, pp. 179–197.

Kečina, Mileta, *Videografija dokumentarnih programa Televizije Beograd, 1958–1991*, RTS, Beograd, 1998.

Kerner, Aron, *Film and the Holocaust, New Perspectives on Dramas, Documentaries and Experimental Film*, The Continuum International Publishing Group, London, 2011.

Kurspahić, Kemal, *Zločin u 19.30, balkanski mediji u ratu i miru*, Media centar, Sarajevo, 2003.

Mateušić, Nataša, *Jasenovac, fotomonografija*, Spomen-područje Jasenovac, Zagreb, 2008.

Milovanović, Aleksandra, „Dokumentarni film i Holokaust: Istorijska kontekstualizacija dokumentarnih filmova o Jasnovcu", Zbornik radova *Menadžment dramskih umetnosti i medija izazovi 21. veka*, elektronsko izdanje, FDU, Beograd, 2014.

Nora, Pierre, "Between Memory and History". In Vanessa R. Schwartz and Jeannene M. Przyblinksi (eds.), *The Nineteenth-Century Visual Culture Reader*, Routledge, London and New York, 2004, pp. 235–237.

Programski arhiv Televizije Beograd; dostupno na adresi: http://tvarhiv.rts.rs (Pristupljeno 12.10.2015)

Rosenthal, Alan, *Writing, directing, and producing documentary films and videos,* 3rd ed, University Press, Southern Illinois, 2002.

Shandlerm, Jeffrey, *While America Watches: Televising the Holocaust*, Oxford University Press, NY, Oxford, 1999.

Sobchack, Vivian, "Toward a Phenomenology of Non-Fictional Experience". In Michael Renov and Jane Gaines (eds). *Collecting Visible Evidence*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1999, pp. 241–254.

Spomen-područje Jasenovac, memorijalni sajt; dostupno na adresi: http://www.jusp-jasenovac.hr (Pristupljeno 01.12. 2015).

UNESCO's Memory of the World: National Cinematic Heritage; Available from: http://www.icheckmovies.com/lists/unescos+memory+of+the+world+national+cinematic+heritage/?tags=director%3Agustav+gavrin&sort=year (Accessed November 2013).

Aleksandra Milovanović

POWER AND THE IMPORTANCE OF TRUST IN DOCUMENTARY FILMS: RTV BELGRADE 1990–1995

Abstract: The aim of this paper is to analyse the *power* and importance of *trust* in documentary programs in which audio-visual materials are appropriated into new texts and to examine the way in which the meaning of archival images and documents are modified when they are placed in new texts followed by different contexts. Also, the meaning of archival images in documentary films may sometimes be influenced by how the voice-over narration describes them, points to certain details, which may lead to production of ideologically charged version of the past, a serious distortion of history and propaganda. Based on this premisis it is argued that in documentary programs made by Serbian Television between 1990 and 1995, archival footages about tribulations in Jasenovac concentration camps, a place where many Serbs, Jews, Roma, antifascists and Yugoslav partisans found death and suffering during the WWII, were reformulated not as evidence of Holocaust in the Balkans during WWII, but as propagandistic spectatorial experience aimed at bringing fear and homogenising, mobilising and brutalising Serbian population for war in ex-Yugoslavia.

Key words: documentary programs, archive material, appropriation, illustration, history.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355.426(497.1)"1991/1995"(082)
316.48(497.1)(082)
323(497.1)(082)

INTERPRETACIJE jugoslovenskih sukoba i njihove posledice : između suštinskog neslaganja i dijaloga / urednici Goran Tepšić, Radmila Nakarada, Nemanja Džuverović. - Beograd : Fakultet političkih nauka Univerziteta : Forum Ziviler Friedensdienst e.V. (forumZFD), 2016 (Beograd : Čigoja štampa). - 278 str. ; 24 cm

"... forumZFD, Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka (Centar za studije mira) i Nansen dijalog centar Srbija organizovali konferenciju 'Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga' u Beogradu, 13/14. novembra 2015. godine." --> Reč urednika. - Tiraž 300. - Reč urednika: str. 11-13. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-6425-010-8

a) Грађански рат - Југославија - 1991-1995 - Зборници b) Друштвени сукоб - Југославија - Зборници c) Југославија - Распад - Зборници
COBISS.SR-ID 225543692

ISBN 978-86-6425-010-8
9 788664 250108